Aanhoudend wisselvallig:

Nationaal Kiezersonderzoek 2017

Redactie,
namens de Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON),
Tom van der Meer (Universiteit van Amsterdam)
Henk van der Kolk (Universiteit Twente)
Roderik Rekker (Universiteit van Amsterdam)

Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017

Redactie,
namens de Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON),
Tom van der Meer (Universiteit van Amsterdam)
Henk van der Kolk (Universiteit Twente)
Roderik Rekker (Universiteit van Amsterdam)

Auteurs

Dekker, Paul	Sociaal en Cultureel Planbureau / Universiteit van Tilburg
Hakhverdian, Armen	Universiteit van Amsterdam
Holsteyn, Joop van	Universiteit Leiden
Irwin, Galen	Universiteit Leiden
Jacobs, Kristof	Radboud Universiteit Nijmegen
Kolk, Henk van der	Universiteit Twente
Loeber, Leontine	University of East Anglia, UK
Meer, Tom van der	Universiteit van Amsterdam
Rekker, Roderik	Universiteit van Amsterdam
Ridder, Josje den	Sociaal en Cultureel Planbureau
Schakel, Wouter	Universiteit van Amsterdam
Wille, Anchrit	Universiteit Leiden

Belangrijkste bevindingen

De verkiezingen van 2017 in meerjarig perspectief

De verkiezingsuitslag van 2017 was in een aantal opzichten het voorlopige hoogtepunt in al langer bestaande trends. Nooit eerder verloren regeringspartijen zoveel zetels. Nooit eerder was de samenstelling van de Tweede Kamer zo gefragmenteerd. En nooit eerder haalden de traditionele gevestigde partijen – CDA, PvdA en VVD – gezamenlijk zo weinig zetels. De electorale volatiliteit – het percentage zetels dat in handen van een andere partij kwam – was alleen in 2002 hoger dan in 2017. De linkse partijen bezetten gezamenlijk slechts 42 zetels in het parlement – een evenaring van het naoorlogse dieptepunt uit 2002. Deze wisselvallige kant van de Nederlandse politiek is echter maar één kant van het verhaal. Tegelijkertijd zien we ook een hoge mate van stabiliteit. Het electoraat kent relatief vaste voorkeuren voor beleid over inkomensherverdeling, integratie, en Europese eenwording. Bovendien waren kiezers in 2017 niet bijster ontevreden te zijn geweest over het beleid van de zo hard afgestrafte regering.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 1

De eerlijkheid van verkiezingen volgens Nederlandse kiezers

Volgens experts behoren de Nederlandse verkiezingen tot de meest integere van de wereld. Ook Nederlandse kiezers hebben (zeer) veel vertrouwen in het stemproces. De groep kiezers die verkiezingen wantrouwen motiveert dat met verwijzing naar incidenten waarover is bericht in de media, de publicatie van een voorlopige exitpoll terwijl nog gestemd moest worden, de uitsluiting van de PVV van de coalitie-onderhandelingen, en het gebruik van (en tekort aan) stembiljetten. Toch is stemmen via stembiljet met afstand de populairste stemmethode: de stemcomputer, briefstem en internetstem zijn voor Nederlanders minder aantrekkelijk en vooral minder betrouwbaar. De voorkeur voor het stembiljet is het grootst onder jongeren.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 2

Wie het laatst kiest, kiest...

Nederlandse kiezers beslissen steeds later. In 2017 maakte bijna het halve electoraat op een laat moment de partijkeuze; ongeveer een op elke zeven kiezers besloot op de verkiezingsdag zelf. Dergelijke late beslissers blijken echter nauwelijks minder politieke interesse te hebben dan overige kiezers en zijn evenmin minder geïnformeerd over de verkiezingen. Latere beslissers lijken vooral tijd nodig te hebben, omdat zij relatief veel partijen serieus overwegen. Zij maken ook meer gebruik van stemhulpen - niet van opiniepeilingen - dan overige kiezers. Daar komt bij, dat late kiezers vaker een voorkeurstem uitbrengen. De late beslissers, kortom, gaan door een lastig keuzeproces om te komen tot die ene partijkeuze. En zo'n ingewikkelde electorale calculus kost tijd.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 3

Afkeer en afzijdigheid

Nederlanders zijn niet positief over politici. Zo beloven politici beloven meer dan ze waar kunnen maken. Tegelijkertijd gaat het Nederlanders te ver om politici corrupt te noemen. Lageropgeleiden en niet-stemmers tonen minder (zelf)vertrouwen, betrokkenheid en tevredenheid dan hogeropgeleiden. Deze kenmerken en een aantal persoonskenmerken kunnen echter toch maar beperkt verklaren of iemand wel of niet is gaan stemmen bij de Kamerverkiezingen van maart 2017. Niet-stemmen komt eerder voort uit apathie dan uit afkeer. Rekening houdend met andere kenmerken zijn ouderen meer geneigd te stemmen, stedelingen en alleenstaanden minder.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 4

De keuze van jongeren

Sinds 1981 is er in het NKO niet meer zo'n hoge opkomst gemeten onder jonge kiezers: Maar liefst 76 procent van de jongeren blijkt te hebben gestemd. De stem van jongeren is terug te zien in de verkiezingsuitslag. Jonge kiezers hebben bijgedragen aan zowel de zetelwinst van D66 en GroenLinks als de doorbraak van DENK en Forum voor Democratie. Een zorgelijke bevinding is echter dat de opkomst onder laagopgeleide jongeren sterk is achtergebleven. Lageropgeleide jongeren zijn minder geneigd te gaan stemmen dan hoogopgeleide jongeren, maar ook minder dan ouderen lageropgeleiden.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 5

Ongelijkheid en de hoogopgeleide participatie-elite

De roep om politieke en bestuurlijke vernieuwing gaat er vaak van uit dat het verdiepen en verbreden van de participatiemogelijkheden vanzelfsprekend de kwaliteit van de democratie vergroot. Dit hoofdstuk laat zien dat dit niet altijd het geval is. Hoewel er tegenwoordig meer mogelijkheden zijn om politiek te participeren, blijkt dat de hoogst opgeleide groep hiervan vaker gebruik maakt. Ongelijkheden in politieke participatie bestaan in een brede reeks van politieke activiteiten binnen en buiten de verkiezingen. Vooral politiek vaardige, goed geïnformeerde en gemotiveerde burgers zijn vaker politiek actief.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 6

Populisme, immigratie en Europa

Populisme kan onder andere worden gezien als een negatieve houding van kiezers ten aanzien van de nationale politieke elite. Deze negatieve houding is in meer of mindere mate aanwezig bij alle burgers. Het heeft dus geen zin onderscheid te maken tussen populisten en de rest van de bevolking. Populisme hangt vooral sterk samen met opleiding en veel minder met geslacht en leeftijd. Verder hangt populisme sterk samen met negatieve opvattingen over Europese samenwerking en immigratie, een roep om kleinere inkomensverschillen en met ontevredenheid over de Nederlandse democratie. Populistische sentimenten leven sterker onder niet-stemmers en aanhangers van de PVV, SP, 50PLUS, DENK en FvD dan onder aanhangers van andere partijen.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 7

Kiezers over politieke vertegenwoordiging

De meeste Nederlanders (zo'n twee derde) oordelen positief over hun politieke vertegenwoordiging. Maar dat geldt niet voor iedereen. Demografisch gezien voelen vooral lageropgeleiden zich minder goed vertegenwoordigd. Politiek inhoudelijk zijn het vooral kiezers die economisch linkse en cultureel rechtse houdingen combineren, die zich relatief meer ondervertegenwoordigd voelen. Deze links-nationalistische kiezers vormen een aanzienlijk deel van de bevolking, maar hebben geen partij die hen op beide thema's bedient. Ongeveer de helft van de Nederlanders stelt dat Kamerleden de eigen kiezers moeten vertegenwoordigen boven partijleden en het bredere electoraat. Ze denken echter in meerderheid dat Kamerleden zich vooral richten op de eigen partijleden.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 8

Referenda en andere institutionele hervormingen

Nederlanders zijn nog steeds in grote mate voorstander van een representatieve democratie. Alternatieve modellen van democratie zoals directe democratie, technocratie en loterij zijn veel minder populair. Als men dan toch voorstander is van deze alternatieven, dan is dat vooral uit teleurstelling is met de representatieve democratie. Grote institutionele hervormingen kunnen niet vanzelfsprekend op grote steun rekenen. Kiezers zijn in meerderheid voorstander van het referendum en de verhoging van de kiesdrempel naar 5%. De introductie van een regionaal element in het kiesstelsel en vooral de afschaffing van de Eerste Kamer worden het minst gesteund. Nederlanders zijn massaal tegen parlementaire afsplitsingen, maar eveneens sceptisch over fractiediscipline. De steun voor het referendum is hoog onder alle opleidingsgroepen, behalve academici. Kiezers zijn van mening dat de uitkomst van een referendum niet zomaar genegeerd kan worden.

▶ Lees verder in Hoofdstuk 9

Inhoud

Voorwoord 8

1 De verkiezingen van 2017 in meerjarig perspectief 10
1.1 Inleiding 11
1.2 Opkomst was in 2017 relatief hoog 11
1.3 Zetels wisselen steeds vaker van partij 12
1.4 Het parlement is steeds gefragmenteerder … 12
1.5 Het verlies van gevestigde partijen 15
1.6 Regeringsverantwoordelijkheid is een groeiend electoraal risico 15
1.7 Verhouding tussen links en rechts varieert… 19
1.9 Conclusie: wisselvalligheid ondanks stabiliteit 20
Referenties en eindnoten 21

2 De eerlijkheid van verkiezingen volgens Nederlandse kiezers 22
2.1 Groot vertrouwen in het verkiezingsproces 23
2.2 Redenen voor gebrekkig vertrouwen: media, handmatig tellen, formatie 23
2.3 Laag vertrouwen in verkiezingsproces onder PVV'ers, lageropgeleiden, volmachtgevers 25
2.4 Grootste steun en grootste betrouwbaarheid voor stemmen via stembiljet 26
Referenties en eindnoten 29

3 Wie het laatst kiest, kiest… 30
3.1 Steeds meer late kiezers 31
3.2 Late kiezers als problematische kiezers? 32
3.3 Ook late kiezers zijn geïnteresseerd en geïnformeerd 32
3.4 De extra lastige keuze van late kiezers 34
3.5 Keuzesets: meer opties is lastiger kiezen 35
3.6 Late kiezers: plannen boven personen 37
3.7 Ook late kiezers zijn niet gek…! 38
Referenties en eindnoten 38

4 Afkeer en afzijdigheid 40
4.1 Afstand tot de stembus 41
4.2 Afwijzing 41
4.3 Afwezigheid 43
4.4 Slotopmerkingen 46
Referenties en eindnoten 47

5 De keuze van jongeren 48
5.1 Het belang van stemgedrag onder jongeren 49
5.2 Hoogst gemeten opkomst onder jongeren sinds 1981 49
5.3 Sterke opleidingskloof in opkomst onder jongeren 51
5.4 D66 en GroenLinks grote winnaars onder jongeren 52
5.5 Jongeren droegen bij aan doorbraak nieuwe partijen 53
5.6. Jongeren zijn economisch liberaal en cultureel progressief 53
5.7. Vooral culturele thema's belangrijk voor jongeren 54
5.8 Conclusie 55
Referenties en eindnoten 56

6 Ongelijkheid en de hoogopgeleide participatie-elite 58
6.1 Van pacificatie naar participatiedemocratie 59
6.2 Hogeropgeleiden doen veel vaker mee aan nieuwe vormen van inspraak 59
6.3 Waarom zijn hogeropgeleiden zoveel actiever? 62
6.4 Gebrekkige participatie van lageropgeleiden is een risico 64
6.5 Nieuwe vormen, nieuwe ongelijkheden 65

7 Populisme, immigratie en Europa 66
7.1 Populisme als een opvatting van kiezers 67
7.2 Alle kiezers hebben in meer of mindere mate populistische opvattingen 68
7.3 Populisme hangt vooral samen met opleiding 68
7.4 Populisme hangt sterk samen met negatieve opvattingen over Europa 69
7.5 Populisme gaat samen met negatieve houdingen ten aanzien migranten 70
7.6 Populisme hangt samen met onvrede over de democratie en een wens voor meer referenda 70
7.7 Het is de vraag of populisme meer is dan een ander woord voor politieke onvrede 73
7.8 Populisme komt meer voor bij PVV- en SP-kiezers, minder bij VVD-, D66- en PvdA-kiezers 73
7.9 Populisme lijkt onderdeel van een tweede conflictdimensie in de Nederlandse politiek 75
Referenties en eindnoten 76

8 Kiezers over politieke vertegenwoordiging 78
8.1 Gevoelens van ondervertegenwoordiging 79
8.2 Wie voelt zich ondervertegenwoordigd? Opleidingsniveau heeft grootste invloed 79
8.3 Links-nationalistische kiezers oordelen het negatiefst over vertegenwoordiging 83
8.4 Kiezers vinden hun eigen partij te multicultureel, te pro-Europees en sociaal-economisch te radicaal 84
8.5 Kiezers vinden dat politici te veel luisteren naar leden in plaats van achterban 87
8.6. Afsluitend 89
Referenties en eindnoten 89

9 Referenda en andere institutionele hervormingen 90
9.1 Inleiding 91
9.2 Grote diversiteit in voorkeuren voor institutionele hervormingen 91
9.3 Ruime steun voor de representatieve democratie 91
9.4 (Zeer) beperkte steun voor bestuurlijke vernieuwingen 92
9.5 Verdeeldheid kiezers regeringspartijen over regionale vertegenwoordiging 95
9.6 Nog steeds brede steun voor het referendum 95
9.7 Afsluitend 96
Referenties en eindnoten 97

10 Onderzoeksverantwoording 98
10.1 Hoe kwam de vragenlijst van het NKO tot stand? 99
10.2 Hoe zijn de data van het NKO verzameld? 99
10.3 Wat is de kwaliteit van de data? 100
10.4 Weging van de data ten behoeve van deze publicatie 101

Voorwoord

Tom van der Meer, Henk van der Kolk en Roderik Rekker

Lange tijd waren de Nederlandse verkiezingen voorspelbaar. In een verzuilde samenleving waren kiezers tamelijk honkvast, en wisselden ze nauwelijks van partijvoorkeur. Nederland was weliswaar een politiek meerstromenland, maar wel een waar die verschillende stromen – de liberale, sociaaldemocratische, en verschillende confessionele – hun baan in tamelijk vaste verhoudingen volgden. Politiek Den Haag werd gedomineerd door twee grote partijen en één middelgrote partij.

Zeker sinds 2002 is de Nederlandse politiek echter aanzienlijk minder voorspelbaar dan voorheen. Achteraf kunnen we stellen dat de Paarse periode van 1994 tot 2002 een omineuze stilte voor de storm was. Immers, in 1994 verloren beide regeringspartijen (CDA en PvdA) fors, waren kiezers veranderlijker dan ooit tevoren, en ontstond er voor het eerst een coalitie zonder een confessionele partij. Sindsdien zijn de kiezers veranderlijk gebleven, hangt aan regeringsdeelname vaak een hoog prijskaartje, is het aantal partijen in de Tweede Kamer weer toegenomen, en zijn er met vooral LPF en PVV nieuwe stromingen in het parlement vertegenwoordigd.

De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 laat zich duiden als de voorlopige culminatie van deze al langer lopende ontwikkelingen. Wisselvalligheid is een aanhoudend kenmerk geworden van de Nederlandse politiek. Maar onder die wisselvalligheid gaat een aanzienlijke stabiliteit schuil. Verschuivende verkiezingsuitslagen komen niet voort uit steeds maar weer veranderende opvattingen onder kiezers, en wijzen evenmin op een toenemende apathie of afkeer van de politiek. Veel vaker zijn politieke uitkomsten een uiting van een assertiever gedrag van kiezers, die weliswaar minder loyaal zijn aan politieke partijen maar niet minder loyaal aan de eigen waarden. Waarden die door sterk op elkaar lijkende partijen worden gebruikt om kiezers aan zich te binden. En juist die combinatie van relatief stabiele kiezers en groepjes partijen die in min of meer dezelfde vijver vissen, leidt zo nu en dan tot extreme wisselingen. De Nederlandse politiek is daarom anno 2017 het beste te kenmerken als aanhoudend wisselvallig, met zo nu en dan een flinke bui.

Opzet

Dit rapport biedt een analyse van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Het probeert de aanhoudende veranderlijkheid van de Nederlandse politiek inzichtelijk te maken en te duiden. In hoofdstuk 1 legt Tom van der Meer daartoe algemene trends naast de opvattingen en gedragingen van kiezers. De drie daarop volgende hoofdstukken kijken vooral naar het electorale proces en het stemgedrag. In hoofdstuk 2 neemt Leontine Loeber het vertrouwen in het electorale proces onder de loep. In hoofdstuk 3 onderzoeken Paul Dekker en Josje den Ridder politiek wantrouwen van vooral de niet-stemmers. En in hoofdstuk 4 richten Joop van Holsteyn en Galen Irwin zich op de ontwikkeling dat kiezers steeds later hun definitieve stemkeus bepalen en daarbij steeds langer twijfelen tussen sterk op elkaar lijkende politieke partijen.

De drie daaropvolgende hoofdstukken verleggen de focus naar groepen kiezers, op basis van leeftijd en generatie in hoofdstuk 5 door Roderik Rekker, op basis van opleidingsniveau in hoofdstuk 6 door Anchrit Wille, en op basis van populistische sentimenten in hoofdstuk 7 door Henk van der Kolk.

Ten slotte kijken de laatste twee hoofdstukken naar de organisatie en invulling van politieke vertegenwoordiging. In hoofdstuk 8 onderzoeken Armen Hakhverdian en Wouter Schakel de gevoelens van vertegenwoordiging. En in hoofdstuk 9 geeft Kristof Jacobs een overzicht van de steun voor verschillende actuele voorstellen tot institutionele hervorming als het referendum, de verhoging van de kiesdrempel, en de invoering van een regionaal kiesstelsel.

Brede samenwerking

Dit rapport is de uitkomst van een brede samenwerking. Het Nationaal Kiezersonderzoek wordt

sinds 1971 georganiseerd door de Stichting Kiezersonderzoek Nederland, een samenwerkingsverband tussen diverse Nederlandse universiteiten met medewerking van het Sociaal en Cultureel Planbureau. In 2017 werd het NKO mogelijk gemaakt door een subsidie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en een subsidie van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO, subsidienummer 481-17-001). De survey werd afgenomen op basis van door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) getrokken steekproeven via Kantar en in het LISS-panel van CentERdata (Universiteit van Tilburg). Voor de methodologische verantwoording verwijzen we u graag naar hoofdstuk 10. Een groot aantal wetenschappers heeft bijgedragen aan dit rapport en kregen van hun organisaties tijd en middelen om dit te doen.

Als laatste danken we de vele respondenten die bereid waren hun opvattingen over de Nederlandse democratie in het algemeen, en de verkiezingen van 2017 in het bijzonder, met ons te delen. Met dit rapport delen we die opvattingen graag met een breder publiek.

Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON)

Al sinds 1971 doet politicologisch Nederland systematisch survey-onderzoek naar de kwaliteit van de democratie vanuit het perspectief van burgers om zo hun kiesgedrag, politieke opvattingen, politieke gedragingen, en politieke steun te beschrijven, te monitoren en te verklaren. De Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) biedt de formele infrastructuur om dit onderzoek mogelijk te maken door de wetenschappelijke als de maatschappelijke relevantie te verbinden. De organisatie van het Nationaal Kiezersonderzoek heeft geleid tot unieke, longitudinale data. Traditioneel richtte de SKON zich primair op de democratie op nationaal niveau. Vanwege het toenemend belang van de lokale democratie heeft de SKON de organisatie van het Lokaal Kiezersonderzoek geïnitieerd. Ook de nationale referenda van 2016 en 2018 werden voor de SKON object van studie.

De uitkomsten van deze onderzoek hebben het maatschappelijke debat gevoed, in recente jaren onder meer via boeken als Democratie doorgelicht (geredigeerd door Rudy Andeweg en Jacques Thomassen) en Rumoer (door Jean Tillie, Joop van Holsteyn, Henk van der Kolk, en Kees Aarts), onderzoeksrapporten als Democratie Dichterbij: Het Lokaal Kiezersonderzoek 2016 (geredigeerd door Tom van der Meer en Henk van der Kolk) en Het Oekraïne-referendum: Nationaal Referendum Onderzoek 2016 (geredigeerd door Kristof Jacobs), en daarnaast bijdrages aan beleidsrapporten, opiniestukken, en blogs.

1
De verkiezingen van 2017 in meerjarig perspectief

Tom van der Meer

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De kiezer neemt steeds meer partijen in zijn of haar overweging op. Die toename wordt voor slechts een klein deel veroorzaakt door nieuwe partijen.
- Deelname aan de regering is een steeds groter risico aan het worden voor succes bij de daaropvolgende verkiezingen, met name voor junior-partijen.
- Ondanks het grote verlies van VVD en PvdA in 2017 waren kiezers in 2017 niet bijzonder ontevreden met het gevoerde regeringsbeleid. De verkiezingsuitslag is niet vanzelfsprekend een afrekening geweest met het regeringsbeleid.
- Hoewel kiezers makkelijker switchen tussen politieke partijen, zijn de beleidsvoorkeuren van Nederlandse kiezers in de afgelopen 25 jaar niet naar links of rechts geschoven.

1.1 Inleiding

De verkiezingsuitslag van 2017 was in een aantal opzichten het voorlopige hoogtepunt in al langer bestaande trends. Nooit eerder verloren regeringspartijen zoveel zetels. Nooit eerder was de samenstelling van de Tweede Kamer zo gefragmenteerd. En nooit eerder haalden de traditionele gevestigde partijen – CDA, PvdA en VVD – gezamenlijk zo weinig zetels. De electorale volatiliteit – het percentage zetels dat in handen van een andere partij kwam – was alleen in 2002 hoger dan in 2017. De linkse partijen bezetten gezamenlijk slechts 42 zetels in het parlement – een evenaring van het naoorlogse dieptepunt uit 2002.

Deze ontwikkelingen worden op uiteenlopende wijzen uitgelegd. Kijkt men met een negatieve bril naar die trends, dan is het parlement versplinterd, zijn kiezers wispelturig, en is was er sprake van een snoeiharde afrekening. Kijkt men met een positieve bril, dan is het parlement genivelleerd en opereren partijen op een gelijker speelveld, komen kiezers voor zichzelf op, dwingen ze partijen duidelijk te zijn en hebben kiezers regeringspartijen ter verantwoording geroepen.

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de voornaamste trends. Waar mogelijk spiegelt het de trends volgens de officiële verkiezingsuitslagen aan de ontwikkelingen onder kiezers die blijken uit de trends in het Nationaal Kiezersonderzoek. De tijdspanne van deze trendbeschrijvingen verschilt. Dit hoofdstuk rapporteert de officiële cijfers soms vanaf 1946 (de eerste naoorlogse verkiezing), en andere keren vanaf 1956 (de eerste keer dat er 150 zetels waren te verdelen, waardoor de kiesdrempel iets lager was). De beschrijving van de trends in het enquêtemateriaal begint op het moment dat specifieke vragen voor het eerst in het NKO zijn opgenomen, veelal tussen 1982 en 1998.

1.2 Opkomst was in 2017 relatief hoog

De opkomst was in 2017 relatief hoog. Maar liefst 81% van de kiezers maakte de gang naar de stembus. Sinds 1986 was de opkomst niet zo hoog geweest. Na afschaffing van de opkomstplicht in 1970 was de opkomst een stuk lager komen te liggen (zie figuur 1.1). Waar tussen 1971 en 1989 de opkomst tussen de 80% en 88% schommelde, lag dat percentage sindsdien tussen de 73% en de 81%. Van een langzame erosie van de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen lijkt echter geen sprake. Bovendien is de opkomst vergeleken met andere democratieën opmerkelijk hoog. Structureel hoger ligt de opkomst alleen in een aantal (maar niet alle) landen met een opkomstplicht, in een aantal (maar niet alle) microstaten, en in een aantal (maar niet alle) Noordse landen.[1]

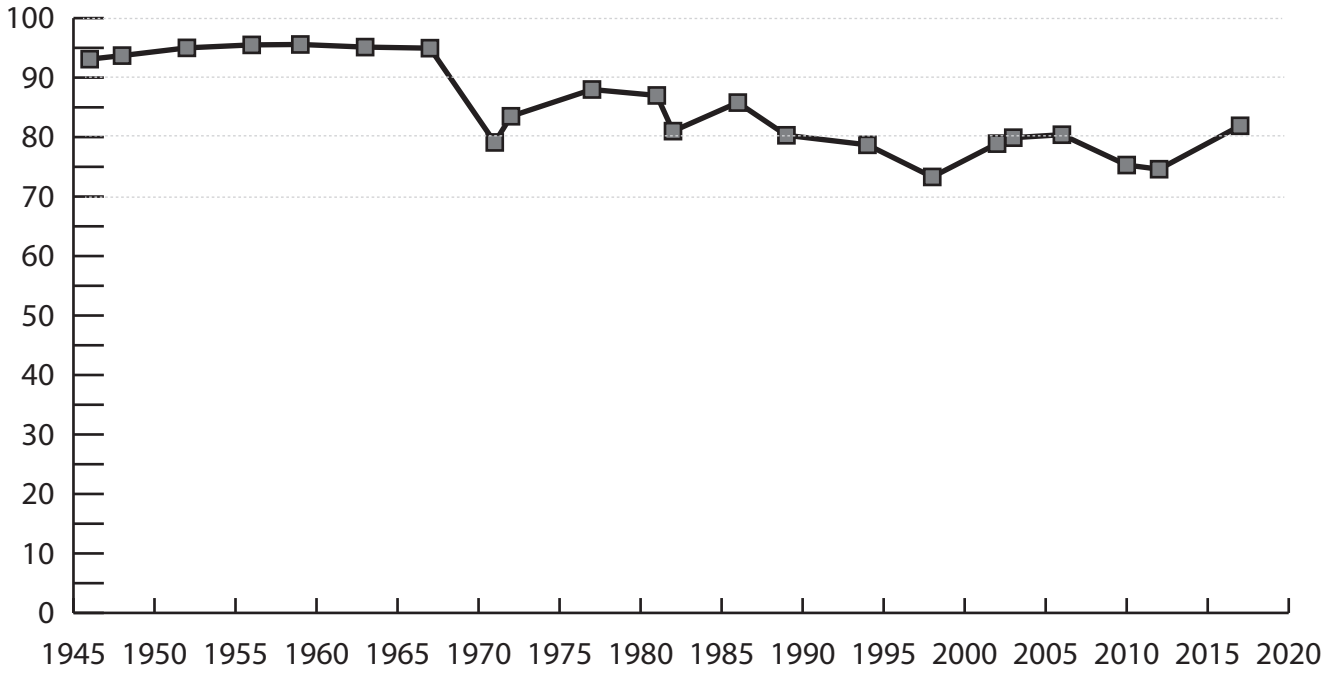

Figuur 1.1
Opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen in procenten (1946-2017)

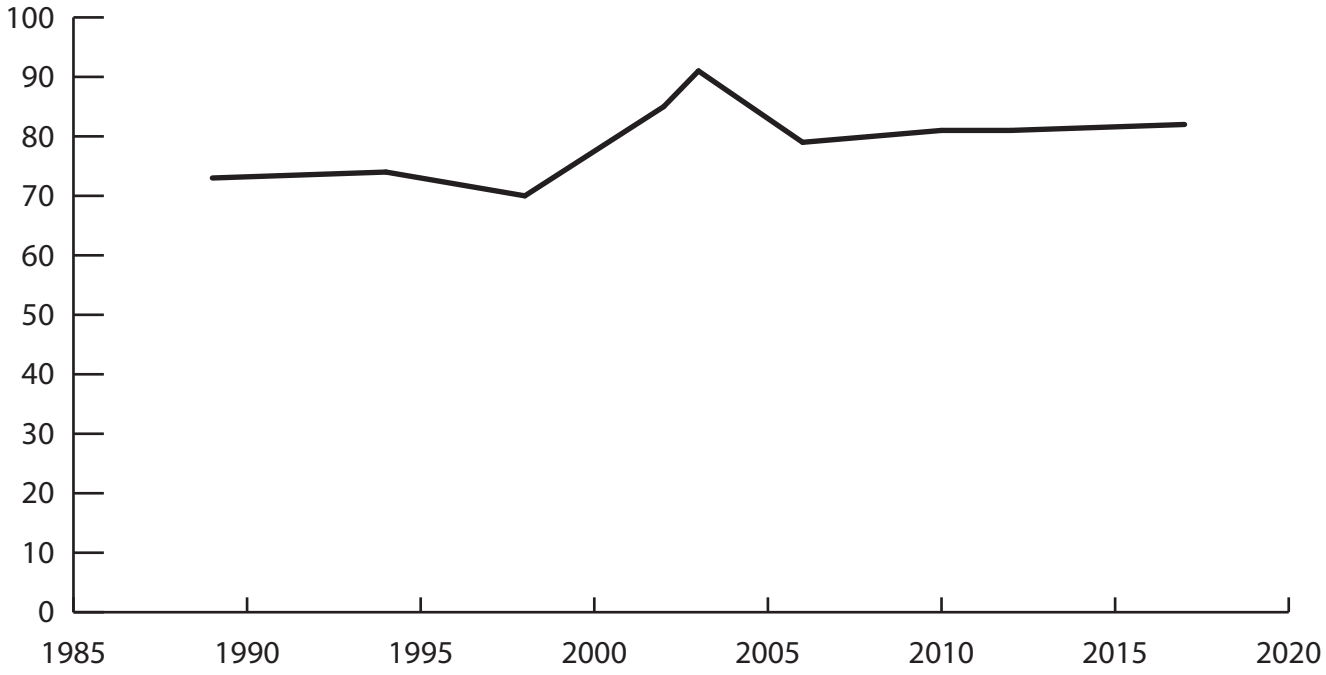

Figuur 1.2
Interesse in de politiek in procenten (1989-2017)

De vraag waarom de opkomst in 2017 zo veel hoger lag dan in 2010 en 2012 is niet eenvoudig te beantwoorden. Paul Dekker en Josje den Ridder gaan in hoofdstuk 4 dieper in op niet-stemmers en hun motivatie om thuis te blijven. Zij laten zien dat desinteresse een belangrijkere verklaring is om niet te stemmen dan afkeer. De interesse in de politiek lag in 2017 echter nauwelijks hoger dan in 2012 (zie figuur 1.2). De toename in opkomst ligt wellicht eerder in de lange tijd sinds de verkiezingen van 2012 of in de relatief open aard van de campagne die niet werd gedomineerd door één thema.

1.3 Zetels wisselen steeds vaker van partij

De verkiezingsuitslagen laten sinds de Tweede Wereldoorlog steeds vaker grote veranderingen zien. Figuur 1.3 toont het percentage Tweede Kamerzetels dat bij verkiezingen van partij verandert, waarbij uiteraard rekening is gehouden met partijfusies. Onder deze volatiliteit gaan nog grotere kiezersbewegingen schuil, omdat twee veranderlijke kiezers elkaar uitvlakken wanneer de één van partij A naar partij B schuift en de ander juist van partij B naar A.

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog veranderde gemiddeld zo'n 5% van de Tweede Kamerzetels van eigenaar. In de jaren zeventig en tachtig steeg dat naar ruim 10%. In 1994 steeg de volatiliteit nog verder: de afgelopen kwart eeuw veranderde gemiddeld zo'n 20% van de Kamerzetels van eigenaar. Het record ligt nog steeds in 2002, met de opkomst van de Lijst Pim Fortuyn en de forse groei van het CDA; ruim 30% van de Kamerzetels eindigde in dat jaar bij een andere partij. De verkiezingen van 2017 nemen in deze ranglijst de tweede positie in. In dat jaar wisselde ruim 25% van de Kamerzetels van partij. Deze percentages zijn erg hoog vergeleken met andere parlementaire democratieën in Europa. Een hogere veranderlijkheid was te zien in Italië in 1994 en in Frankrijk in 2017, in beide gevallen na een forse herschikking van het partijstelsel. In Nederland lijkt het hoogst evenredige kiesstelsel de oorzaak; deze vertaalt veranderingen onder kiezers tamelijk direct in veranderingen in de samenstelling van het parlement.

1.4 Het parlement is steeds gefragmenteerder …

De verkiezingsuitslag van 2017 leidde tot de meest gefragmenteerde Tweede Kamer in de naoorlogse periode (zie figuur 1.4). Het absolute aantal partijen in de Tweede Kamer is in 2017 niet eens uitzonderlijk hoog. Al sinds 1963 fluctueert dit aantal tussen de 9 en de 14. De 13 partijen die nu verkozen zijn, vallen binnen die bandbreedte. Op verschillende momenten daalde het aantal partijen in het parlement. Denk

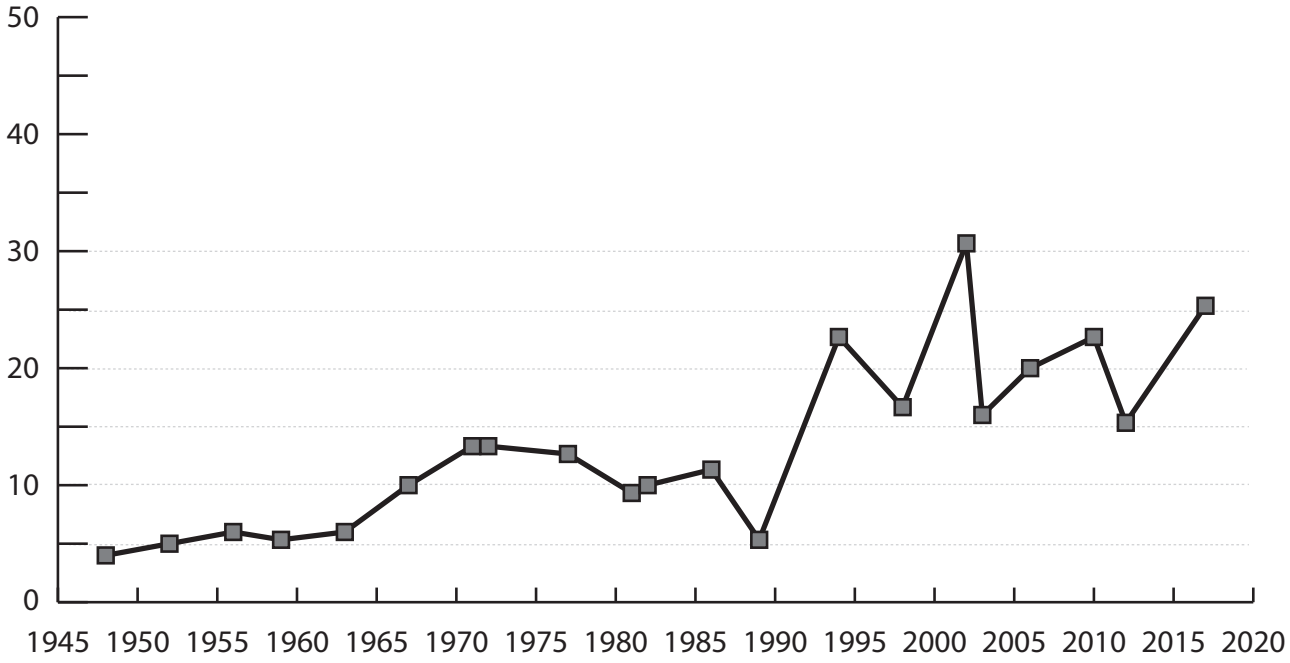

Figuur 1.3
Groeiend percentage Tweede Kamerzetels verandert van partij (1946-2017)

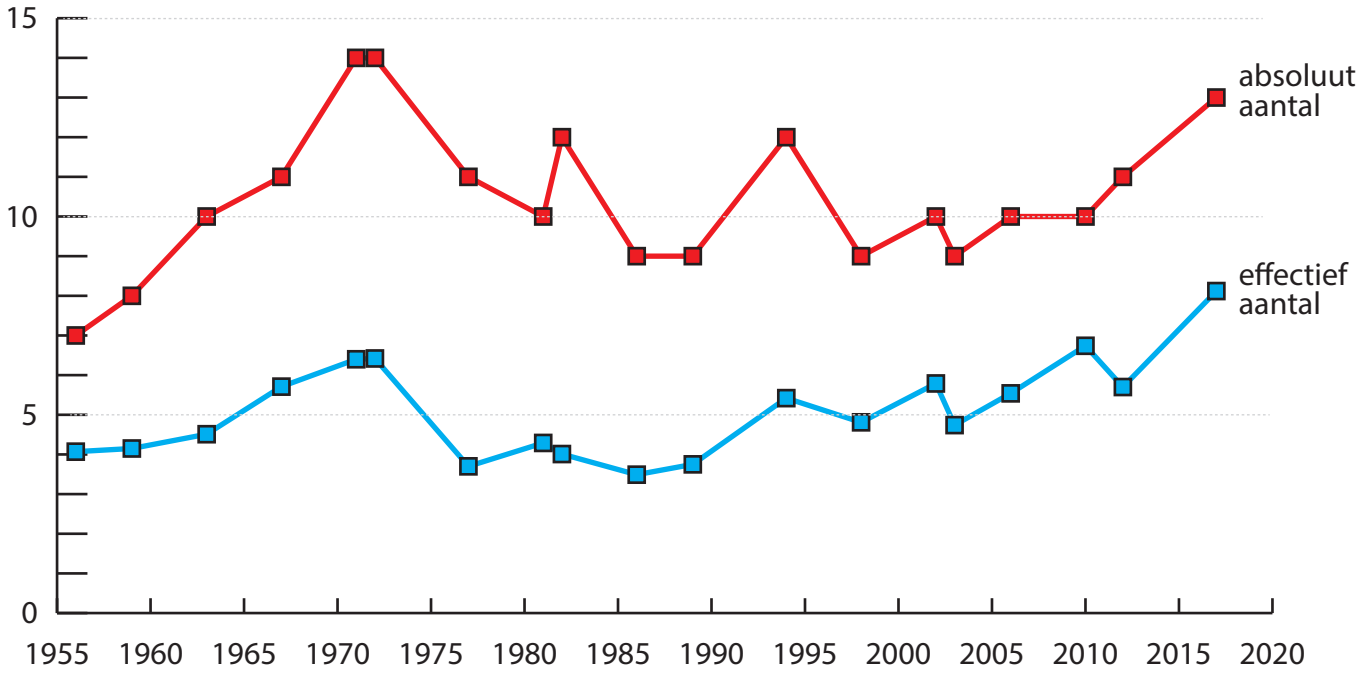

Figuur 1.4
Groeiend aantal partijen in de Tweede Kamer (1956-2017)

bijvoorbeeld aan de fusies van het CDA eind jaren 70, GroenLinks eind jaren 80, en de ChristenUnie in de vroege 00s, of aan het verdwijnen van de ouderenpartijen en de CD halverwege de jaren negentig. De laatste jaren is er echter weer een opwaartse trend, met achtereenvolgens de PVV, de PvdD, 50PLUS, FvD en DENK in het parlement verkozen werden. De werkelijke fragmentatie wordt echter duidelijk wanneer we kijken naar het effectief aantal politieke partijen. De berekening daarvan kijkt niet alleen naar het aantal partijen, maar ook naar hun relatieve grootte. De grote verandering is dat Nederland niet langer grote partijen kent die standaard op wel 50 zetels kunnen rekenen, maar zes tot acht middelgrote partijen die elk gemiddeld zo'n 15 tot 20 zetels binnenhalen. Door die verandering is het effectief aantal politieke partijen

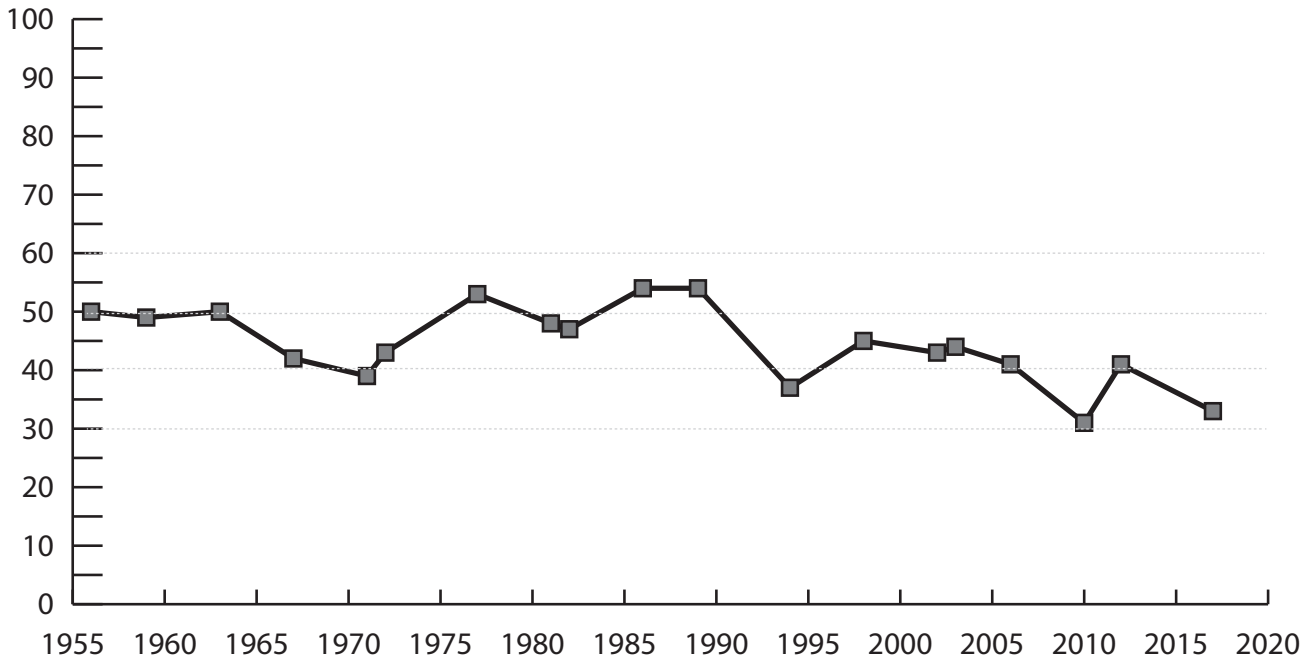

Figuur 1.5
De grootste partij is niet meer zo groot , uitgedrukt in 150 kamerzetels (1956-2017)

in Nederland fors gestegen, om in 2017 een record te bereiken van 8,1. Ter vergelijking, in 2012 was het effectief aantal politieke partijen nog 5,7. Die fundamentele verandering in het partijlandschap zien we ook terug, wanneer we kijken naar de grootste partij van het land (zie figuur 1.5). Tot 1989 was het gebruikelijk dat de grootste partij 40 tot 54 zetels scoorde. Sindsdien is de grootste partij een stuk kleiner. Bij de laatste parlementsverkiezingen van 2010, 2012 en 2017 eindigde de VVD als de grootste partij met respectievelijk 31, 41 en 33 zetels. Door dit gebrek aan machtsconcentratie zijn niet alleen meer partijen nodig zijn om een meerderheidscoalitie te vormen, maar wordt het ook moeilijker om het formatieproces te sturen.

…. omdat kiezers twijfelen tussen steeds meer partijen

Een belangrijke reden voor die toenemende veranderlijkheid van verkiezingsuitslagen en de toenemende fragmentatie van het parlement is dat de kiezer in toenemende mate is gaan kiezen, zoals politicoloog Jacques Thomassen het in 2010 al verwoordde.[2] De kiezer is niet langer trouw aan een enkele politieke partij, zoals tijdens de verzuiling het geval was. Partijkeuze lijkt een proces geworden in twee stappen. Eerst maken kiezers een voorselectie van een relatief klein aantal partijen die op elkaar lijken, een zogeheten keuzeset. En vervolgens maken ze uit die keuzeset een keuze in het stemhokje. Die keuzeset is door Van Holsteyn en Den Ridder inzichtelijk gemaakt aan de hand van de vraag aan kiezers hoe groot de kans is dat ze ooit op een reeks partijen zullen gaan stemmen (voor details over de keuzeset, zie hoofdstuk 3).[3]

Figuur 1.6 toont de ontwikkeling van de keuzeset sinds 1982, het eerste jaar waarin deze vraag aan kiezers is voorgelegd. De linkeras en de blauwe lijn beschrijven het percentage kiezers dat maar één partij in zijn of haar keuzeset heeft en dus uitermate trouw zegt te zijn aan een enkele partij. Dat percentage is gehalveerd van 43% in 1982 naar slechts 21% in 2017. De grootste daling vond plaats in 1989 en 1994, voor en na het laatste kabinet-Lubbers. De rechteras en de rode lijn in figuur 1.6 tonen het gemiddelde aantal partijen dat kiezers in hun keuzeset hebben.[4] Begin jaren tachtig waren dat er gemiddeld genomen uit iets meer dan 2. Vanaf de jaren negentig schommelde dat aantal jarenlang rond de 2,5. In 2017 steeg het aantal partijen in de keuzeset echter fors, namelijk naar 3,35. De toename van het aantal overwogen partijen valt maar voor een deel toe schrijven aan de nieuwkomers FvD en DENK: deze twee partijen zorgen voor minder dan 40% van de groei van de keuzeset tussen 2012 en 2017.

De kiezer betrekt dus steeds meer partijen in de afweging. Dat sluit aan op eerdere bevindingen dat partijen in de percepties van kiezers meer op elkaar zijn gaan lijken.[5] Maar dat betekent niet dat de kiezer

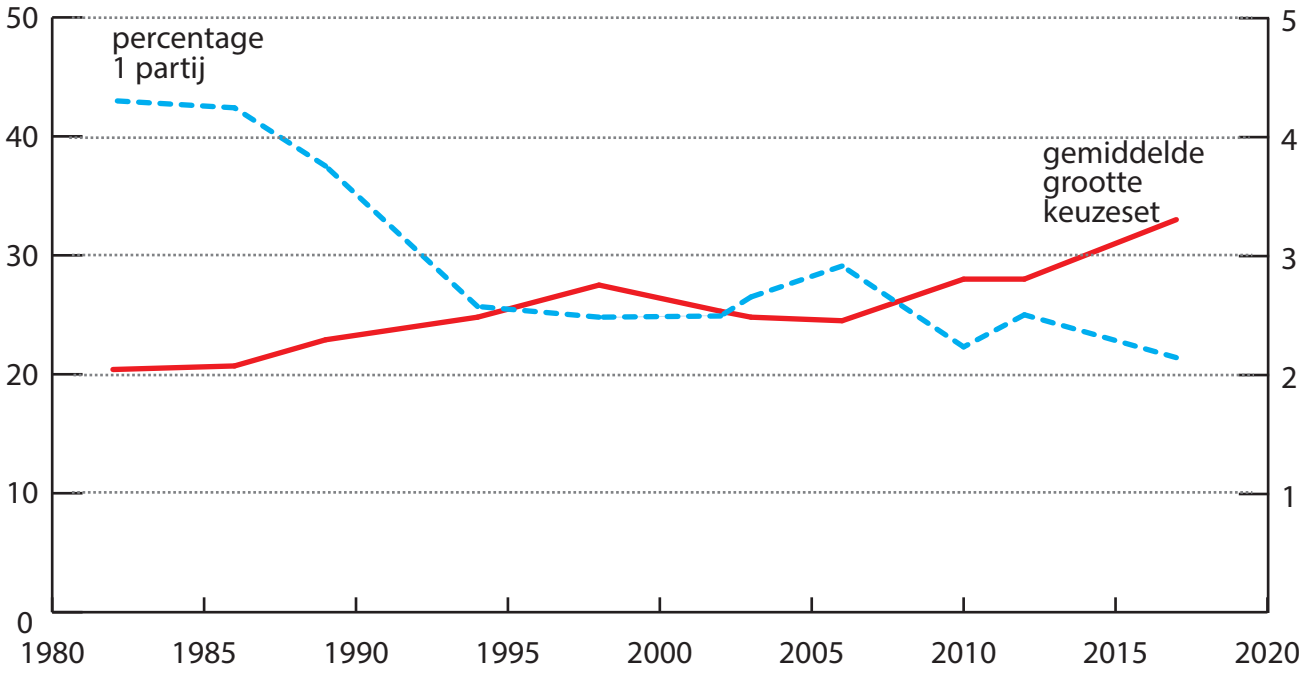

Figuur 1.6
De groei van het aantal overwogen partijen (1982-2017)

wispelturig is geworden. In hoofdstuk 3 gaan Joop van Holsteyn en Galen Irwin dieper in op de samenstelling van de keuzesets.

1.5 Het verlies van gevestigde partijen

Vaak wordt gesproken over de electorale achteruitgang van de gevestigde partijen. Daarbij wordt meestal gedoeld op de traditionele regeringspartijen CDA (en zijn voorgangers), PvdA en VVD. In iets mindere mate wordt inmiddels ook D66 daartoe gerekend. Inderdaad halen deze partijen gezamenlijk aanzienlijk minder stemmen dan voorheen. Figuur 1.7 beschrijft het aantal zetels dat deze partijen sinds 1946 innemen in de Tweede Kamer; cijfers vóór 1956 zijn omgerekend naar 150 Kamerzetels.

De doorgetrokken zwarte lijn in figuur 1.7 toont dat CDA, PvdA en VVD in de jaren tachtig gedrieën nog bijna 90% van de zetels in de Tweede Kamer in handen hadden. In 2017 konden ze echter voor het eerst niet eens meer een meerderheid vormen. Ook wanneer we D66 tot de gevestigde partijen rekenen (de onderbroken zwarte lijn in figuur 1.7), doet dat weinig af aan de trendmatige ontwikkeling.

Toch is het niet geheel terecht om de vier partijen samen te nemen. De grootste en meest structurele daling zit bij het CDA en zijn voorgangers KVP, ARP en CHU. Het CDA groeide weliswaar in 2017 ten opzichte van 2012, maar bereikte nog altijd het op één na slechtste verkiezingsresultaat ooit. De tweede partij met een opvallend verlies is de PvdA, dat sinds 2002 toenemende moeite heeft kiezers aan zich te binden. Tactische leiderschapswisselingen en strategisch stemgedrag onder linkse kiezers heeft dit nog lange tijd kunnen maskeren. In 2017 zakte de PvdA echter diep weg naar 9 zetels in de Tweede Kamer.

De VVD en D66 laten geen structurele daling zien. De VVD zit eerder in een stijgende lijn. Zelfs in de electoraal zware jaren tussen 2002 en 2010 haalde de VVD nooit minder dan de 22 zetels die het in 1972 bezette. D66 kent bovenal een zeer volatiele trend met veel pieken en dalen. Vanaf de jaren tachtig leidde regeringsdeelname voor D66 steevast tot fors verlies bij de volgende verkiezingen; een rol in de oppositie - met uitzondering van 2002-2003 - altijd tot winst. De daling van de gevestigde partijen is op het conto te schrijven van het CDA en, zij het wat recenter, op dat van de PvdA.

1.6 Regeringsverantwoordelijkheid is een groeiend electoraal risico

Sinds 1981 is regeren in toenemende mate een electoraal risico geworden. De zwarte lijn in figuur 1.8 toont het succes van regeringspartijen bij de daarop-

volgende verkiezingen, uitgedrukt als het percentage zetels dat zij wonnen of verloren ten opzichte van het aantal dat ze bij de voorgaande verkiezingen gezamenlijk behaalden. Sinds 1982 is het slechts één keer voorgekomen dat regeringspartijen gezamenlijk winst boekten. Dat was in 1998, na de eerste Paarse coalitie. Sindsdien hebben regeringspartijen steevast verloren bij de volgende verkiezingen. In 2017 bereikte dat verlies een record, toen VVD en PvdA gezamenlijk bijna 50% van hun zetels verloren. Alleen de verkiezingen van 2002, tijdens de Fortuynrevolte, komt daarbij in de buurt.

Figuur 1.8 maakt een onderscheid tussen het succes van de grootste regeringspartij die de premier levert (rode lijn) en de junior-partner(s) (blauwe lijn). Dan valt op dat de junior-partners gezamenlijk eigenlijk altijd verlies lijden na regeringsdeelname. Dat gold

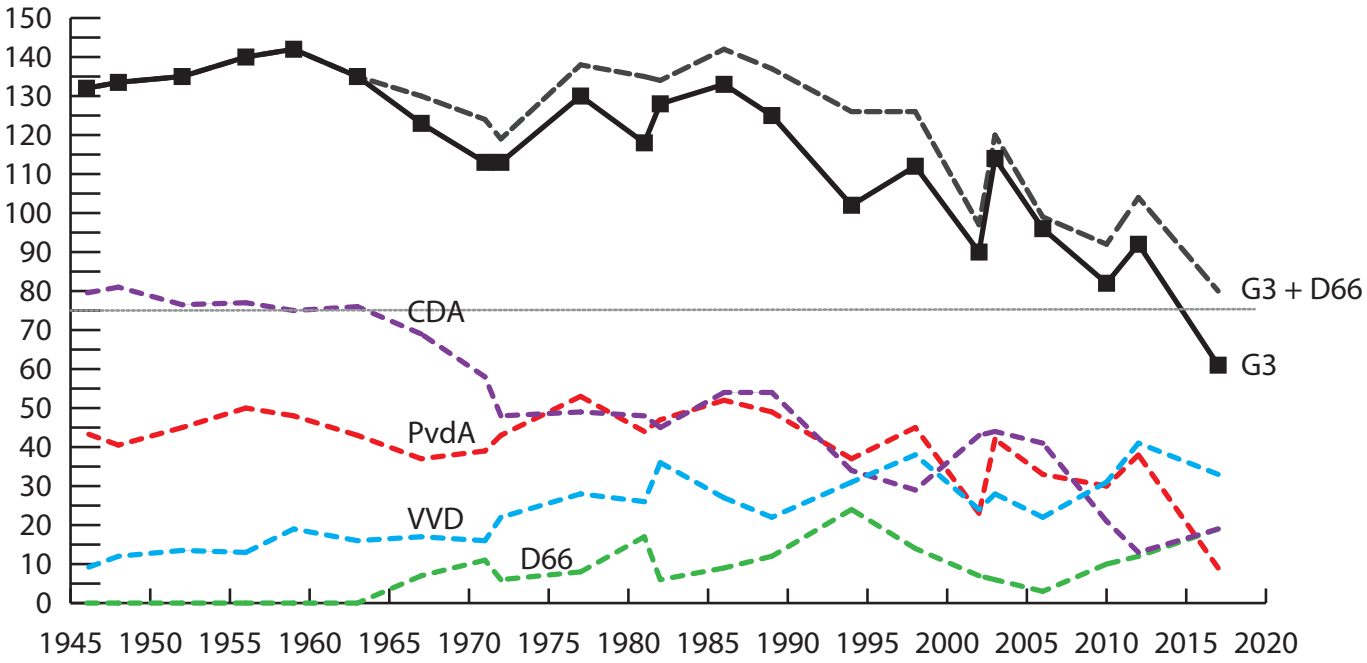

Figuur 1.7
De electorale achteruitgang van CDA en PvdA uitgedrukt in 150 kamerzetels (1946-2017)

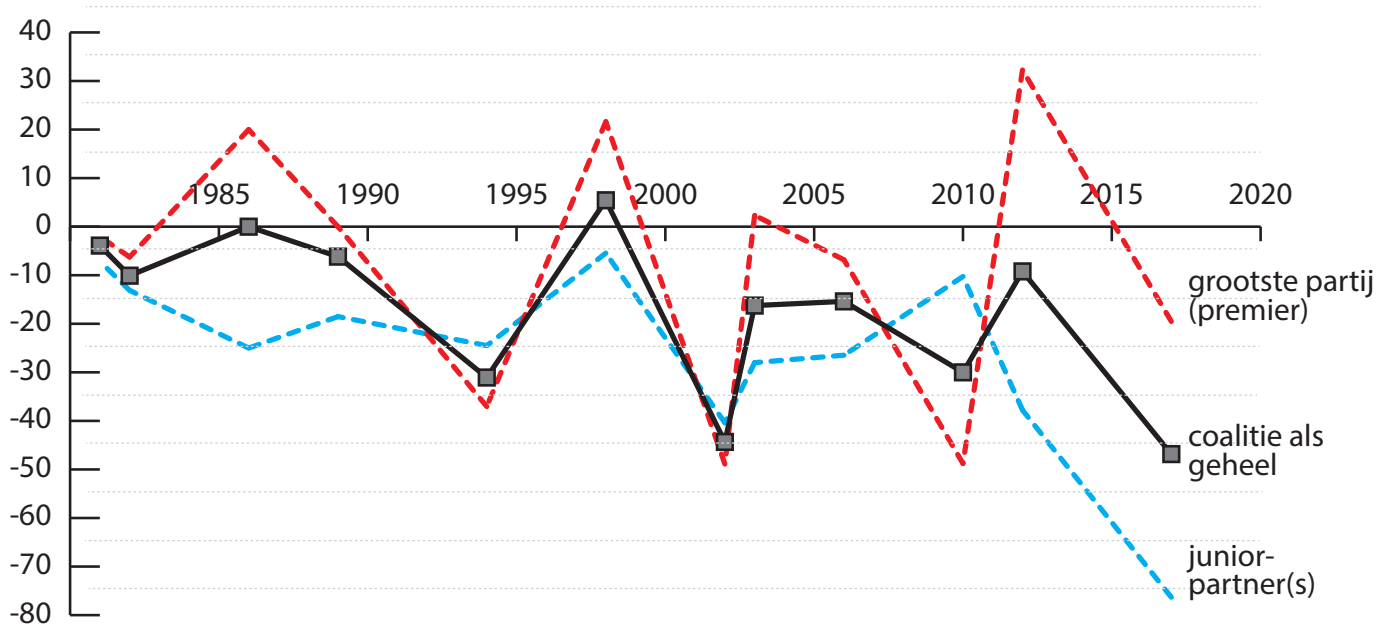

Figuur 1.8
De toenemende electorale schade van regeringsdeelname in procenten zetelwinst/-verlies (1981-2017)

overduidelijk het sterkst voor de PvdA in 2017, maar ook voor bijvoorbeeld het CDA en de PVV in 2012, de CU in 2010, en D66 in al haar regeringsdeelnames sinds de jaren tachtig. Alleen de VVD wist in 1998 onder leiding van Frits Bolkestein af te wijken van dit patroon.

Voor de grootste regeringspartij liggen de kaarten iets anders. Regelmatig wint deze partij zelfs zetels, zoals het CDA van Lubbers in 1986, de PvdA van Kok in 1998, het CDA van Balkenende in 2003, en de VVD van Rutte in 2012. Ook als de grootste partij verliest, is dat verlies vaak relatief minder groot dan het verlies van de junior-partners. Er is een belangrijke uitzondering op deze regel. Wanneer een langzittende premier afscheid neemt (Lubbers in 1994, Kok in 2002) of had willen nemen (Balkenende in 2010) verliest zijn partij juist meer dan de junior-partners. De VVD is dus gewaarschuwd wanneer Mark Rutte zijn afscheid bekend maakt.

…maar VVD en PvdA zijn uiteindelijk niet afgerekend door onvrede met het regeringsbeleid

Het uitzonderlijke verlies van de VVD en met name de PvdA in 2017 wordt wel beschouwd als een afrekening met het beleid. Kiezers zouden ontevreden zijn geweest met het economische beleid, en daarom zijn overgestapt naar andere partijen. In die verklaring staan de push-factoren meer centraal dan de pull-factoren van het alternatief. Toch lijkt dit verhaal anders in elkaar te zitten. Figuur 1.9 beschrijft het percentage burgers dat tevreden of zeer tevreden is met het regeringsbeleid. Die tevredenheid schommelt sinds 1989 tussen de 20% en de 45%.[6] In 2017 waren kiezers juist tevredener dan ze ooit zijn geweest sinds 1998. Dat wijst niet evident op een afstraffing. Natuurlijk is het mogelijk dat de onvrede vooral groot was onder voormalige PvdA- en VVD-kiezers, en kiezers van andere partijen juist wel tevredener raakten over het beleid, maar dat past niet in het normale beeld. Het idee van de electorale afstraffing zal in elk geval complexer liggen dan de verkiezingsuitslag deed vermoeden.

Ook wanneer we kijken naar het oordeel van kiezers over het effect van het regeringsbeleid op de economische toestand, de werkgelegenheid en de persoonlijke financiële situatie (figuur 1.10) springt 2017 er in positieve zin uit. In 2017 meenden Nederlanders dat de regering eerder een gunstige dan een ongunstige invloed had op de economie en de werkgelegenheid. Nederlanders waren in 2017 weliswaar van mening dat de regering eerder een negatieve invloed heeft gehad op de persoonlijke financiële situatie, maar dat negatieve oordeel is vergeleken met eerdere jaren niet ongebruikelijk en ook niet uitzonderlijk hoog.

Het lijkt er dus op dat het verlies van de VVD en de PvdA niet alleen moet worden begrepen als een

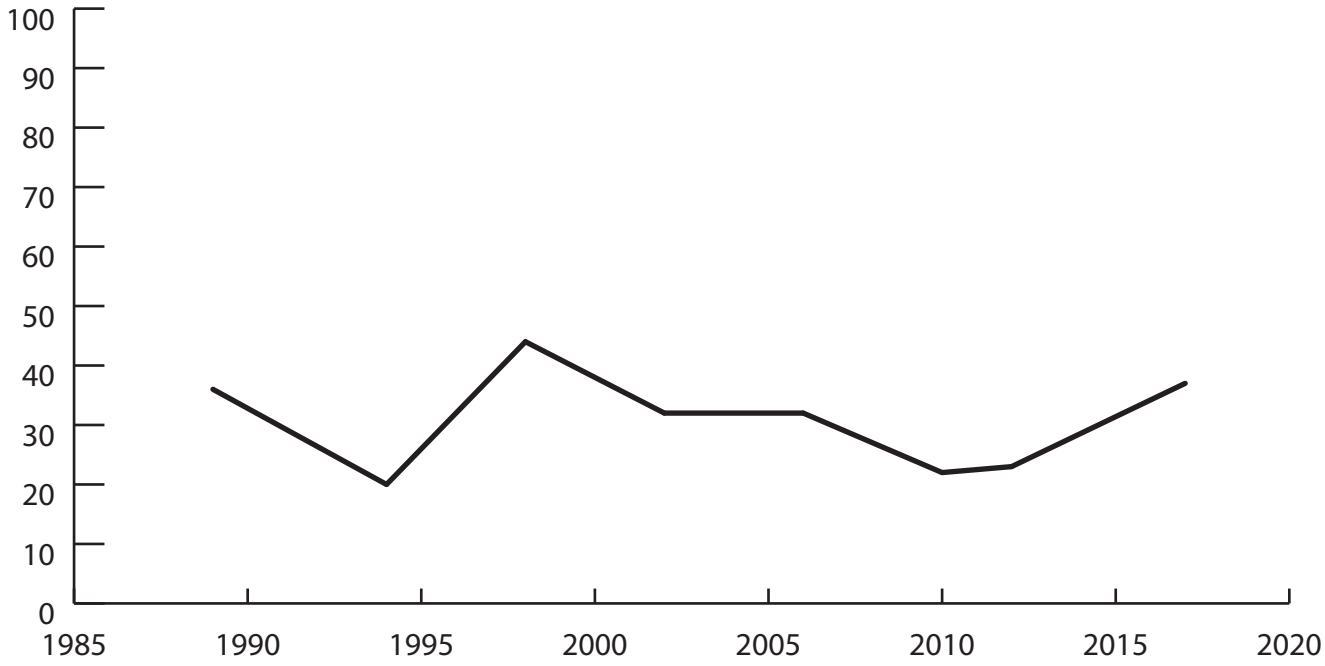

Figuur 1.9
Tevredenheid met het regeringsbeleid in procenten (1989-2017)

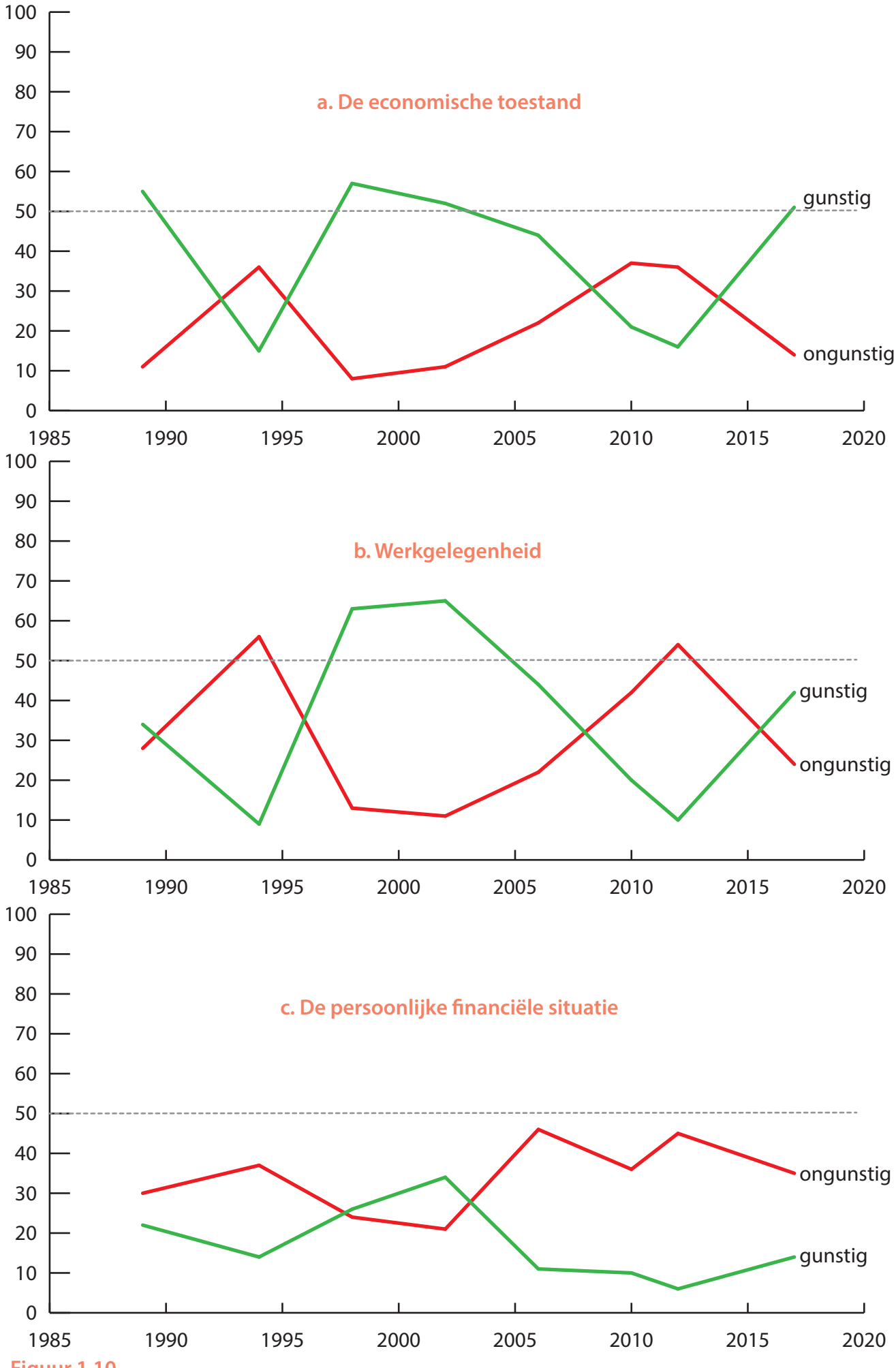

Figuur 1.10

Oordeel over het regeringsbeleid op (a) de economische toestand, (b) werkgelegenheid, en (c) de persoonlijke financiële situatie (1989-2017)

afrekening met impopulair beleid. Het is mogelijk dat de verwachtingen van de kiezers hoger gespannen waren dan in eerdere jaren. Een deel van de kiezers had in 2012 om strategische redenen de keus gemaakt voor VVD en PvdA, en was daarom wellicht eerder geneigd weer te vertrekken. Waarschijnlijk is het dat ook pull-factoren een rol hebben gespeeld: de beschikbaarheid van andere partijen die de kiezer aantrekkelijker alternatieven boden.

1.7 Verhouding tussen links en rechts varieert…

In 2017 verloren de linkse partijen (PvdA, SP, GroenLinks, PvdD) gezamenlijk een aanzienlijk deel van hun kiezers. Links viel terug van 59 naar 42 zetels, een dieptepunt in de naoorlogse geschiedenis dat alleen in 2002 werd geëvenaard. De rechtse partijen (CDA, VVD, PVV, FvD) boekten een gezamenlijke winst van 69 zetels in 2012 naar 74 in 2017. Dat is zeker geen record: In 2002 haalden de rechtse partijen inclusief LPF maar liefst 93 zetels.

Zoals figuur 1.11 toont, fluctueren de verhoudingen tussen links en rechts door de jaren heen. Steevast trekken rechtse politieke partijen meer kiezers dan de linkse. Het figuur suggereert echter geen structurele verrechtsing in het stemgedrag. Wel was er in 2017 sprake van een opvallende verzwakking van de linkse partijen. Dit is echter geen harde conclusie. Belangrijk is ook op te merken wat de figuur niet laat zien. Ten eerste is D66 niet goed in te delen binnen deze twee blokken, alleen al omdat die partij bij verkiezingen zowel in de keuzeset van linkse als in die van rechtse kiezers zit.7 Ten tweede kijkt deze indeling niet naar eventuele programmatische verschuivingen die de partijen hebben doorgemaakt in deze periode en die een 'rechtse' partij naar links hebben doen opschuiven of omgekeerd. Ten derde is er vooral binnen het blok van rechtse partijen sinds 2002 een duidelijke verschuiving door de opkomst van achtereenvolgens de LPF, de PVV, en het FvD.

…maar kiezers zijn niet linkser of rechtser geworden

Ondanks het verlies van links, zijn de opvattingen van kiezers opmerkelijk stabiel. De zwarte lijn in figuur 1.14 beschrijft de gemiddelde links-rechtspositie die Nederlanders zichzelf hebben gegeven op een schaal van 0 tot 10. Dat is sinds 1998 een nagenoeg vlakke lijn nipt rechts van het midden. Kiezers plaatsen zichzelf dus in elk geval gemiddeld niet linkser of rechtser dan voorheen.

We zien wat meer variatie als we kijken naar specifiekere voorkeuren over inkomensverschillen (moeten kleiner of juist groter), Europese eenwording (moet nog verder gaan of is juist al te ver gegaan), en integratie (allochtonen mogen eigen cultuur behouden

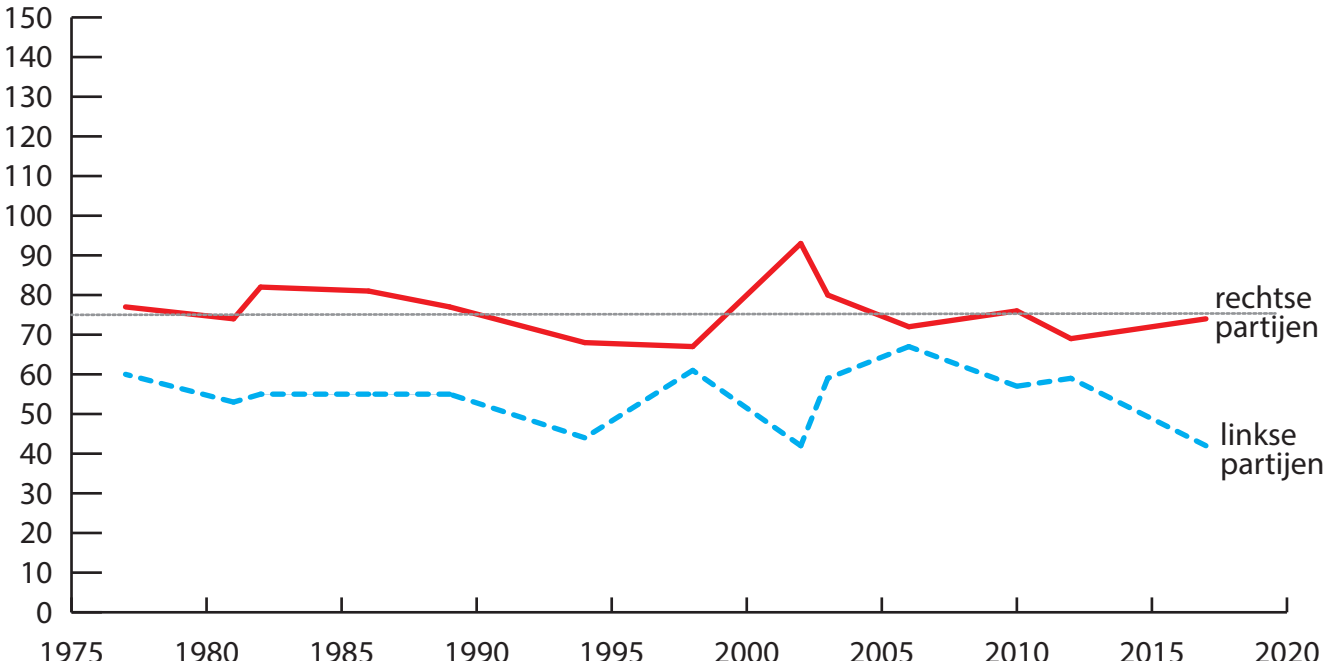

Figuur 1.11
Zetelaantallen rechtse en linkse partijen (1977-2017)

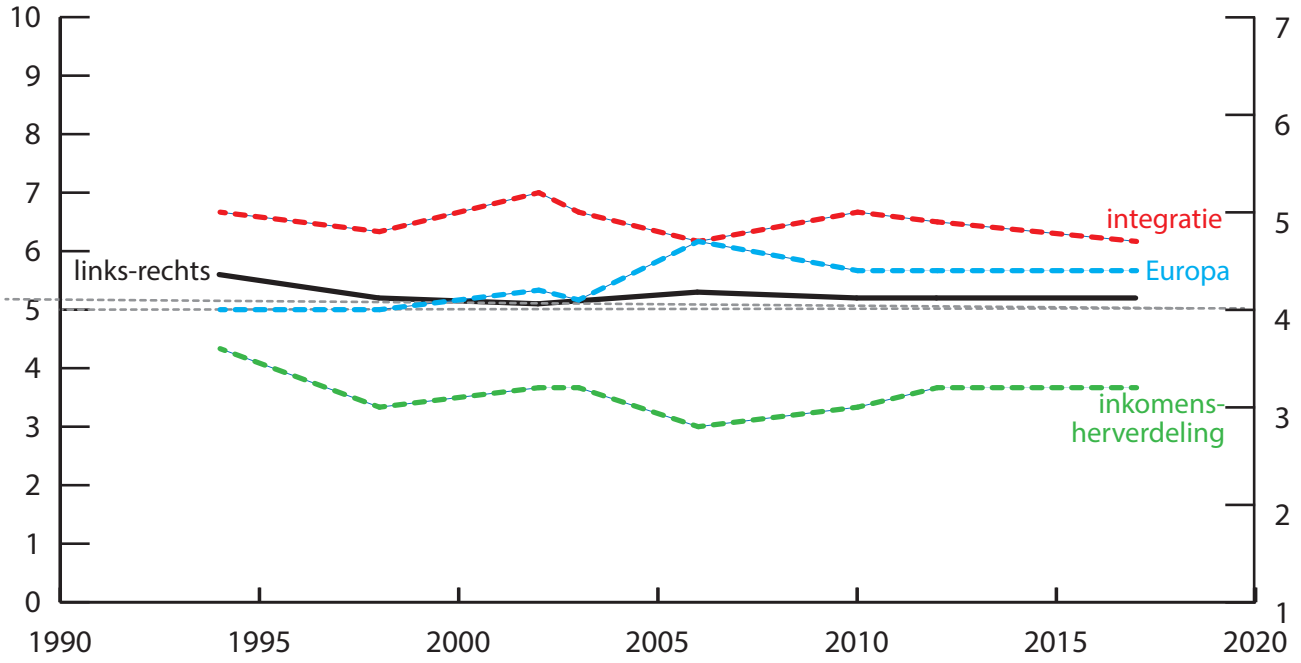

Toelichting:
Links-rechts opvattingen lopen van 0 (links) naar 10 (rechts)
Inkomensherverdeling loopt van 1 (kleinere inkomensverschillen) naar 7 (grotere inkomensverschillen)
Europa loopt van 1 (eenwording moet nog verder gaan) naar 7 (eenwording is al te ver gegaan)
Integratie loopt van 1 (allochtonen mogen eigen cultuur behouden) naar 7 (allochtonen moeten zich geheel aanpassen)

Figuur 1.12
Stabiele opvattingen van kiezers (1994-2017)

of moeten zich juist geheel aanpassen), alle op een schaal van 1 (links) tot 7 (rechts). Nederlandse kiezers plaatsen zich op de stelling over inkomensverschillen gemiddeld steevast links van het midden, en met name op de stelling integratie gemiddeld rechts van het midden. Maar ook hier zien we geen trend richting linksere of rechtsere opvattingen onder kiezers. Wel zijn er fluctuaties. In 2002 – ten tijde van de opkomst van Pim Fortuyn - waren kiezers eerder geneigd te kiezen voor het standpunt dat allochtonen zich moeten aanpassen. In 2006 – kort na het referendum over de Europese grondwet – waren kiezers negatiever over Europese eenwording. Maar achter deze fluctuaties lijkt niet of nauwelijks een trend schuil te gaan.

Dit komt overeen met eerdere conclusies over de Nederlandse kiezer. Zie daarvoor bijvoorbeeld het boek 'Rumoer' uit 2016 van Nederlandse kiezersonderzoekers over de periode 1998-2012,[8] of het rapport 'De Sociale Staat van Nederland 2017' van het Sociaal en Cultureel Planbureau.[9] Achter de grote veranderingen gaat een opmerkelijke constante schuil onder de beleidsvoorkeuren van kiezers.

1.9 Conclusie: wisselvalligheid ondanks stabiliteit

De verkiezingsuitslag van 2017 is in veel opzichten een voortzetting van al langer lopende trends. De traditionele regeringspartijen kunnen steeds minder rekenen op een vaste achterban. Het effectief aantal partijen in de Tweede Kamer neemt toe. De grootste partij is lang zo groot niet meer. En regeringsverantwoordelijkheid leidt steeds vaker tot verlies bij de volgende verkiezingen. Dit is de wisselvallige kant van de Nederlandse politiek. Tegelijkertijd kent het electoraat relatief vaste beleidsvoorkeuren, en waren kiezers in 2017 niet uitzonderlijk ontevreden waren over het regeringsbeleid. Hier zien we juist stabiliteit.

De vraag is hoe deze twee verhalen – die van stabiliteit en die van wisselvalligheid – met elkaar zijn te rijmen. De volgende hoofdstukken zullen dieper op een aantal ontwikkelingen, verklaringen en consequenties ingaan. De eerste hoofdstukken richten zich op de integriteit van verkiezingen (H2), de opvattingen en het gedrag van late stemmers (H3) en de opvattingen van wantrouwende kiezers en niet-stemmers (H4).

Vervolgens komen verschillende verklaringen voor het stemgedrag aan bod. Achtereenvolgende hoofdstukken onderzoeken mogelijke nieuwe scheidslijnen tussen generaties (H5), opleidingsgroepen (H6) en populisten (H7). Tot slot kijken we ook naar de gevolgen van deze trends. Kiezers, vooral lageropgeleiden en links-nationalistische kiezers, voelen zich minder verbonden met politieke partijen (H8). En we onderzoeken de steun voor een hervormingen die bedoeld zijn om de democratie te vernieuwen, zoals referenda, districtenstelsels en de kiesdrempel (H9).

Referenties en eindnoten

1. Zie de Voter Turnout Database van het Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA).
2. Thomassen, J. (2010). De permanente crisis van de democratie. Enschede: Universiteit Twente. Afscheidsrede.
3. Van Holsteyn, J. & Den Ridder, J. (2008). Verandering in continuïteit: Houdingen en gedragingen van Nederlandse kiezers, Bestuurskunde, 17(3), 39-46.
4. Het zeer kleine percentage kiezers dat geen onderscheid maakt tussen politieke partijen en een stem op alle partijen even (on)waarschijnlijk noemt, is buiten beschouwing gelaten.
5. Keman, H. & Pennings, P. (2011). Oude en nieuwe conflictdimensies in de Nederlandse politiek na 1989: een vergelijkende analyse. In: Rudy B. Andeweg en Jacques J.A. Thomassen (red.) Democratie doorgelicht: Het functioneren van de Nederlandse democratie. Leiden: Leiden University Press; Van der Kolk, H. & Aarts, C.W.A.M. (2011). Verschillen Nederlandse politieke partijen in de ogen van de kiezers? In: Rudy B. Andeweg en Jacques J.A. Thomassen (red.) Democratie doorgelicht: Het functioneren van de Nederlandse democratie. Leiden: Leiden University Press.
6. In 2017 was het grootste percentage kiezers (37%) noch tevreden noch ontevreden met wat de regering in de afgelopen vier jaar had gedaan.
7. Van der Meer, T., Lubbe, R., Van Elsas, E., & Van der Brug, W. (2012). Kieskeurige kiezers: Een panel studie naar de veranderlijkheid van partijvoor keuren. Beleid en Maatschappij, 39(2), 153-178.
8. Tillie, J., Van Holsteyn, J., Van der Kolk, H., & Aarts, K. (2016). Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012. Amsterdam: Amsterdam University Press.
9. Dekker, P. & Den Ridder, J. (2017) Publieke Opinie. In: Bijl, R., Boelhouwer, J. & Wennekers, A. (red.) Sociale Staat van Nederland 2017. Den Haag: SCP.

2
De eerlijkheid van verkiezingen volgens Nederlandse kiezers

Leontine Loeber

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Volgens experts scoort de eerlijkheid van het verkiezingsproces in Nederland in internationaal perspectief hoog.
- De Nederlandse kiezer heeft gemiddeld veel tot heel vertrouwen in het verkiezingsproces. Verschillen tussen groepen kiezers zijn klein, met uitzondering van PVV-kiezers en niet-stemmers.
- Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter het vertrouwen in het verkiezingsproces.
- Stemmen via stembiljet is met afstand de populairste stemmethode: de stemcomputer, briefstem en internetstem zijn voor kiezers minder aantrekkelijk. Stemmen per stembiljet wordt door een nog grotere meerderheid als de meest betrouwbare methode gezien.
- Jonge kiezers hebben een grotere voorkeur voor en een groter vertrouwen in analoge stemmethodes zoals stemmen per stembiljet en briefstemmen dan oudere kiezers. Maar onder alle leeftijdsgroepen is het stembiljet de meest populaire methode.

2.1 Groot vertrouwen in het verkiezingsproces

In een democratie is het van groot belang dat kiezers het verkiezingsproces vertrouwen. Verkiezingen zijn immers de link tussen burgers en hun gekozen vertegenwoordigers. Als kiezers twijfel hebben over de vraag of de stemmen eerlijk zijn geteld en de uitslag correct is, komt dit zeer fundamentele aspect van het democratisch systeem in gevaar. Dergelijke twijfels kunnen de legitimiteit van de gekozen vertegenwoordigers aantasten. Dit kan in het ergste geval leiden tot het ondermijnen van het democratisch proces en het vertrouwen in instituties. De meeste moderne democratieën hebben te maken gehad met momenten waarop de kiezers de integriteit van het verkiezingsproces in twijfel trokken.

Internationaal gezien scoort Nederland hoog als het gaat om de vraag hoe eerlijk ons verkiezingsproces is. In een vergelijkend onderzoek onder experts in 161 landen naar de integriteit van het verkiezingsproces staat Nederland op de 8ste plaats, met een totaalscore van 80 van de 100 punten.[1] Vergeleken met ons omringende landen scoort Nederland ook relatief hoog. De top 10 bestaat vooral uit Scandinavische landen. In de volgende tabel staan de scores van de 10 hoogst scorende landen, enkele andere relevante democratieën en de laagst scorende landen.

Om te kijken of kiezers dit ook zo ervaren zijn in het NKO twee vragen opgenomen over het verkiezingsproces. De eerste is de vraag of het verkiezingsproces eerlijk of oneerlijk is verlopen. Zoals figuur 2.1 laat zien, heeft de Nederlandse kiezer in het algemeen een zeer groot of groot vertrouwen in het verloop van de verkiezingen.

Tekstbox 2.1 Electorale integriteit volgens experts

	Land	Score
1.	Denemarken	86
2.	Finland	86
3.	Noorwegen	83
4.	IJsland	83
5.	Costa Rica	81
6.	Zweden	80
7.	Duitsland	80
8.	Nederland	80
9.	Estland	79
10.	Zwitserland	79
...	...	...
18.	Frankrijk	75
26.	België	71
41.	Groot-Brittanië	66
55.	Verenigde Staten	61
...	...	...
160.	Syrië	24
161.	Ethiopië	24

Maar liefst 86% van de kiezers is zeer of enigszins van mening dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen.

2.2 Redenen voor gebrekkig vertrouwen: media, handmatig tellen, formatie

Aan de mensen die hebben geantwoord dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen is vervolgens gevraagd waarom zij dit dachten. Hierop komen zeer verschillende antwoorden.

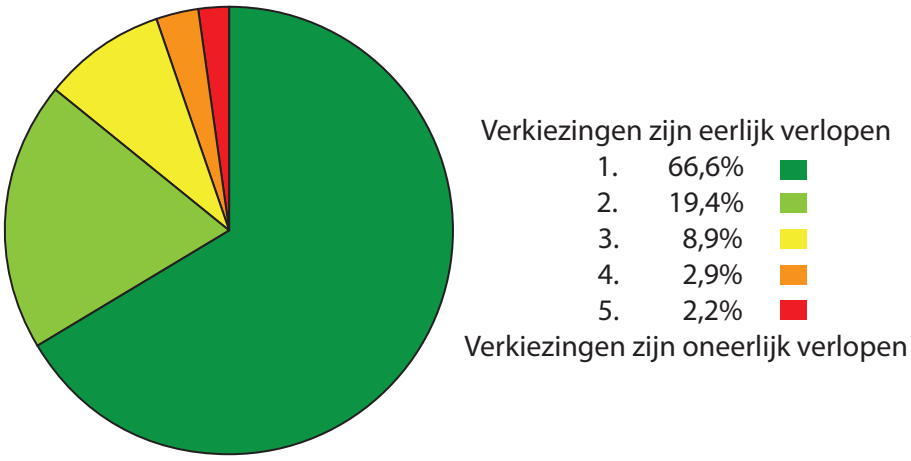

Figuur 2.1
Oordeel over het verloop van verkiezingen

Sommigen wijzen op berichten in de media:

'Je hoort teveel dat er iets is mis gegaan en dat wordt niet zo maar rond verspreid in de media'
'Het is gemeld in het nieuws en ik denk dat als alle stemmen hadden meegeteld er een andere uitslag was geweest',
'Media , facebook invloeden, Nederlandse media'

Een probleem dat ook vaak genoemd wordt is het feit dat er al op basis van exitpolls prognoses werden gedaan over de uitslag terwijl de stembussen nog open waren:

'Omdat in sommige plaatsen de stembussen langer open waren. Terwijl de tussenstanden al op de tv te zien waren. Dit had de uitslag kunnen beinvloeden'
'Omdat ze om half 20.30 al wisten wie had gewonnen'
'Omdat er al uitslagen te zien waren terwijl er nog steeds gestemd werd. Dit zou de keuze kunnen beinvloeden'
'Uitslagen en zetels bekend voordat stemming afgesloten was'

Er waren ook kiezers die het verkiezingsproces minder betrouwbaar achten omdat gebruik werd gemaakt van papieren stembiljetten en niet van stemcomputers:

'stemmen werden handmatig geteld, dit zou digitaal moeten gebeuren (stemmen via computer)'
'Ik heb gelezen dat er veel stemmen zijn verdwenen/kwijt geraakt. Een systeem dat je moet stemmen op een computer in een stemhokje zou eerlijker zijn. Er kan dan ook minder makkelijk fraude gepleegd worden'

Ook wezen mensen op de fouten die achteraf bleken te zijn gemaakt bij de telling:

'Stemmen zijn niet goed geteld'
'vanwege de stemmen die niet overeen kwamen met het aantal mensen'
'omdat ik denk dat er met telling gesjoemeld is'
'omdat er na de telling nog stembiljetten waren gevonden'

Anderen wijzen op andere problemen die zich bij de verkiezingen hebben voorgedaan, zoals het gebrek aan stembiljetten.

Ten slotte is er een flink aantal mensen dat denkt dat er geen sprake is van eerlijke verkiezingen omdat de coalitie die gevormd is niet overeenkomt met de uitslag. Het gaat hierbij met name om kiezers die er op wijzen dat de PVV weliswaar de tweede partij is geworden, maar niet heeft deelgenomen aan de onderhandelingen:

'Kan je rechtsom of linksom, maar als de kiezer een partij kiest en deze heeft veel stemmen dient deze automatisch mee te mogen regeren. Nu is het handjeklap en vriendjespolitiek.
'PVV moet meeregeren punt'
'Omdat ze niet willen dat Geert Wilders aan de macht komt omdat ze bang zijn en omdat er overduidelijk meer mensen op de PVV gestemd hebben en omdat bekend is geworden dat er stemmen niet geteld waren of weggegooid waren'

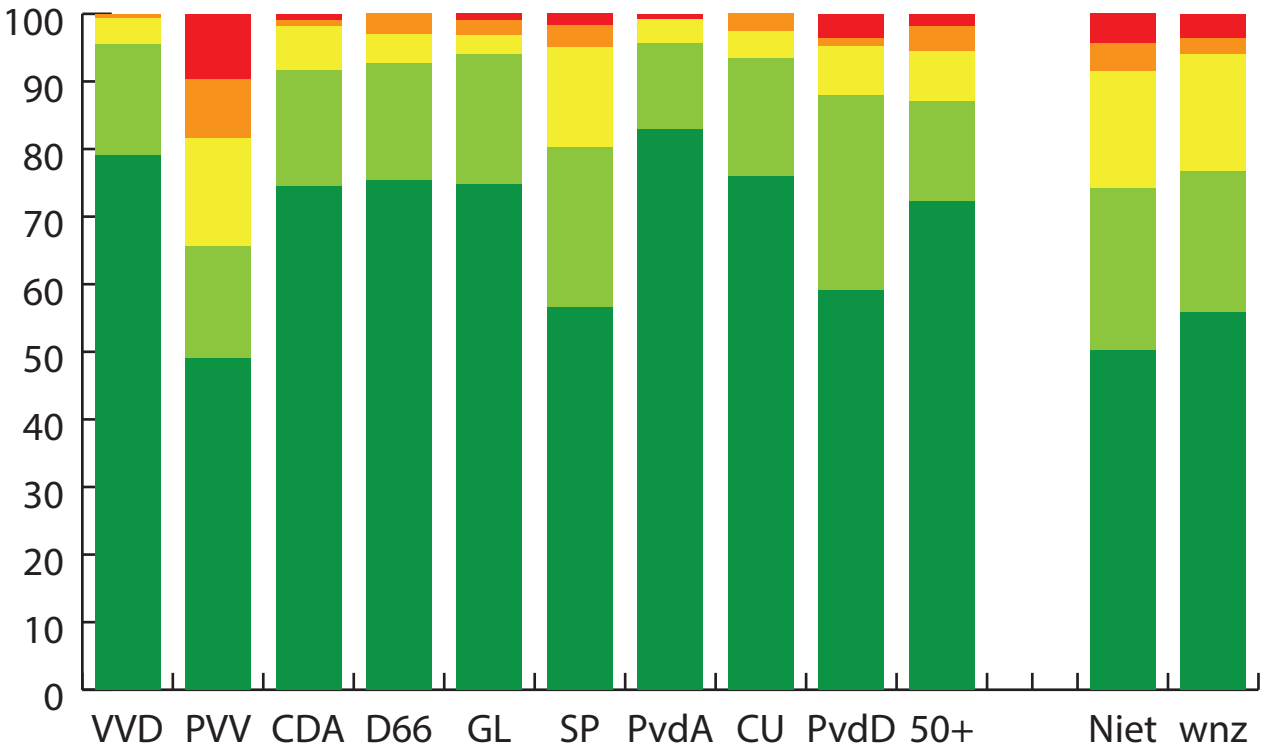

Figuur 2.2
Vertrouwen in verkiezingen naar partijvoorkeur

Hierbij wordt dus het verloop van de verkiezingen breder uitgelegd dan het proces van het uitbrengen van stemmen, het tellen hiervan en het vaststellen van de uitslag.

2.3 Laag vertrouwen in verkiezingsproces onder PVV'ers, lageropgeleiden, volmachtgevers

Vanwege deze laatste antwoorden is het interessant om te bekijken of er verschillen zijn in het vertrouwen in het verkiezingsproces tussen kiezers van verschillende partijen. Figuur 2.2 toont het vertrouwen uitgesplitst naar de partij waarop men heeft gestemd. Hierin zijn ook de personen opgenomen die niet gestemd hebben.

Opvallend is dat personen die stemmen op de PVV een veel groter wantrouwen hebben in het eerlijk verloop van de verkiezingen dan kiezers van andere partijen. En hoewel eerder onderzoek naar het 'winnaar-verliezer' effect op het vertrouwen in het stemproces lijkt aan te tonen dat dit in Nederland niet echt bestaat[2], valt wel op dat de aanhangers van partijen die het relatief goed gedaan hebben in de verkiezingen, de VVD, D66 en de ChristenUnie een heel hoog vertrouwen hebben in het verloop van de verkiezingen.

Naast de samenhang tussen de partij waarvoor men gestemd heeft en het vertrouwen in het verkiezingsproces, zijn er ook andere factoren belangrijk om te onderzoeken. Zo blijkt dat oudere kiezers vaker heel veel vertrouwen in het verkiezingsproces hebben dan jongere kiezers. Als we de groepen die heel veel of veel vertrouwen hebben echter samennemen, blijken die verschillen tussen de verschillende leeftijdsgroepen overigens bijzonder klein: ook bij jongere kiezers is het vertrouwen in het eerlijk verloop van het stemproces heel hoog, zoals figuur 2.3 aantoont.

Een duidelijker verschil zien we wanneer we kijken naar het opleidingsniveau van Nederlandse kiezers (figuur 2.4). Lageropgeleiden hebben over het algemeen minder vertrouwen in het verloop van het verkiezingsproces dan hogeropgeleiden. Hoewel ook onder lageropgeleiden het vertrouwen hoog kan worden genoemd (80% heeft heel veel tot veel vertrouwen) valt op dat vooral onder hogeropgeleiden vrijwel iedereen heel veel tot veel vertrouwen heeft in het verkiezingsproces.

Volmachtnemers en volmachtgevers vertrouwen het stemproces iets minder

Niet iedereen stemt tijdens verkiezingen en niet iedereen die stemt doet dat ook zelf. Wellicht hangt de

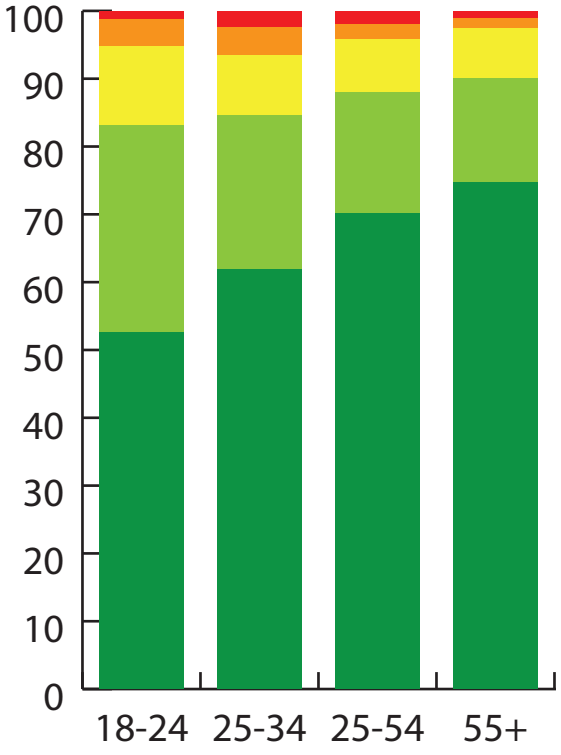

Figuur 2.3
Vertrouwen in verkiezingen naar leeftijdsgroep

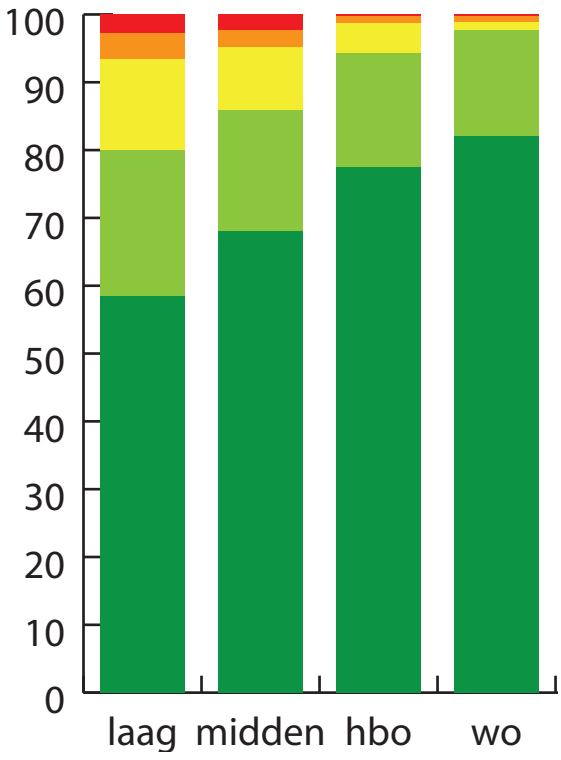

Figuur 2.4
Vertrouwen in verkiezingen naar opleiding

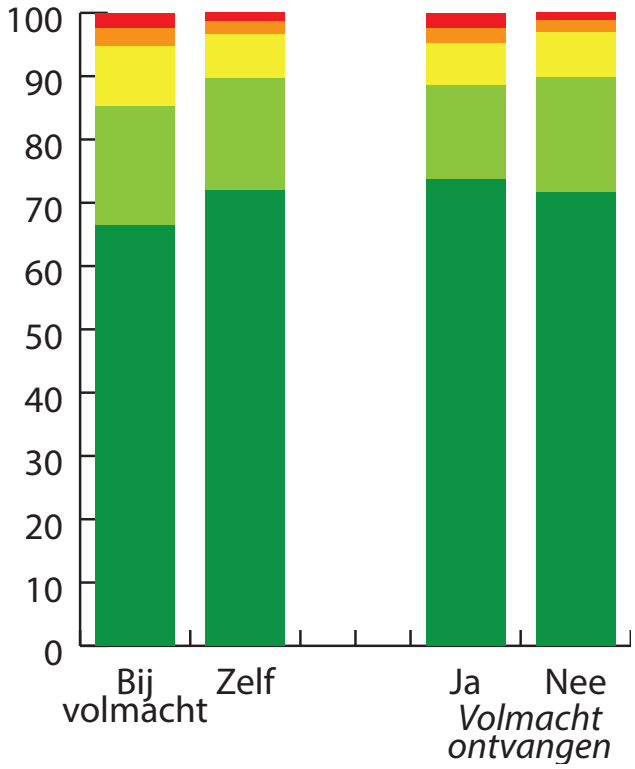

Figuur 2.5
Vertrouwen in verkiezingen, volmacht

wijze waarop men al dan niet meedoet aan de verkiezingen samen met het vertrouwen dat men in het stemproces heeft.

Alleerst is gekeken of mensen die hebben gestemd meer of minder vertrouwen hebben in het verkiezingsproces dan personen die dit niet gedaan hebben. Uit figuur 2.2 kan worden afgeleid dat mensen die niet gestemd hebben minder vertrouwen hebben in het stemproces dan mensen die wel gestemd hebben. Op zich zou het kunnen, dat juist het niet hebben van vertrouwen in het verkiezingsproces een reden is voor mensen om niet te gaan stemmen. Toch is er maar één persoon die dit genoemd heeft op de vraag waarom hij of zij niet gestemd heeft. Een aantal anderen noemen wel het verlies van de stempas of een verblijf in het buitenland als reden om niet te gaan stemmen, maar gebrek aan vertrouwen lijkt niet de aanleiding voor het niet gaan stemmen.

Verder kunnen mensen in persoon stemmen, maar ze kunnen ook een volmacht geven aan een andere kiezer. In figuur 2.5 wordt het verschil in vertrouwen weergegeven tussen mensen die een ander een volmacht hebben gegeven en mensen die dit niet gedaan hebben (linkerzijde van de figuur) en tussen mensen die voor een ander een volmacht stem hebben uitgebracht en mensen die dit niet hebben gedaan (rechterzijde). Hieruit blijkt dat zowel personen die een volmachtstem hebben gegeven als personen die er een hebben gekregen iets minder vertrouwen hebben in het eerlijk verloop van het stemproces. Hoewel het niet gaat om hele grote verschillen is dit toch opvallend. Met name vanwege het feit dat ook in rapportages van internationale organisaties die de verkiezingen in Nederland waarnemen kritiek wordt uitgeoefend op het gebruik van volmachtstemmen.[3] Dit kan immers leiden tot het ronselen van stemmen, hetzij door middel van geld, hetzij door middel van dwang. Op basis van het NKO kunnen we geen oorzakelijke relatie aantonen.

2.4 Grootste steun en grootste betrouwbaarheid voor stemmen via stembiljet

In Nederland werd tot 2006 in de meeste gemeenten gestemd via stemcomputers. Omdat er rondom de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006 discussie ontstond over de betrouwbaarheid en controleerbaarheid van deze stemmethode wordt sindsdien weer gestemd met stembiljetten en potlood. Er is echter de afgelopen 10 jaar meerdere malen gesproken over het herinvoeren van stemcomputers. Ook de mogelijkheid te stemmen via internet heeft veel aandacht gekregen. Hiermee zijn in 2004 en 2006 experimenten gehouden voor kiezers in het buitenland. Omdat er ook twijfel was over de betrouwbaarheid van de internetvoorziening, stemmen kiezers in het buitenland nu weer allemaal via brief.

Om te bezien welke methode de voorkeur heeft van de kiezer, maar ook welke methode zij betrouwbaar achten, zijn in het NKO twee vragen opgenomen. Allereerst is gevraagd welke manier van stemmen de voorkeur heeft. Uit figuur 2.6 blijkt dat een zeer kleine meerderheid aangeeft de voorkeur te hebben voor het gebruik van stembiljetten. Dit is in zoverre opmerkelijk omdat in vergelijkbare onderzoeken uit 2006 en 2010 de voorkeur nog lag bij de stemcomputer.[4]

Vervolgens is het interessant te bezien welke methode volgens kiezers het meest betrouwbaar is. Zoals blijkt uit figuur 2.7 is het aantal mensen dat het stembiljet het betrouwbaarst vindt nog groter dan het aantal personen dat de voorkeur heeft voor het stemmen per stembiljet. Dit is opmerkelijk omdat dit betekent, dat een aantal personen een voorkeur heeft

voor een stemmethode, terwijl zij dit blijkbaar niet de betrouwbaarste wijze van stemmen vinden. Dit blijkt het meest duidelijk indien gekeken wordt naar de cijfers over internetstemmen. 18,1% geeft aan de voorkeur te hebben voor deze wijze van stemmen, terwijl slechts 6,2% dit de meest betrouwbare stemmethode vindt. In dat geval spelen ongetwijfeld afwegingen over het gemak een grote rol. Vanwege het aan het begin van dit hoofdstuk genoemde belang van vertrouwen in het verkiezingsproces moet bij het maken van een keuze over het invoeren van nieuwe stemmethodes dan wel in het oog worden gehouden dat het bieden van dat gemak ten koste kan gaan van het vertrouwen.

Vooral jonge kiezers verkiezen stembiljet boven stemcomputer en internetstem

In het debat over stemmethodes wordt vaak gesteld dat stemmen met stembiljetten ouderwets is, niet meer van deze tijd en niet aansluit bij wat jonge, nieuwe kiezers verwachten. Om die reden is bekeken

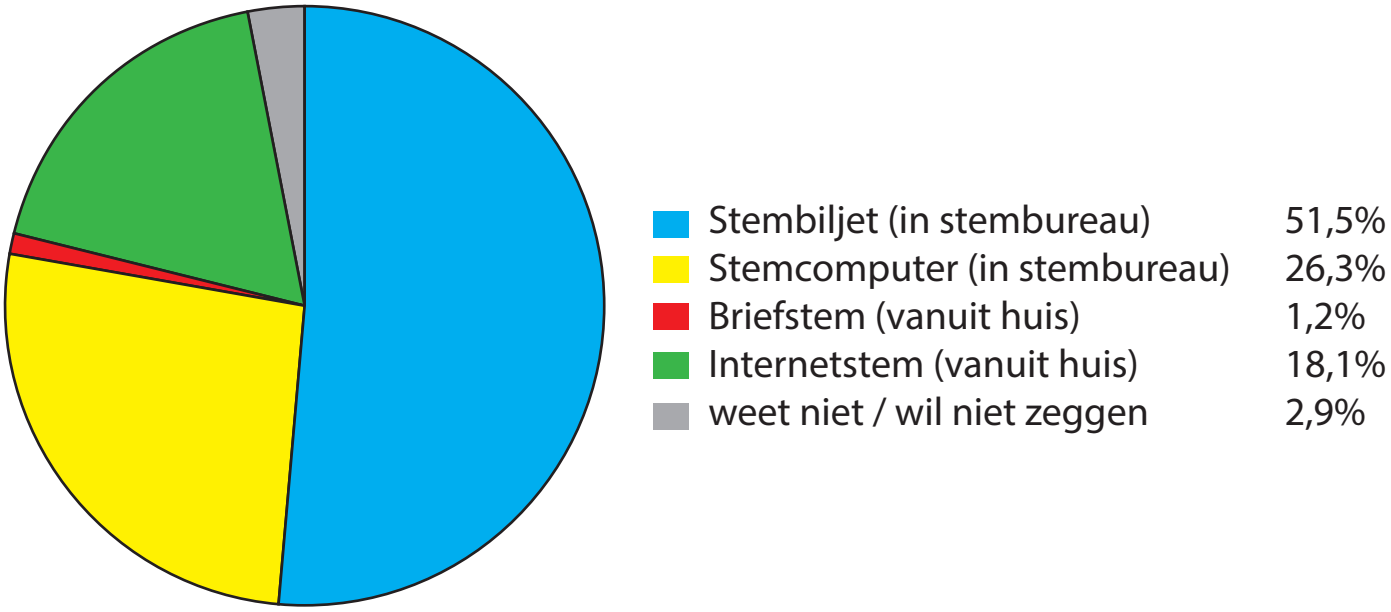

Figuur 2.6
Voorkeur voor stemmethode

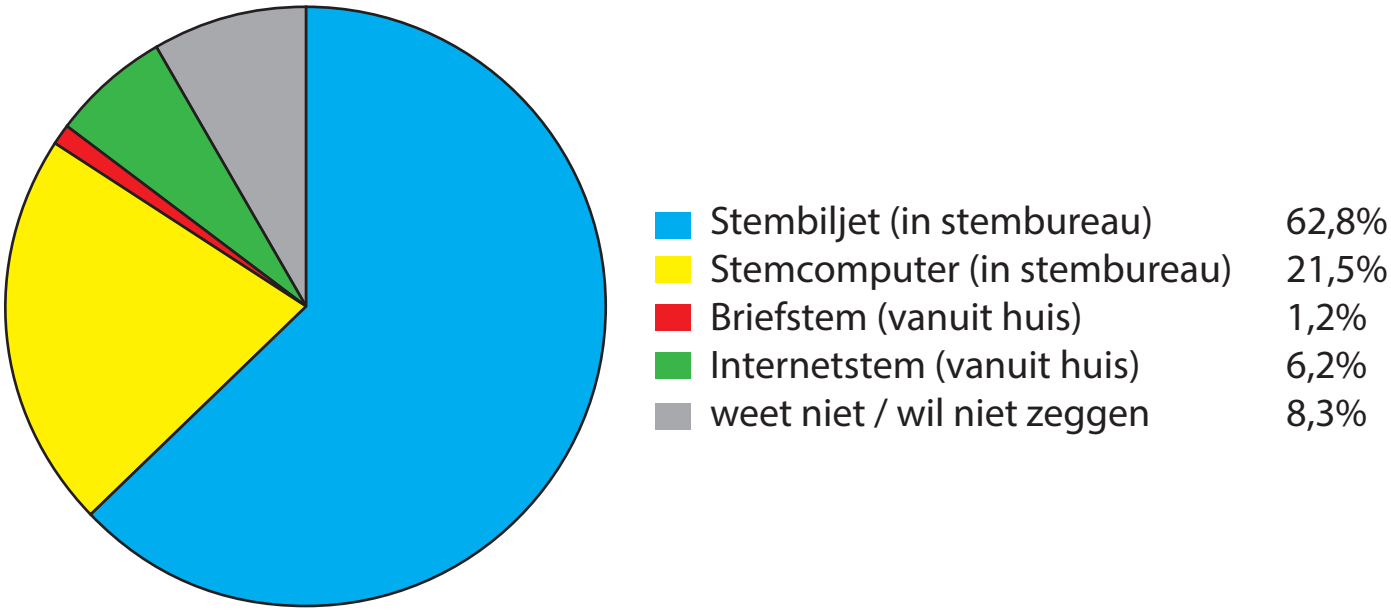

Figuur 2.7
Opvatting over de meest betrouwbare stemmethode

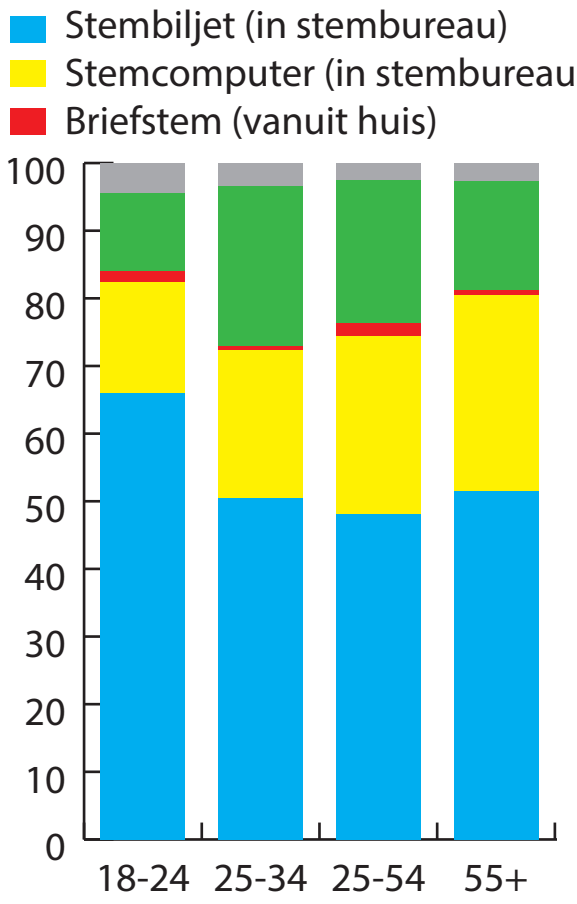

Figuur 2.8
Voorkeur voor stemmethode naar leeftijd

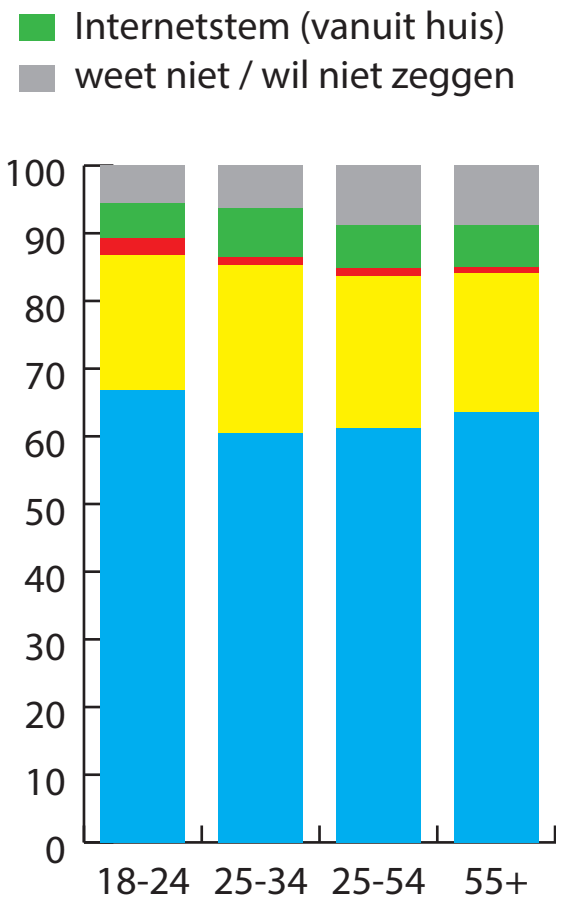

Figuur 2.9
Betrouwbaarheid stemmethode naar leeftijd

of er een verschil bestaat in waardering voor de verschillende stemmethodes tussen de verschillende leeftijdsgroepen.

Figuur 2.8 gaat in tegen het idee dat jonge kiezers modernere stemmethodes zouden willen. Het is juist de groep jongere kiezers die relatief veel voorkeur heeft voor stemmen met een stembiljet en briefstemmen. Vooral de oudere kiezers spreken een voorkeur uit voor de stemcomputer. Omdat deze in Nederland tussen de 1970 en 2006 op grote schaal werd gebruikt is juist voor deze kiezers het stemmen met stembiljet relatief onbekend. Dit zou kunnen verklaren waarom juist zij 'terug' willen naar de stemcomputer. Een voorkeur voor internetstemmen wordt vaker genoemd door de mensen tussen de 25 en 34, dan door kiezers in andere leeftijdsgroepen.

Tevens is gekeken of leeftijd ook een rol speelt bij het vertrouwen in de verschillende stemmethodes. Figuur 2.9 geeft dit weer. Ook hier valt op, dat juist de hele jonge kiezers, die tussen de 18-24 het meeste vertrouwen hebben in 'ouderwetse' stemmethodes zoals stembiljet en briefstemmen. Zij hebben vergeleken met de andere leeftijdsgroepen weinig vertrouwen in het stemmen via internet of via de stemcomputer. Het relatief grote vertrouwen van deze groep vergeleken met de andere leeftijdsgroepen in briefstemmen is opmerkelijk, nu juist deze groep waarschijnlijk het minst gebruik maakt van 'gewone' post. De groep van 25-34 heeft meer dan andere groepen vertrouwen in stemmethodes die gebruik maken van een computer.

Al met al is er sprake van een groot vertrouwen in het stemmen per stembiljet, onder alle kiezers. Dit is een relevant gegeven in het licht van voortdurende discussies over het mogelijk (her)invoeren van stemcomputers of internetstemmen.

Referenties en eindnoten

1. The Year in Elections, 2017 Mid-Year Update, www.electoralintegrityproject.com.
2. Hall, T. & Loeber, L. (2010). Electronic Elections in a Politicized Polity. Electronic Voting 2010, EVOTE 2010 - 4th International Conference, 193-212.
3. OVSE/Bureau voor Democratische Instellingen en Mensenrechten Eindrapport verkiezings-waarnemingsmissie Nederlandse Parlementsverkiezingen 15 maart 2017.
4. Loeber, L. (2011). Voter trust in the Netherlands between 2006 and 2010. CeDEM11 Proceedings of the International Conference for E-Democracy and Open Government, 323-334.

3
Wie het laatst kiest, kiest...

Joop van Holsteyn en Galen Irwin

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Nederlandse kiezers beslissen steeds later over hun partijkeuze.
- Late beslissers zijn nauwelijks minder politiek geïnteresseerd dan andere kiezers.
- Late beslissers zijn niet of nauwelijks minder via de massamedia geïnformeerd over de verkiezingen dan andere kiezers.
- Late en eerdere beslissers zien even vaak opiniepeilingen; late kiezers gebruiken wel vaker zogenaamde stemhulpen.
- De partijkeuze van late beslissers wijkt sterk af van die van eerdere beslissers.
- Late beslissers maken een keuze uit relatief veel partijen die hun min of meer vergelijkbare voorkeur hebben.
- Late beslissers gaan niet onevenredig sterk af op de persoon van de lijsttrekker.

3.1 Steeds meer late kiezers

De Kiesraad is helder. Op 15 maart 2017 "hebben van de 12.893.466 kiesgerechtigden 10.563.456 personen hun stem uitgebracht voor de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer".[1] Dat is formeel allicht waar, maar de constatering van de Kiesraad betekent uiteraard niet, dat pas op de verkiezingsdag al die Nederlandse kiezers hun partijkeuze *bepaalden*. Sommigen deden dat veel eerder, anderen deden dat in de aanloop van 15 maart gedurende de verkiezingscampagne, en nog weer een ander deel van het electoraat hakte pas op 15 maart 2017 de electorale knoop door - langer uitstel was hun nu eenmaal niet gegund.

Het moment waarop kiezers hun keuze bij Tweede Kamerverkiezingen bepalen, of althans achteraf in kiezersonderzoek aangeven dat te hebben gedaan, is in de loop der tijd aanzienlijk verschoven richting verkiezingsdag. In de hoogtijdagen van de zogenoemde verzuiling zal het overgrote deel van de kiezers reeds lang tevoren hebben geweten op welke lijst of partij te stemmen, maar ook nog in het eerste Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 1971 gaf een forse meerderheid van ruim 70 procent aan reeds maanden voorafgaande aan de verkiezingsdag de keuze te hebben bepaald. Slechts ongeveer 10 procent zei toen dit enkele dagen voor de verkiezingen te hebben gedaan[2]. Die verhouding tussen vroege en late beslissers is sterk veranderd, zoals blijkt uit figuur 3.1, waarin de relevante gegevens vanaf 1998 zijn opgenomen[3-4].

In de 21e eeuw is de groep kiezers die enkele maanden voor de verkiezingen of zelfs daarvoor al weet welk vakje rood wordt aangekruist of ingekleurd op de aanstaande verkiezingsdag bij elkaar opgeteld geslonken tot een minderheid van alle kiezers. In 2017 ongeveer 40 procent. Een in grootte verglijkbare groep van ruim 40 procent beslist juist op een erg laat moment. En evenals bij voorgaande verkiezingen heeft een substantieel deel van het electoraat van ongeveer 15 procent de electorale puzzel pas op de verkiezingsdag tot een finale oplossing gebracht. In de absolute termen van de Kiesraad zouden dat in 2017 1.934.012 Nederlandse kiezers zijn geweest, niet heel veel minder dan de VVD als grootste politieke partij wist te werven, ruim meer kiezers dan voor in grootte partij nummer twee, de PVV.

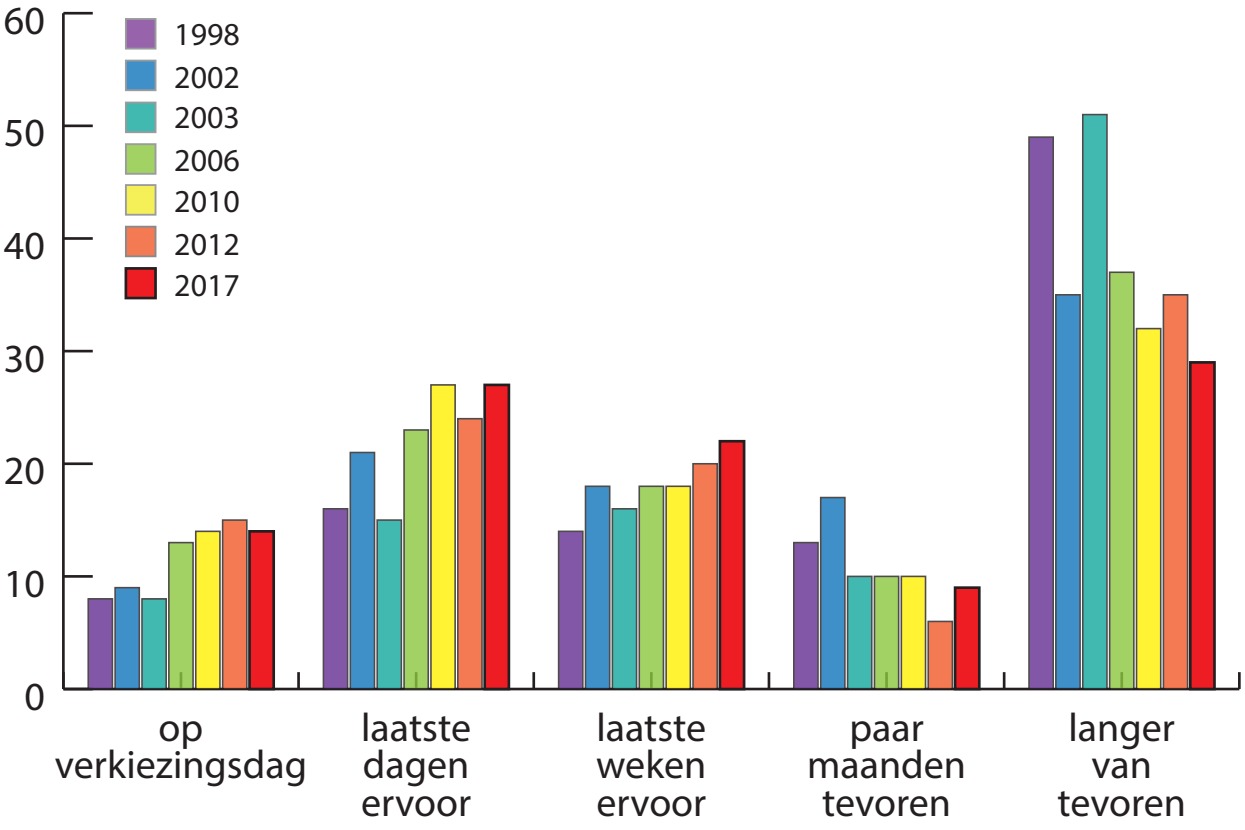

Figuur 3.1
Moment van maken partijkeuze bij Tweede Kamerverkiezingen, 1998-2017

3.2 Late kiezers als problematische kiezers?

Deze bijdrage gaat in het bijzonder over de groep late beslissers, veelal minder gelukkig 'zwevende kiezers' genoemd. Wie zijn dat, en in hoeverre wijkt deze groep af van de andere kiezers, afgezien dan van het moment van hun keuze? Dat is een relevante vraag, al was het maar omdat in de beeldvorming deze groep late beslissers, die volgens velen zogenaamd de verkiezingen 'beslissen', eventueel afwijkend zou kunnen zijn. Of geheel onbegrepen: "Het brein van de zwevende kiezer werkt ondoorgrondelijk", heet het (in *de Volkskrant*, 6 maart 2017). Gaat het misschien om minder betrokken en geïnformeerde burgers, die zich pas heel laat realiseren dat er verkiezingen aanstaande zijn en zich vervolgens haasten naar het stemlokaal om daar 'maar wat te doen'? Of om dan te stemmen op de partij waarvan men vermoedt dat deze het goed gaat doen, aldus meer dan anderen de peilingen dan wel de waan van de laatste dagen volgend en het idee van een bandwagon-effect levend houdend[5]? Of gaat het misschien om erg betrokken en geïnteresseerde kiesgerechtigden die tot het laatste moment proberen informatie te vergaren om zo tot de allerbeste keuze te kunnen komen, mogelijk in de hoop om via een zogenoemde strategische stem het verdere verloop van het politieke proces, te weten de formatie van een nieuwe coalitieregering, te beïnvloeden[6]?

Een definitief antwoord op die intrigerende vraag gaan we in het navolgende niet geven, maar het NKO 2017 levert voldoende materiaal om een beknopt profiel te schetsen van late beslissers en daarmee het debat over wel en wee van die kiezers te voeden met empirische bevindingen. Dat kan immers nooit kwaad.

3.3 Ook late kiezers zijn geïnteresseerd en geïnformeerd

Eén van de veelal onuitgesproken aannames en niet zelden ook normatieve maatstaven bij democratische verkiezingen is, dat de deelnemers eraan zich inhoudelijk hebben geïnformeerd en vervolgens een doordachte keuze maken. Verkiezingen en het stemrecht zouden te serieuze zaken zijn om lichtvaardig mee om te springen. Dat veronderstelt enige politieke interesse, en die is ruim aanwezig onder Nederlandse kiezers. En op dat punt wijken late beslissers niet veel af van kiezers die eerder in de aanloop van de Kamerverkiezingen van maart 2017 hun keuze bepaalden (zie tabel 3.1). Ongeacht het moment waarop de keuze is gemaakt, is een ruime meerderheid in eigen ogen tamelijk politiek geïnteresseerd. Veel kleinere groepen zeggen 'zeer' dan wel 'niet' geïnteresseerd te zijn, en wie dan toch een verschil wenst te zien tussen vroege en late beslissers, kan dat hier eventueel vinden. Zo blijkt onder kiezers die op 15 maart beslisten ongeveer 10 procent 'zeer' en bijna 20 procent 'niet' politiek geïnteresseerd, terwijl onder kiezers die lang tevoren wisten wat te doen de verhouding 23 versus 12 procent was. Een verschil, geen groot verschil.

De indruk dat er in termen van subjectieve politieke interesse enig maar geen substantieel verschil is tussen kiezers gezien het moment waarop zij hun keuze maakten, kan worden verfijnd met behulp van meer specifieke, concrete gegevens. Het lezen van een krant bijvoorbeeld. Dat doen kiezers minder frequent naarmate zij op een later moment hun partijkeuze maakten. Als nogmaals uiterste groepen vergeleken worden, zien we dat onder de vroegste beslissers een meerderheid van 57 procent aangeeft 'dagelijks' de kant te lezen, terwijl onder hen een bescheiden minderheid van 22 procent zegt dat 'zelden of nooit' te doen. Voor late beslissers gaat het om 38 respectievelijk 33 procent. De zich opdringende conclusie dat late beslissers 'dus' minder de krant lezen en daardoor allicht minder geïnformeerd zijn, moet echter in de electorale context direct worden genuanceerd. Het voortdurende belang van dagbladen in campagnetijd mag niet worden onderschat[7] en kennelijk zijn late beslissers zich daarvan terdege bewust. Het blijkt althans zo te zijn, dat specifiek het lezen over de verkiezingscampagne nauwelijks minder gebeurt naarmate men op een later moment de partijkeuze maakt. Als we 'bijna altijd' en 'vaak' lezen van dit nieuws samennemen, zegt een krappe meerderheid van 52 procent van de late beslissers dat te doen vergeleken met een nauwelijks grotere groep van 58 procent onder vroegste kiezers.

En de televisie? "De rol van het dagelijkse televisienieuws is veranderd, maar nog steeds is het nieuws een belangrijke bron van politieke informatie voor veel kiezers"[8]. Als het dan gaat om hèt nieuws op televisie, gaat het voor velen nog altijd om het NOS Journaal in de vroege avond, ook na de komst van RTL met een eigen enigszins vergelijkbare nieuwsuitzending. Uitgesplitst naar het moment van partijkeuze, zien we dat over de hele linie de NOS beter scoort dan RTL

Tabel 3.1

Het moment van partijkeuzebepaling en informatievoorziening, 2017

	Moment bepaling partijkeuze				
	op verkiezingsdag	laatste dagen	laatste weken	laatste maanden	langer tevoren
(subjectieve) politieke interesse					
- zeer geïnteresseerd	11	13	24	22	23
- tamelijk geïnteresseerd	70	76	66	64	65
- niet geïnteresseerd	19	11	9	13	12
lezen krant					
- vrijwel dagelijks	38	40	44	54	57
- paar keer per week	18	21	22	21	15
- paar keer per maandag	12	13	9	8	6
- zelden of nooit	33	26	26	17	22
in krant lezen over verkiezingscampagne					
- bijna altijd	15	20	21	16	24
- vaak	37	35	36	42	34
- zo nu en dan	36	40	37	38	34
- zelden of nooit	12	7	6	4	8
volgen NOS-journaal / RTL-nieuws					
- (vrijwel) dagelijks	49/34	44/27	58/28	59/19	67/27
- 3 à 4 keer per week	16/12	19/12	15/14	18/16	11/15
- 1 à 2 keer per week	15/15	15/18	14/15	13/11	13/17
- minder dan 1 keer per week	20/39	22/44	14/44	11/54	9/42
zien lijsttrekkersdebatten					
- een of meer helemaal gezien	32	34	37	31	34
- fragmenten debatten gezien	45	48	48	52	46
- debatten niet gezien	23	19	15	17	20
tegenkomen uitslagen opiniepeilingen					
- vrijwel nooit	17	14	11	11	15
- weleens	34	34	24	33	31
- meer malen	37	39	46	41	42
- zeer vaak	12	13	19	16	12
volgen verkiezingscampagne					
- (zeer) intensief	38	47	54	48	48
- niet zo intensief	52	49	43	51	47
- in het geheel niet	10	4	3	2	5

Toelichting:
De bovenstaande gegevens zijn percentages, gebaseerd op gewogen gegevens van in de meeste gevallen (ongeveer) 335 respondenten die op de verkiezingsdag zeggen te hebben beslist, 650 respondenten die dit de laatste dagen deden, 525 voor de laatste weken, 220 voor de laatste maanden, en 700 respondenten die aangaven al langer van tevoren de partijkeuze van 15 maart 2017 te hebben bepaald.

maar tegelijkertijd dat het kijkpatroon voor de twee zenders anders is. Het NOS Journaal wordt minder frequent bekeken naarmate men later de partijkeuze zegt te hebben bepaald (49 procent 'dagelijks' kijken onder late en 67 procent onder vroegste beslisser), terwijl een dergelijk verschil niet zichtbaar is (34 versus 27 procent) voor het kijken naar het RTL Nieuws. Dat vestigt het vermoeden, dat de vroegste beslissers niet uitsluitend in hun kiesgedrag traditioneel zijn, maar ook in hun kijkgedrag - maar dat terzijde. Overigens zien we hier nogmaals wat we voor kranten zagen: als er iets specifiek gaat over verkiezingen (hier: lijsttrekkersdebatten), dan valt het verschil in kijkgedrag tussen groepen late of vroege beslisser min of meer weg. Ongeacht of men nu vroeg of laat de partijkeuze bepaalde, heeft ongeveer een derde van de kiezers één of meer lijsttrekkersdebatten gezien, heeft een grote minderheid slechts fragmenten

gezien, en geeft een op de vijf kiezers aan dat deze debatten op televisie aan hem of haar voorbij zijn gegaan.

Aan lijsttrekkersdebatten kun je je misschien nog onttrekken, maar dat wordt lastiger als het om opiniepeilingen gaat: "[p]eilingen zijn ook in 2017 het leitmotiv van de verkiezingen", aldus *De Correspondent* een week voor de Kamerverkiezingen van 2017[9]. Op de juistheid van deze 'analyse' gaan we niet in, maar dat de meeste kiezers op weg naar 15 maart 2017 uitslagen van peilingen zijn tegengekomen, staat vast. Daarbij is nauwelijks verschil naar het moment van beslissen over de partijkeuze. Van diegenen die op de verkiezingsdag hun keuze bepaalden was slechts 15 procent geen uitslag tegengekomen en had de helft dergelijke uitslagen 'meer malen' of 'vaak' gezien; de vroegste beslissers wijken hier met 15 respectievelijk 54 procent in feite niet van af. Geen evidente steun dus voor het vermoeden dat late beslissers meer dan andere *poll-driven* zouden zijn, door welk mogelijk effect van peilingen dan ook[10].

Als kiezers ten slotte zèlf dienen aan te geven hoe intensief zij de campagne hebben gevolgd, dan zien we toch weer enig verschil, zij het gering, naar het moment dat mensen hun keuze hebben bepaald.

Bij de late beslissers geeft 10 procent aan dat zij de campagne in het geheel niet gevolgd hebben, terwijl dat bij kiezers die eerder beslisten niet hoger dan 5 procent is. En terwijl bij andere groepen ongeveer de helft aangeeft de verkiezingscampagne (zeer) intensief te hebben gevolgd, is dat bij de groep van laatste beslissers 'slechts' 38 procent. Dat zelfbeeld sluit aldus keurig aan bij de eerder gepresenteerde gegevens die suggereren dat late beslissers mogelijk net ietsje minder geïnformeerd zijn in de aanloop naar de Kamerverkiezingen dan andere groepen kiezers, maar onderstreept tevens de indruk dat late beslissers op dit punt eigenlijk maar weinig en zeker niet wezenlijk afwijken van andere kiezers, die eerder hebben bepaald welke partij de gelukkige zou worden op 15 maart 2017.

3.4 De extra lastige keuze van late kiezers

Als puntje bij paaltje komt, gaat het om die ene keuze met die ene stem op die ene dag der verkiezingen. En al is de weg naar 15 maart gelijkend, dan nog kan er op de feestdag van de democratie een andere keuze worden gemaakt door late beslissers vergeleken met andere kiezers. Op dit electorale aspect in meer enge zin gaan we hier kort in.

Tabel 3.2
De kiezersaanhang van partijen en hun moment van kiezen, 2017

	Moment bepaling partijkeuze				
	op verkiezingsdag	laatste dagen	laatste weken	laatste maanden	langer tevoren
partijkeuze 15 maart 2017					
- SP	20	33	17	4	28
- GL	14	33	26	9	18
- PvdA	20	26	13	7	35
- D66	14	32	29	5	20
- CDA	12	33	24	6	25
- CU	14	15	19	14	38
- SGP	5	12	12	12	59
- VVD	12	23	22	10	32
- PVV	12	8	15	12	53
- PvdD	11	34	15	13	27
- 50PLUS	19	32	24	8	16
- DENK	8	45	20	20	8
- FvD	12	36	48	4	0

Leesvoorbeeld:
Van de kiezers van de SP gaf 20 procent aan daartoe op de verkiezingsdag te hebben besloten, had 33 procent dat in de laatste dagen gedaan, 17 procent in de laatste weken, 4 procent in de laatste maanden en had 28 procent al langer tevoren de keuze voor de SP bepaald.

Tabel 3.3

Kiesgedrag naar het moment van kiezen, 2017

	Moment bepaling partijkeuze				
	op verkiezingsdag	laatste dagen	laatste weken	laatste maanden	langer tevoren
partijkeuze 15 maart 2017					
- SP	12	10	6	4	8
- GL	10	13	13	10	6
- PvdA	7	5	3	4	6
- D66	13	16	18	8	10
- CDA	9	13	11	7	9
- CU	3	2	3	5	4
- SGP	1	1	1	2	3
- VVD	18	18	21	23	23
- PVV	11	4	9	17	24
- PvdD	3	5	3	5	3
- 50PLUS	4	3	3	2	1
- DENK	3	8	4	11	1
- FvD	2	3	5	1	0
- overige partijen	5	2	1	2	0

Leesvoorbeeld:
Van de kiezers die op de verkiezingsdag beslisten over hun keuze, ging 12 procent van de stemmen naar de SP, 10 procent naar GroenLinks, 7 procent naar de PvdA, etc.; van de mensen die in de laatste dagen voor de verkiezingen beslisten, ging 10 procent naar de SP, 13 procent naar GroenLinks, 5 procent naar de PvdA, etc.

Allereerst kijken we of de aanhang van de dertien in maart 2017 in de Tweede Kamer verkozen partijen verschilt (zie tabel 3.2). Dat is zo. Er blijken enkele partijen te zijn die ruim voor de verkiezingen - als we uitgaan van een 'hete fase' in de campagne van drie of vier weken: voor deze eindfase van de campagne - het grootste deel van de electorale buit binnen hebben gehaald: van de SGP-kiezers heeft ruim 70 procent in de laatste maanden of eerder voor de verkiezingen de keuze bepaald, van PVV-kiezers 65 procent en van CU-kiezers met 52 procent ruim de helft. Voor *alle* overige verkozen partijen geldt, dat de meeste kiezers erop in de campagnetijd tot en met de dag van de verkiezingen beslist hebben. Sterker nog, met uitzondering van de twee genoemde confessionele partijen en de PVV (en in mindere mate de VVD) heeft tussen de 45 en ruim 50 procent pas in de laatste dagen voor de verkiezingen of op de dag der verkiezingen de keuze bepaald. Voor die partijen is de slotweek, en wellicht ook een daarin voortdurende campagne, cruciaal, zo blijkt. En zoveel aarzeling of althans afwachten bij zoveel kiezers van zoveel partijen - dat maakt verkiezingen erg spannend, bovenal voor partijen en politici.

Als we voor de volledigheid spiegelbeeldig laten zien hoe diverse kiezersgroepen stemden afhankelijk van het keuzemoment (tabel 3.3), zien we onder meer dat de PVV onder de vroegste beslissers, met de VVD, de grootste partij is – kennelijk stond voor een deel van de kiezers ver voor de verkiezingen vast, dat Wilders en de zijnen de stem zouden krijgen. In campagnetijd doet de PVV het echter minder[11], al is er op de dag van de verkiezingen een lichte opleving. Andere partijen, zoals de SP en GroenLinks, hebben een relatief bescheiden aandeel aan kiezers onder de vroegste beslissers en een groter deel onder kiezers die op verkiezingsdag de keuze bepaalden. Merk op dat op die dag opmerkelijk veel kiezers besloten te stemmen op een van de (overige) partijen, die uiteindelijk geen zetel in de Tweede Kamer wisten te bemachtigen.

3.5 Keuzesets: meer opties is lastiger kiezen

Aarzelen of afwachten - afwegen wellicht. Nu de huidige modale Nederlandse kiezer niet (langer) verbonden is aan een enkele partij en gegeven het feit dat in de Nederlandse partijpolitieke tuin de spreekwoordelijke duizend bloemen bloeien, hebben vele kiezers een enigszins vergelijkbare sympathie of partijvoorkeur voor meerdere partijen. Niet alle partijen zijn hen even lief, maar veel kiezers hebben een zogenoemde keuzeset van een beperkt aantal veelal

Tekstbox 3.1 Keuzesets

In het NKO 2017 zijn, evenals in eerdere versies van het NKO, zogenoemde stemkansvragen opgenomen. Deelnemers aan het onderzoek wordt voor een aantal politieke partijen gevraagd naar de kans of waarschijnlijkheid (op een schaal van 1 [nooit] tot 10 [zeker ooit]) dat zij in de toekomst op de betreffende partij stemmen. In 2017 is de vraag gesteld voor in totaal dertien partijen.

Om vervolgens de zogenoemde keuzeset van een individuele kiesgerechtigde te bepalen, is vergelijkbaar met de aanpak in van Holsteyn en den Ridder (2008) eerst bepaald wat de hoogste waarde of score was die iemand aan een partij heeft gegeven. De waarden voor alle andere partijen waarvoor de stemkansvraag is gesteld zijn vervolgens vergeleken met deze hoogste waarde. Partijen die een gelijke waarde of niet meer dan twee waarden minder hadden gekregen, achten wij partijen die serieus kans maken op de stem en behoren om die reden in onze uitwerking tot de keuzeset van de kiesgerechtigde.

Volgens deze procedure is in de volgende stap voor alle betrokken dertien partijen bepaald of een partij wel of niet tot de individuele keuzeset behoorde. Deze (dertien) dichotomieën zijn geanalyseerd met het factoranalyseprogramma van SPSS. De vier factoren met een zogeheten eigenvalue van afgerond 1,0 zijn via Varimax geroteerd. Om de verkregen factoren te bepalen en te benoemen, is gekeken naar factorladingen van 0,4 en hoger.

Er zijn volgens deze procedure vier grotere keuzesets te onderscheiden:

- een cluster LINKS van PvdA-D66-GL-SP-PvdD;
- een cluster CONFESSIONEEL van CDA-SGP-CU;
- een cluster sociaaleconomisch GEMATIGD RECHTS van CDA-VVD-D66;
- en tot slot een cluster BUITENSTAANDERS van PvdD-PVV-50PLUS-DENK-FvD.

Overigens resulteert een vergelijkbare factoranalyse direct op basis van de gegeven scores van de stemkansvraag eveneens in deze vier grotere keuzesets.

inhoudelijk verwante partijen[12-14]; zie tekstbox 3.1 voor enige extra informatie over de keuzesets). Eén van de in die voorselectie opgenomen partijen mag dan vervolgens op de dag der verkiezingen in beginsel rekenen op de stem. De aanwezigheid gecombineerd met de omvang van keuzesets zou begrijpelijk maken, dat mensen op een later moment een keuze maken. Kiezen is zelden eenvoudig en met meer partijen met een vergelijkbare voorkeur is het maken van die keuze extra lastig, en is het ook niet dringend nodig om vroeg te beslissen, omdat het aantal opties immers tot een beperkt, overzichtelijk aantal is teruggebracht. Het blijkt inderdaad zo te zijn, dat later beslissende kiezers gemiddeld meer partijen in hun keuzeset hebben (zie tabel 3.4) en daardoor misschien meer bedenktijd wensen en gebruiken alvorens een partijkeuze te maken. Kiezers die langer dan maanden tevoren reeds besloten, hebben ook in meerderheid één enkele (36

Tabel 3.4

Het moment van kiezen en het aantal partijen in zogenaamde keuzesets, 2017

	Moment bepaling partijkeuze				
	op verkiezingsdag	laatste dagen	laatste weken	laatste maanden	langer tevoren
aantal partijen in keuzeset					
- 1 partij	14	13	17	19	36
- 2 partijen	22	20	23	30	30
- 3 partijen	19	25	22	24	15
- 4 partijen	13	17	16	11	8
- 5 of meer partijen	32	25	21	17	11
gemiddeld aantal in keuzeset	4,0	3,7	3,4	3,0	2,5

Tabel 3.5

Het moment van keuzebepaling en het gebruik van stemwijzers en belang van lijsttrekkers

	Moment bepaling partijkeuze				
	op verkiezingsdag	laatste dagen	laatste weken	laatste maanden	langer tevoren
gebruik stemwijzer(s)					
- ja	86	83	80	74	60
- nee	14	17	20	26	40
stemmen op…					
- lijsttrekker	68	61	69	75	71
- andere kandidaat	32	39	31	25	29
steun voor lijsttrekker of partij					
- steun voor persoon	32	23	29	38	32
- steun voor partij	68	77	71	62	68

procent) of twee partijen (30 procent) waaruit moet worden gekozen; bij de laatste beslissers heeft slechts 14 procent één partij in de keuzeset, 22 procent twee partijen, en niet minder dan ruim 30 procent zelfs vijf of meer partijen. Lastig kiezen!

3.6 Late kiezers: plannen boven personen

Het is onze ambitie noch is hier de ruimte om na te gaan wat dan precies de uiteindelijke keuze heeft bepaald. Er kan maar één stem worden uitgebracht, ook al heeft de kiezer meer partijen (bijna) even lief. Op twee aspecten die mogelijk van belang zijn, willen we echter wijzen, één aspect dat met enige lenigheid van geest kan worden beschouwd als aanwijzing voor politiek-inhoudelijke overwegingen, te weten het gebruik van stemwijzers, en één factor die eerder zou duiden op de volgens velen tegenwoordig zo voorname rol die politici zouden spelen in de electorale calculus, met name lijsttrekkers.

Allereerst het gebruik van zogenoemde stemwijzers, die toch vooral richting geven aan overwegingen binnen het keuzeproces op basis van inhoudelijke voorkeuren van kiezers en partijen[15]. Stemwijzers hebben sinds de ontwikkeling en openbaarmaking ervan ruim twintig jaar geleden een enorme vlucht genomen en het gebruik ervan is tegenwoordig zeer aanzienlijk. Van de deelnemers aan het NKO 2017 zeggen drie op de vier kiezers ten minste één keer een stemhulp te hebben geraadpleegd. Hier is echter de constatering van belang, dat het gebruik ervan toeneemt naarmate het moment van keuzebepaling dichter bij de verkiezingsdag ligt (zie tabel 3.5). Van de kiezers die de laatste weken of later nog hun keuze bepaalden, zeggen vier van elke vijf één of meer keer een stemwijzer te hebben bekeken. Onder kiezers die op de verkiezingsdag beslisten gaat het zelfs om 86 procent, vergeleken met 70 procent van de kiezers die maanden tevoren kozen en 'slechts' 60 procent onder degenen die nog eerder over hun partijkeuze hadden beslist.

Een tweede factor die mogelijk in het bijzonder relevant is voor kiezers die laat beslissen en op zoek zijn naar een *tie-breaker* om het keuzeproces tot een einde te brengen, is gelegen in de persoon van de politicus. We leven, zo is bij velen de indruk, in een tijd van 'personalisering' en het zouden de politieke en persoonlijke kwaliteiten van politici zijn, die als korte-termijnfactor zwaar wegen in de hedendaagse electorale calculus[16]. Bij verkiezingen zou het met name om lijsttrekkers gaan. In het NKO 2017 is kiezers gevraagd of zij op de lijsttrekker van een partij hebben gestemd of een zogeheten voorkeurstem (op een kandidaat lager op de lijst) hebben uitgebracht; aan die kiezers die op de lijsttrekker hebben gestemd, is vervolgens gevraagd of zij dat deden als steun aan die lijsttrekker als persoon of aan de lijst en partij als geheel. Als late beslissers meer dan anderen 'aanslaan' op de persoon, dan zouden zij vaker dan anderen op de lijsttrekker hebben gestemd en dat hebben gedaan vanwege die persoon, om hem of haar te steunen. Die niet onlogische verwachting vindt echter geen steun (zie tabel 3.5). Als er al verschillen zijn tussen stemmen op een lijsttrekker of op een andere kandidaat, dan zijn het juist latere beslissers (verkiezingsdag plus laatste dagen) die iets vaker dan andere kiezers een voorkeurstem uitbrengen - en het kiezen van één van de tientallen andere kandidaten op een

lijst kost allicht meer moeite en tijd dan simpelweg het bovenste vakje inkleuren. En als dan toch op de lijsttrekker wordt gestemd, zit er geen patroon in het willen steunen van die lijsttrekker dan wel de lijst/partij. Late beslissers gaan kortom niet onevenredig veel af op de persoon van de lijsttrekker.

3.7 Ook late kiezers zijn niet gek…!

De kiezer is niet gek[17], ook de late beslissende kiezer niet. Het gaat te ver te beweren dat wie het laatste kiest ook het beste kiest - nog los van de vraag wat precies de 'beste keuze' is en wie dat op welke wijze bepalen zou – maar het geschetste beknopte profiel van de late beslissers geeft weinig aanleiding voor het wantrouwen dat niet zelden ten aanzien van deze groep kiezers bestaat. Late kiezers blijken nauwelijks minder geïnteresseerd en geïnformeerd dan kiezers die eerder de partijkeuze bepaalden, en kunnen zich meten met vroegere kiezers als het gaat om specifiek het lezen van campagnenieuws en het kijken naar lijsttrekkersdebatten. Mogelijk hebben die latere kiezers het simpelweg moeilijker bij het maken van een keuze: ze hebben een ruimer keuzemenu van partijen die bij hen op vergelijkbare wijze in de smaak vallen, zoeken meer inhoudelijke informatie en zijn op de kandidatenlijst op zoek naar de beste volksvertegenwoordiger – en doen er al met al langer over om de definitieve keuze te maken. En ach, zoals het geen enkel democratisch probleem hoeft te zijn dat meer in het algemeen Nederlandse kiezers daadwerkelijk zijn gaan kiezen[18], zo zijn er in ieder geval in 2017 evenmin duidelijke aanwijzingen dat het laat komen tot een definitieve partijkeuze problematisch is. Het garandeert spannende campagnes die er daadwerkelijk toe doen en vraagt slechts geduld en sterke zenuwen bij het naderen van de verkiezingsdag van betrokken partijen, politici en peilers – maar of dat nou werkelijk iets is om ons zorgen over te maken…

Referenties en eindnoten

1. https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2017/03/20/officiele-uitslag-tweede-kamerverkiezing-15-maart-2017.
2. Todosijevic, B., Aarts, K. & Van der Kaap, H. (2010). Dutch parliamentary election studies: Data source book 1971-2006. The Hague: DANS.
3. Tillie, J., Van Holsteyn, J., Van der Kolk, H., & Aarts, K. (2016). Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012. Amsterdam: Amsterdam University Press.
4. Merk overigens op dat deze reeks allicht niet toevallig in 1998 een aanvang neemt: kiezersonderzoekers voelden toen de noodzaak om de uitdijende groep late beslissers niet in een enkele categorie 'de laatste dagen voor de verkiezingen' te vatten, maar om verfijning aan te brengen tussen kiezers die enkele dagen voor en kiezers die op de verkiezingsdag zelf hun keuze hadden bepaald.
5. Van der Meer, T., Hakhverdian, A., & Aaldering, L. (2013). De invloed van peilingen op kiezers: het bandwagon effect, Beleid en Maatschappij, 40(2), 185-191.
6. Irwin, G. A. & Van Holsteyn, J. J. M. (2008). What are they waiting for? Strategic information for late deciding voters, International Journal of Public Opinion Research, 20(4), 483-493.
7. Brants, K. & Bos, L. (2014). Dagbladen in de marge van de medialogica, in: P. van Praag, K. Brants (red.), Media, Macht & Politiek: De verkiezingscampagne van 2012. Diemen: AMB, 65-84.
8. Van Praag, P. (2014). Het televisienieuws: in de ban van debatten en peilingen, P. van Praag, K. Brants (red.), Media, Macht & Politiek: De verkiezingscampagne van 2012. Diemen: AMB, 85-105.
9. https://decorrespondent.nl/6341/moeten-peilingen-vlak-voor-de-verkiezingsdag-verboden-worden/92278759474-59340399

10. Van Holsteyn, J. & Irwin, G. (2013). Effecten van peilingen op kiezers: schets van een onderzoeksprogramma, Beleid en Maatschappij, 40(2), 180-184.
11. Het enigszins wegzakken van de PVV in de peilingen is dan ook wellicht vooral het gevolg van het feit dat andere partijen in de aanloop van de verkiezingen relatief goed presteren en aanhang winnen, terwijl de PVV naast de aanwezige vaste kern die lang tevoren weet wat te doen met de stem niet heel veel kiezers nog weet bij te winnen.
12. Van Holsteyn, J. J. M. & Den Ridder, J. M. (2005). Alles blijft anders: Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw. Amsterdam: Aksant.
13. Van Holsteyn, J. & Den Ridder, J. (2008). Verandering in continuïteit: Houdingen en gedragingen van Nederlandse kiezers, Bestuurskunde, 17(3), 39-46.
14. Van der Meer, T., Lubbe, R., Van Elsas, E., & Van der Brug, W. (2012). Kieskeurige kiezers: Een panelstudie naar de veranderlijkheid van partijvoorkeuren. Beleid en Maatschappij, 39(2), 153-178.
15. Garzia, D. & Marshall, S. (red.) (2014). Matching voters with parties and candidates: Voting advice applications in a comparative perspective. Colchester: ECPR Press.
16. Van Holsteyn, J. & Andeweg, R. B. (2008). Niemand is groter dan de partij: Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek, In: G. Voerman (red.), Jaarboek documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen 2006 (pp. 105-134). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP.
17. Van der Meer, T. (2017). Niet de kiezer is gek. Houten: Het Spectrum.
18. Thomassen, J. (2010). De permanente crisis van de democratie. Enschede: Universiteit Twente. Afscheidsrede.

4
Afkeer en afzijdigheid

Paul Dekker en Josje den Ridder

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Kiezers hebben minder vertrouwen in de politiek dan in de politie.
- Politici worden wel onbetrouwbaar genoemd maar niet corrupt.
- Lageropgeleiden hebben weinig politiek zelfvertrouwen; niet-stemmers zijn weinig geïnteresseerd in de politiek.
- Redenen om niet te stemmen: wil niet, kon niet en zou niet weten waarop.
- Niet-stemmen komt eerder voort uit apathie dan uit afkeer.
- Ouderen zijn meer geneigd te stemmen, stedelingen en alleenstaanden minder .

4.1 Afstand tot de stembus

In dit hoofdstuk zetten we de niet-stemmers in het zonnetje. Of misschien beter: in de schijnwerpers van een hel licht van negatieve houdingen tegenover politiek en politici. We beginnen met een overzicht van opvattingen die blijk geven van afwijzing: gering vertrouwen, cynisme en ook desinteresse. Daarna richten we ons op de afwezigheid in het stemlokaal: met welke opvattingen hangt het niet gaan stemmen vooral samen en wat speelt daarbij verder nog een rol? We beperken ons in dit hoofdstuk tot het al of niet gestemd hebben op 15 maart 2017 en op opvattingen volgens het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 2017. We verwijzen wel naar eerder onderzoek maar zien af van de presentatie van cijfers uit eerdere NKO's of andere enquêtes en we zien ook af van de schaalconstructies om houdingen achter opvattingen te meten[1].

4.2 Afwijzing

We brengen opvattingen in kaart voor het hele electoraat en voor twee tweedelingen. Ten eerste onderscheiden we lager- en hogeropgeleiden (= 47% hbo/wo). Dat is de beste simpele tweedeling om verschil te maken in politieke houdingen en gedragingen[2,3,4]. Ten tweede onderscheiden we de stemmers en niet-stemmers bij de verkiezingen van maart 2017, de tweedeling waar we in het tweede deel van het hoofdstuk verder op ingaan.

Vertrouwen: de politiek tussen partijdige belangen en neutraal gezag

We beginnen in tabel 4.1 met cijfers over het vertrouwen in instituties. Van 13 instituties krijgen banken, grote bedrijven, politieke partijen en kerken het minst vertrouwen en rechters en de politie het meest vertrouwen. De laatste twee doen het ook in ander onderzoek goed en dat vertrouwen toont voor Nederland in de afgelopen tien jaar ook een stijgende tendens. Vertrouwen in regering en parlement vertoont dwars door veel grotere schommelingen heen in deze periode juist een neerwaartse trend[5]. Op langere termijn laten onderzoeken verschillende ontwikkelingen zien, maar per saldo overheerst stabiliteit[6]. Tussen onderzoeken verschillen posities van instituties afhankelijk van de woorden die worden gebruikt ('kranten' worden eerder vertrouwd dan 'de pers'). Voor politieke instituties geldt dat ze meer

Tabel 4.1

Vertrouwen in maatschappelijke instituties (in procenten)[a]

	allen		**geen vertrouwen** in groepen			
	wel vertrouwen	**geen vertrouwen**	lager-opgeleiden	hoger-opgeleiden	niet-stemmers	stemmers
kerken	31	69	69	70	69	69
politieke partijen	35	65	70	59	69	64
(& eigen partij)[b]	(82)	(18)	(23)	(14)		(16)
banken	37	63	63	64	55	65
grote bedrijven	38	62	62	62	66	60
de pers	40	60	67	54	66	58
de Europese Unie	44	56	63	47	55	56
ambtenaren	44	56	63	49	65	53
de regering	51	49	59	39	53	47
de Tweede Kamer	51	49	59	37	62	45
de NAVO	60	40	42	37	45	38
het leger	71	29	32	26	27	29
de politie	77	23	25	20	20	24
rechters	79	21	28	12	24	20

[a] 'Hieronder staat een aantal instellingen. Wilt u voor deze instellingen aangeven of u daar erg veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in heeft?' Voor een tweedeling van 'veel/tamelijk veel' en 'niet zo veel/geen vertrouwen' zijn de instituties in een volgorde van toenemend vertrouwen geplaatst.
[b] Tussen haakjes vermelde percentage betreft het vertrouwen in de partij waarop men op 15 maart heeft gestemd.
N = 1903 van de 3430 respondenten die een drop-offlijst hebben ingevuld

worden vertrouwd naarmate ze meer met gezag en minder met politiek worden geassocieerd. In tabel 4.1 worden 'regering' en 'Tweede Kamer' meer vertrouwd dan 'politieke partijen' (en 'regering' zal meer vertrouwen wekken dan 'kabinet', 'parlement' meer dan 'Tweede Kamer').

Bijna alle verbanden tussen het al of niet vertrouwen van instituties zijn positief: mensen zijn meer of minder geneigd om over de hele linie instituties te vertrouwen[7]. Vertrouwen in het parlement is dus ingebed in vertrouwen in andere instituties en gebrek aan parlementair vertrouwen zal vaak gepaard gaan met een bredere scepsis ten aanzien van maatschappelijke instellingen.

Lageropgeleiden en niet-stemmers hebben vaker weinig of geen vertrouwen dan hogeropgeleiden en stemmers. Lageropgeleiden wijken met grote waarschijnlijkheid ($p<0,01$) bij negen van de elf instituties af van hogeropgeleiden en altijd door minder vertrouwen. Bij kerken, banken, grote bedrijven en de NAVO verschillen beide groepen niet significant van elkaar. Niet-stemmers hebben significant minder dan stemmers vertrouwen in politieke partijen, de pers, ambtenaren en de Tweede Kamer. Ten aanzien van de Kamer is het verschil tussen de ondervraagde niet-stemmers (62% geen vertrouwen) en stemmers (45%) het grootst. Bij de regering verschilt het een stuk minder (53% resp. 47% en niet significant voor het hele electoraat). Opvallend is dat stemmers significant vaker geen vertrouwen in banken hebben dan niet-stemmers.

Niet-stemmers vaak niet geïnteresseerd in politiek

In tabel 4.2 gaat het om de persoonlijke relatie met de politiek: kan men er iets mee en heeft men er interesse in? Evenveel mensen zijn het eens als oneens met de uitspraak dat 'mensen zoals ik' geen enkele invloed op de regering hebben en veel meer mensen denken te begrijpen wat er in de politiek speelt dan ze een actieve rol in de politiek zouden kunnen spelen. Een kleine meerderheid zegt wel geïnteresseerd te zijn in de politiek, maar slechts de helft geeft aan de politiek substantieel te volgen. Langer lopend onderzoek laat echter geen daling zien: interesse en politieke nieuws-

Tabel 4.2
Persoonlijke relatie met politiek (in procenten)[a]

	allen		**negatief** in groepen			
	positief	**negatief**	lager-opgeleiden	hoger-opgeleiden	niet-stemmers	stemmers
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regerings-politiek (positief= is niet zo, negatief= is zo)	43	44	54	31	52	42
Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek (positief= eens, negatief = oneens)	27	65	72	57	70	64
Ik begrijp de belangrijkste politieke onderwerpen die spelen in ons land (idem)	70	8	11	4	20	6
Interesse in de politiek?[b] (positief= zeer/ tamelijk, negatief= niet zo/helemaal niet)	52	48	53	42	74	40
Politiek volgen via tv, radio, de krant of het internet?[b] (positief= heel/tamelijk veel, negatief = niet zoveel/helemaal niet)	42	58	64	50	81	50

[a] In de politicologische traditie getuigt verwerping van de eerste uitspraak en aanvaarding van de tweede in deze tabel en verwerping van de eerste twee uitspraken in tabel 4.4 van 'internal efficacy' respectievelijk 'external efficacy'; samen vormen ze een schaal om politiek zelfvertrouwen te meten. Dat zou hier ook kunnen, maar in dit hoofdstuk beperken we ons tot afzonderlijke vragen en zien we af van schalen.
[b] Politieke interesse en politiek volgen is alleen bekend voor respondenten van de drop-offvragenlijst.

garing zijn nu wijder verbreid dan 25 jaar geleden[5].

Zoals tabel 4.2 laat zien geven lageropgeleiden vaker dan hogeropgeleiden en niet-stemmers vaker dan stemmers blijk van gering politiek zelfvertrouwen en weinig betrokkenheid. Alle verschillen zijn significant. Het verschil tussen stemmers en niet-stemmers is opvallend groot. Zo geeft drie kwart van de niet-stemmers aan weinig of geen politieke belangstelling te hebben, bij de stemmers is dat een minderheid van zo'n 40%.

Meerderheid tevreden met het democratische stelsel, lageropgeleiden relatief het minst

Tabel 4.3 toont grote tevredenheid over hoe in Nederland rechten worden beschermd en de democratie functioneert. Vergelijkbare Eurobarometergegevens voor het functioneren van de democratie laten zien dat de tevredenheid in Nederland relatief groot is en nu op een hoger niveau ligt dan 25 jaar geleden[8]. Men is in tabel 4.3 iets minder tevreden over hoe er in de Nederlandse politiek besluiten worden genomen en een stuk minder over het functioneren van de democratie in Europa.

De ontevredenheid over hoe de democratie en politiek functioneren is duidelijk groter onder lageropgeleiden dan onder hogeropgeleiden. Alle verschillen zijn significant ($p<0,01$) en dat geldt ook voor de verschillen tussen niet-stemmers en stemmers, waarbij echter in één geval de stemmers vaker ontevreden zijn, namelijk over de democratie in Europa.

Politici worden onbetrouwbaar gevonden maar niet corrupt

Uit de reacties op de acht uitspraken over politici (inclusief een uitspraak over partijen) in tabel 4.4. komt zeker geen positief beeld naar voren, maar er zijn schakeringen in het grijs. Politici zullen willens en wetens meer beloven dan ze waar kunnen maken, maar om ze collectief zakkenvullers en corrupt te noemen gaat velen toch te ver. Signaleren dat er meer wordt beloofd dan waargemaakt is niet per se cynisch; men kan het ook met een zekere mildheid vaststellen als iets wat autoverkopers, politici en makelaars beroepshalve nu eenmaal doen. Het is in ieder geval niet iets wat nu veel meer wordt gezegd dan een kwart eeuw geleden[6,8].

Lageropgeleiden en niet-stemmers zijn vaker negatief over politici dan hogeropgeleiden en stemmers. De enige uitzondering op verder sterk significante ($p<0,01$) en soms grote verschillen is dat stemmers en niet-stemmers in gelijke mate ontkennen dat parlementariërs de juiste problemen aan de orde stellen.

4.3 Afwezigheid

In het voorafgaande kwam naar voren dat niet-stemmers over de hele linie politieke en andere

Tabel 4.3

Opvattingen over het functioneren van de democratie en politiek (in procenten)[a]

	allen		**ontevreden** in groepen			
	tevreden	**ontevreden**	lager-opgeleiden	hoger-opgeleiden	niet-stemmers	stemmers
de mate waarin in Nederland rechten worden beschermd	76	18	24	12	23	17
de manier waarop de democratie functioneert in Nederland	79	17	22	9	22	15
de wijze waarop de democratie functioneert in de Europese Unie	47	42	46	38	35	43
de manier waarop in de Nederlandse politiek besluiten tot stand komen	65	29	35	19	34	27

[a] 'Bent u over het algemeen genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden over ...': % zeer/tamelijk tevreden en % niet erg/helemaal niet tevreden, met 'ik weet het niet' en 'ik wil niet zeggen' optellend tot 100%.

Tabel 4.4

Opvattingen over politici (in procenten)

	allen		**negatief** in groepen			
	positief	**negatief**	lager-opgeleiden	hoger-opgeleiden	niet-stemmers	stemmers
Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik (positief= is niet zo, negatief= is zo)	47	35	43	24	40	34
De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening (idem)	37	50	59	37	56	48
Kamerleden maken te veel ruzie (idem)	35	41	47	35	48	39
Kamerleden stellen de juiste problemen aan de orde (positief= is zo, negatief= is niet zo)	34	44	49	39	45	44
Politici zijn eerlijk (positief= eens, negatief = oneens)	11	41	47	34	48	39
Politici houden zich aan hun beloftes (idem)	7	55	61	49	56	54
Politici zijn zakkenvullers (positief= oneens, negatief= eens)	38	26	34	16	41	22
Politici zijn corrupt (idem)	53	8	10	5	13	7

publieke instituties minder vertrouwen, minder politiek zelfvertrouwen en politieke interesse hebben, ontevredener zijn over het functioneren van de politiek en sceptischer zijn over politici. In hoeverre kunnen we met een combinatie van dergelijke opvattingen voorspellen of iemand gaat stemmen? En zijn die opvattingen dan van zelfstandig belang of zijn ze slechts een bruggetje van persoonskenmerken en posities in de samenleving naar abstinentie bij verkiezingen?

Niet–stemmers wilden niet stemmen, konden niet stemmen, of wisten niet waarop

Voor we daar statistisch iets meer over proberen te zeggen, kijken we naar wat niet-stemmers zelf aangeven als redenen voor hun afwezigheid in het stemlokaal op 15 maart 2017. Daarnaar werd gevraagd in de enquête van het NKO na de verkiezingen[9]. Mensen geven veelal erg korte toelichtingen, die ruwweg in vier groepen te verdelen zijn: 1) niet belangrijk/geen belangstelling, 2) praktische kwesties zoals verloren oproepen en vergeten machtigingen[10], 3) stemmen heeft geen zin of geen effect, en 4) niet kunnen kiezen omdat men onvoldoende verschil ziet tussen partijen (bij gebrek aan kennis of bij gebrek aan verschillen) of geen eindafweging kan maken. De antwoorden op dezelfde vraag aan niet-stemmers in NKO's vanaf 1971 geven een vergelijkbaar beeld zonder duidelijke trends. In verkiezingsonderzoek van 1967, toen er nog opkomstlicht was, was er vaker sprake van overmacht (ziek, slecht ter been of afwezig[16]).

In groepsgesprekken en interviews met niet-stemmers krijgt men meer inzicht in de achtergronden en motieven om niet te gaan stemmen. Dergelijke gesprekken zal men echter eerder voeren met mensen die uit overtuiging niet stemden en ook niet van plan zijn te gaan stemmen dan met mensen bij wie het er door omstandigheden (een keer) niet van kwam. Praktische argumenten spelen dan nauwelijks een rol. Opvallender worden dan de verscheidenheid en navoelbaarheid van motiveringen, van diepe teleurstellingen over de politiek (vooral bij ouderen en maatschappelijk betrokkenen) tot de ervaring van volstrekte irrelevantie van de politiek (meer bij jongeren en bij mensen in moeilijke persoonlijke omstandigheden die al hun aandacht opslokken[12]).

Tabel 4.5

Correlaten en achtergronden van niet-stemmen (in procenten en regressiecoëffiënten (log odds))[a]

	heeft niet gestemd (%)[c]	alleen achter-gronden	allen[b]		selectie[b]	
			houdingen	+ achter-gronden	houdingen	+ achter-gronden
geen vertrouwen in TK (tbl 4.1)	22 +		.	.	0,46***	0,31*
wel vertrouwen in TK (ref)	14		.	.		
geen politieke interesse (tbl 4.2)	28 +		.	.	1,34***	1,37***
wel interesse (ref)	11		.	.		
mensen als ik geen invloed (tbl 4.2)	22 +		0,35**	0,43***	0,10	0,37*
niet eens met die stelling (ref)	14					
ontevreden over democratie (tbl 4.3)	25 +		0,27*	0,17	0,21	0,18
niet ontevreden (ref)	16					
Kamerleden geen interesse (tbl 4.4)	22 +		-0,09	-0,16	-0,22	-0,25
niet eens met de stelling (ref)	16					
Politici zijn zakkenvullers (tbl 4.4)	28 +		0,67***	0,52***	0,07	0,01
niet eens met de stelling (ref)	14					
vrouw	19 0	-0,02		-0,02		-0,11
man (ref)	18					
18-34	22 0	0,23		0,25		0,01
35-54 (ref)	21					
55+	14 -	-0,66***		-0,66***		-0,44*
lager opleidingsniveau	20 +	0,74***		0,60***		0,09
hoger opleidingsniveau (ref)	11					
lager huishoudinkomen	22 +	0,42***		0,32**		0,19
hoger huishoudinkomen (ref)	12					
geen betaald werk of studie	18 0	0,15		0,13		-0,13
wel betaald werk of studie (ref)	18					
niet samenwonend	26 +	0,48***		0,51***		0,71***
samenwonend met partner (ref)	15					
sterk stedelijk	19 0	0,17		0,18		0,48***
niet (sterk) stedelijk (ref)	17					
Nagelkerke pseudo r^2		0,10	0,04	0,13	0,14	0,22

[a] Hier is steeds een categorie vergeleken met het haar complement (= inclusief neutraal). Bij opleidingsniveau en inkomen is een aparte categorie met ontbrekende waarden in de analyses opgenomen, maar die blijft hier onvermeld.
[b] Allen = 3025 van de 3430 respondenten zonder ontbrekende waarden; selectie = 1835 van de 1903 respondenten die ook de drop-offvragenlijst hebben ingevuld
[c] Met een + en - is aangegeven dat er in de bevolkingscategorie meer respectievelijk minder niet-stemmers zijn dan in de referentiecategorie, met een 0 dat er geen significant (p<0,01) verschil is. In deze kolom zijn de gegevens alleen op stemgedrag gewogen.

Opkomst ten dele verklaard door verschillen tussen kiezers

We weten uit eerder onderzoek dat niet-stemmers vaker jong zijn (of heel oud), lageropgeleid, een lager inkomen hebben en geen werk, alleenstaand zijn en in een stedelijke omgeving wonen[11-16]. Soms gaan vrouwen vaker naar de stembus[11]. We nemen deze kenmerken in onze afsluitende analyse mee naast een selectie van belangrijkste kenmerken die in het eerste deel van dit hoofdstuk werden behandeld.
Tabel 4.5 laat in de eerste cijferkolom zien hoe groot het percentage niet-stemmers bij de laatste Kamerverkiezingen was in bevolkingsgroepen die zijn onderscheiden op opvattingen en sociaaldemografische kenmerken. In de daarop volgende kolommen

wordt voor combinaties van de kenmerken nagegaan wat hun unieke statistische effecten zijn op de kans dat men niet ging stemmen.

Het belang van alle opvattingen en achtergronden is beperkt. In geen van de onderscheiden bevolkingscategorieën komt het aandeel niet-stemmer boven de 28% en dat is weinig gezien de 18% in de hele bevolking. Ook de verklaringskracht van alle factoren samen is beperkt. Opvallend is hoe gering de effecten van de opvattingen zijn. In combinatie met gebrek aan politieke interesse, dat verreweg het sterkste effect heeft van alle genoemde factoren, spelen alleen gebrek aan vertrouwen in het parlement en gebrek aan politiek zelfvertrouwen nog een beperkte rol. Bij de persoons- en achtergrondkenmerken speelt het opleidingsniveau dan ook geen rol meer. Een laag opleidingsniveau werkt waarschijnlijk vooral via geringe betrokkenheid en gering zelfvertrouwen door in een lage opkomstkans. Rekening houdend met de opvattingen over politiek en de andere kenmerken blijft leeftijd wel van belang: een hogere leeftijd maakt het nog steeds waarschijnlijker dat men gaat stemmen. Niet samenwonen en een stedelijke leefomgeving vergroten de kans op electorale abstinentie. Bij leeftijd speelt waarschijnlijk het generatie-effect van gewoontevorming (een deel van de 55-plussers groeide op en ging voor het eerst stemmen toen er nog een opkomstplicht was), mogelijk ook geringere verhuismobiliteit (ook een stimulans om niet te gaan stemmen; Smets & Van Ham 2013) en in 2017 een sterkere mobilisatie op ouderenissues. Bij de negatieve opkomsteffecten van niet-samenwonen en van stedelijkheid zouden geringe geworteldheid en het ontbreken van sociale druk een rol kunnen spelen.

4.4 Slotopmerkingen

Met dit vrijblijvend noemen van mogelijke verklaringen bereiken we het einde van dit hoofdstuk. Voor de niet-stemmers is vast te houden dat onverschilligheid een belangrijkere factor is dan ontevredenheid over de politiek. Niet gaan stemmen is meer een kwestie van apathie dan van weerzin. Dat is al langer zo[12] en de mogelijkheden om met een stem wantrouwen en cynisme ten aanzien van 'de politiek' effectief (in ieder geval publicitair) tot uitdrukking te brengen zijn thans ruimer dan voorheen. Een interessante vraag in dit licht is wat voor diep ontevredenen de keuze bepaalt tussen niet-stemmen en systeemkritisch c.q. populistisch stemmen[17].

Voor het verklaren van verschillen in individuele opkomstkansen zijn er in het NKO ongetwijfeld statistisch wel krachtiger factoren te vinden dan hier zijn gebruikt – bij voorbeeld het al of niet volgen van de campagne, lid of aanhanger van een partij zijn, een specifieke politicus sterk vertrouwen – maar verklaringen vanuit dergelijke factoren krijgen wel snel iets tautologisch (men gaat eerder stemmen als men het uitbrengen van een stem belangrijk vindt). Naast het onderzoeken van individuele verschillen in opkomstkansen is het ook van belang om verschillen in opkomst tussen verkiezingen te onderzoeken. Daarbij valt te denken aan het effect van verschillen in issues, campagnes en dergelijke[15]. Burgers zijn niet alleen meer of minder geneigd te gaan stemmen, ze worden ook meer of minder gemobiliseerd om dat te doen.

Referenties en eindnoten

1. Voor een zo representatief mogelijk beeld zijn alle bevindingen gewogen voor een combinatie van demografische en electorale gegevens. Dat is apart gedaan voor de totale steekproef en voor de selectie die de drop-off lijst invulde. Zie verder hoofdstuk 10.
2. Almond, G. A. & Verba, S. (1989 [1963]). *The civic culture*. Newbury Park: Sage.
3. Bovens, M. & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
4. Hakhverdian, A. & Schakel, W. (2017). *Nepparlement?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
5. Van Houwelingen, P. & Dekker, P. (2017). Maatschappelijke en politieke partcipatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer & A. Wennekers (red.), *Sociale staat van Nederland 2017* (p. 231-255). Den Haag: Sociaal en Cutureel Planbureau.
6. Thomassen, J., Van Ham, C., & Andeweg, R. (2014). *De wankele democratie*. Amsterdam: Prometheus/ Bert Bakker.
7. Alle relaties in de steekproef zijn positief maar in vijf gevallen niet significant (p<0,01): de relaties tussen leger en pers (p= 0,50) en van kerken met pers (0,27), rechters (0,05), Tweede Kamer (0,02) en grote bedrijven (0,02).
8. Dekker, P. & Den Ridder, J. (2017). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer & A. Wennekers (red.), *Sociale staat van Nederland 2017* (p. 65-95). Den Haag: Sosciaal en Cultureel Planbureau.
9. Daarin gaven 265 respondenten aan niet te hebben gestemd, dat wil zeggen 8% van de ondervraagden, een duidelijke ondervertegenwoordiging van de 18% die feitelijk niet ging stemmen. Door weging zijn de gepresenteerde gegevens voor de hele bevolking zo goed mogelijk voor deze ondervertegenwoordiging gecompenseerd, maar wel met de heroïsche aanname dat de geënquêteerde niet-stemmers representatief zijn voor alle niet-stemmers. Waarschijnlijk zijn er onder de geënquêteerde niet-stemmers echter minder mensen die politiek volstrekt irrelevant vinden of er niets van begrijpen.
10. Vermoed mag worden dat achter de praktische belemmeringen vaak een gebrek aan belang(stelling) schuilgaat. Had men de verkiezingen echt belangrijk gevonden, dan had men de oproep wel beter bewaard of in het geval van verhindering iemand anders gemachtigd. Dat geldt echter zeker niet voor iedereen: “Op reis gegaan in december 2016 en jammer genoeg niet gedacht aan de aankomende verkiezingen. Dus niets geregeld om vanuit een ander land te kunnen stemmen. Dit gebeurt me niet nog een keer.”
11. Aarts, K. (2000). Opkomst. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*. Den Haag: Sdu.
12. Dekker, P., Boelhouwer, J., De Greef, P., & Van Male, J. (2002). *Niet-stemmers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
13. Bühlmann, M. & Freitag, M. (2006). Individual and contextual determinants of electoral participation. *Swiss Political Science Review 12(4),* 13-47.
14. Smets, K. & Van Ham, C. (2013). The embarrassment of riches? A meta-analysis of individual-level research on voter turnout. *Electoral Studies, 32,* 344-359.
15. Ragsdale, L. & Rusk, J. G. (2017). *The American nonvoter*. New York: Oxford University Press.
16. Den Ridder, J. den & Dekker, P. (2017). Stemmers en niet-stemmers. In: R. Andeweg & M. Leijenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (p. 69-91). Amterdam: Amsterdam University Press.
17. Kemmers, R. (2017). Channelling discontent? Non-voters, populist party voters, and their meaningful political agency. *European Journal of Cultural and Political Sociology, 4(4),* 381-406.

5
De keuze van jongeren

Roderik Rekker

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De opkomst onder jongeren is de hoogst gemeten sinds 1981.
- Onder jongeren is er een veel sterkere opleidingskloof in de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezing van 2017 dan onder ouderen.
- D66 en GroenLinks zijn de grote winnaars onder jongeren.
- Jongeren droegen bij aan de doorbraak van nieuwe partijen DENK en FvD.
- Gemiddeld vindt men de jongste kiezers bij DENK, FvD, en D66; de oudste bij 50PLUS, PvdA en CDA.
- Onder jongeren wegen culturele thema's zwaarder dan economische.

5.1 Het belang van stemgedrag onder jongeren

Dit hoofdstuk gaat over de rol van jongeren in de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Hieronder verstaan we de groep kiezers in de leeftijd van 18 tot en met 24 jaar. Specifiek zullen we kijken hoeveel jongeren naar de stembus gingen, waarop ze stemden en wat hen hierbij bewoog. Hoewel jongeren slechts 10,6 procent van het electoraat uitmaken, zijn er namelijk verschillende redenen waarom deze leeftijdsgroep van bijzonder belang kan zijn.

Allereerst is voor jongeren stemmen minder vanzelfsprekend. De opkomst ligt onder jongeren meestal lager dan in andere leeftijdsgroepen, hoewel de omvang van dit verschil sterk varieert tussen landen en periodes[1].

Jongeren zijn tevens een interessante groep omdat mensen hun politieke opvattingen vormen tussen ongeveer 12 en 25-jarige leeftijd. Na deze levensfase houden de meeste mensen vast aan hun meest fundamentele overtuigingen. Iemand die op 25-jarige leeftijd bijvoorbeeld links en kosmopolitisch is, zal slechts zelden op 65-jarige leeftijd rechts en nationalistisch zijn[2-3]. Om deze reden hebben mensen die in een bepaalde periode opgroeiden vaak kenmerkende politieke opvattingen. Zo zijn babyboomers, die volwassen werden tijdens de roerige jaren ’60 en ’70, nog altijd linkser dan zowel de generatie vóór hen als de generatie ná hen[4-5]. Jongeren kunnen ons dus een indruk geven van hoe toekomstige generaties worden gevormd door het huidige politieke klimaat.

Bovendien zijn jongeren een interessante groep omdat ze vaak disproportioneel bijdragen aan electorale verschuivingen. Partijen die zetels winnen of verliezen onder oudere kiezers, winnen of verliezen meestal nóg sterker onder jongeren. Ten slotte is er in veel landen sprake van sterk groeiende leeftijdsverschillen in kiesgedrag. Bij de Britse parlementsverkiezingen van 2017 stemde bijvoorbeeld maar 20 procent van de jongeren op de Conservatieve Partij, tegenover 69 procent van de ouderen (70+), zo bleek uit de YouGov-peiling van 9-13 juni 2017. Zelfs in vergelijking met de jaren ‘60 en ’70 is een dergelijke leeftijdskloof historisch ongekend. Leeftijd lijkt dus een van de belangrijkste demografische voorspellers van kiesgedrag te zijn geworden, naast bijvoorbeeld opleiding en inkomen.

5.2 Hoogst gemeten opkomst onder jongeren sinds 1981

De Tweede Kamerverkiezingen van 2017 kenden de hoogste opkomst sinds 1986. Maar liefst 81,6 procent van de kiesgerechtigde Nederlanders ging op 15 maart naar de stembus. Het is echter een bekend verschijnsel dat de opkomst bij verkiezingen onder jongeren wat lager ligt dan onder kiezers van middelbare leeftijd. In sommige landen ligt de opkomst daarnaast ook wat lager onder de alleroudste kiezers[1].

Er zijn verschillende verklaringen voor het feit dat jongeren vaker thuisblijven bij verkiezingen. De eerste verklaring ligt in de sociale en psychologische ontwikkeling van adolescenten en jongvolwassenen. Jongeren hebben bepaalde levenstransities, zoals het krijgen van een baan of gezin, vaak nog niet doorlopen. Daarnaast zijn ze psychologisch nog niet uitontwikkeld voor wat betreft hun identiteit, politieke belangstelling en politieke opvattingen[6]. Net zo goed als dat sommige jongeren seksueel nog niet actief zijn op 18-jarige leeftijd, kan het dus als een normaal ontwikkelingspatroon worden gezien dat sommigen op deze leeftijd nog niet politiek actief zijn. Daarnaast zou de opkomst onder jongeren lager kunnen zijn omdat ze nog minder verkiezingen hebben meegemaakt. Onderzoek laat zien dat stemmen voor veel mensen een gewoonte is die ze hebben ontwikkeld door het vaker te doen[1]. Hoe vaker mensen al gestemd hebben in hun leven, hoe waarschijnlijker het dus is dat ze dat opnieuw zullen doen. Ten slotte blijken ook generatieverschillen een rol te spelen bij opkomst[7]. Veel mensen die tijdens de verzuiling opgroeiden hebben bijvoorbeeld met de paplepel ingegoten gekregen dat stemmen een vanzelfsprekende burgerplicht is. Voor jongeren van tegenwoordig geldt dat minder.

Hoe zat het met de opkomst onder jongeren bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017? Figuur 5.1 laat een vergelijking zien van de opkomst in verschillende leeftijdsgroepen. Te zien is dat 76,1 procent van de jongeren heeft gestemd op 15 maart, wat inderdaad iets lager is dan de algehele opkomst van 81,6 procent. Het verschil met andere leeftijdsgroepen is echter verrassend klein. Alleen kiezers in de leeftijd tussen 45 en 75 jaar stemden beduidend vaker dan jongeren. In internationaal vergelijkend perspectief scoren Nederlandse jongeren hiermee prima op electorale participatie. In de meeste landen die deelnemen aan de CSES (Comparative Study of Electoral Systems) ligt de

opkomst onder jongeren namelijk zo tussen de 25 en 75 procent[1].

Ook in historisch perspectief was de opkomst onder jongeren in 2017 hoog. Figuur 5.2 laat de ontwikkeling zien van de opkomst onder jongeren sinds het eerste NKO in 1971. De electorale participatie van jongeren daalde flink tijdens de jaren 80, maar sindsdien lijkt er met pieken en dalen weer sprake van een toename. Het geschatte percentage van 76,1 procent in 2017 is zelfs de hoogst gemeten opkomst onder jongeren sinds 1981. Hierbij moet wel de kanttekening worden

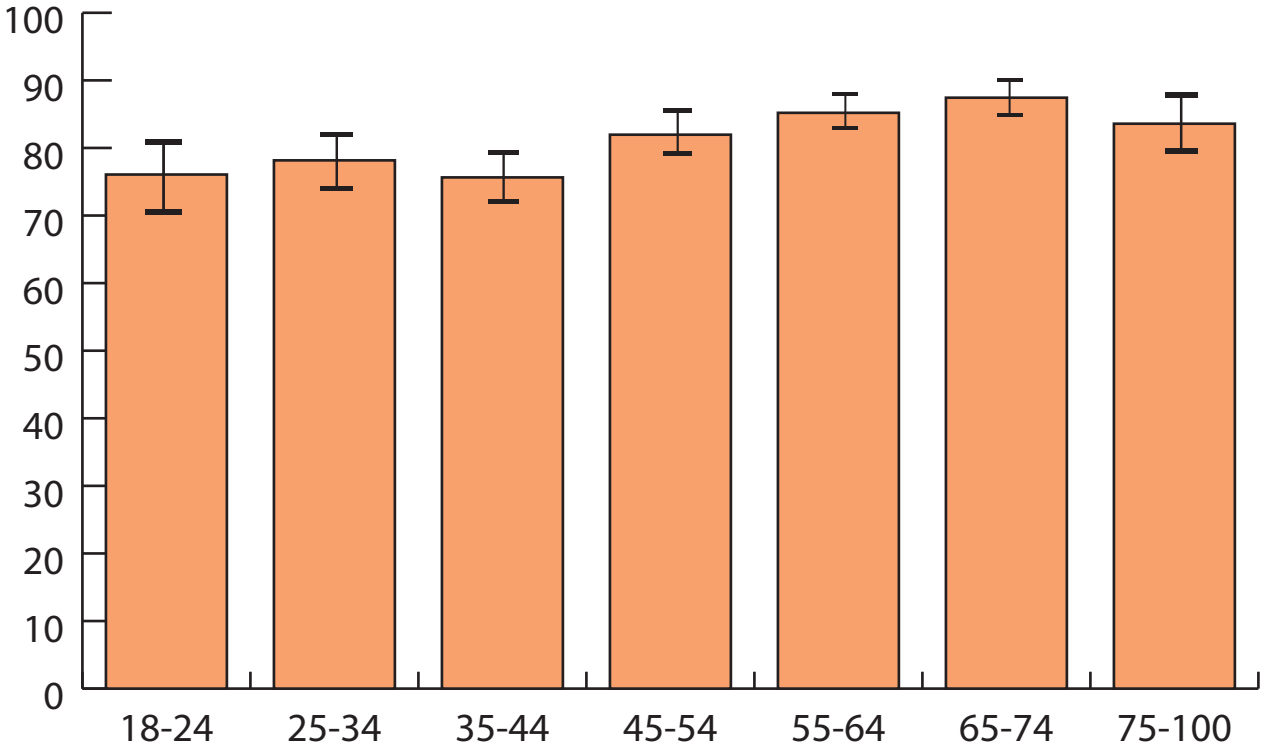

Figuur 5.1
Opkomst per leeftijdsgroep (in procenten)

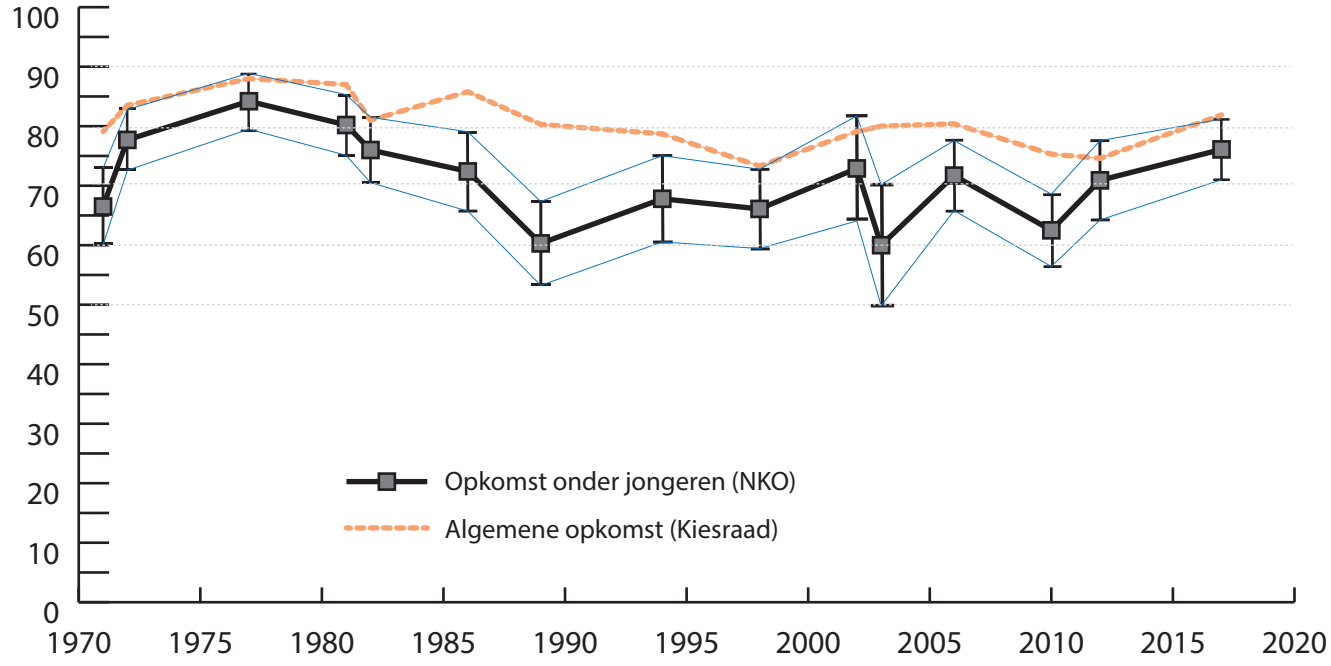

Figuur 5.2
Ontwikkeling van de opkomst onder jongeren sinds 1972 (in procenten)

gemaakt dat dit percentage in de steekproef niet met zekerheid kan uitwijzen of de opkomst onder jongeren buiten de steekproef ook werkelijk de hoogste was sinds 1981. De onzekerheidsmarge van 2017 overlapt namelijk met die van sommige tussenliggende jaren.

Er zijn in ieder geval twee verklaringen voor de hoge opkomst onder jongeren in 2017. Ten eerste laat figuur 5.2 laat zien dat de opkomst onder jongeren meebeweegt met de algehele opkomst. Daarom zien we ook bij jongeren terug dat de verkiezingen van 2017 de hoogste opkomst kenden sinds 1986. Ten tweede werd er in de verkiezingscampagne veel aandacht besteed aan thema's als identiteit en immigratie. Dergelijke vraagstukken leven onder jongeren meer dan bijvoorbeeld economisch beleid[8]. Dit is deels een gevolg van hun levensfase, want identiteitsvraagstukken zijn een belangrijk onderdeel van de psychologische ontwikkeling van adolescenten en jongvolwassenen. Anderzijds is het belang van het immigratiethema een kenmerk van de generatie waar jongeren deel van uitmaken. Millennials zijn namelijk opgegroeid en gesocialiseerd met multiculturalisme en het immigratiedebat[5]. De sterke nadruk op deze thema's in de campagne zou jongeren dus kunnen hebben verleid om naar de stembus te gaan.

5.3 Sterke opleidingskloof in opkomst onder jongeren

Naast jongeren zijn ook laagopgeleiden een demografische groep die vaker thuisblijft bij verkiezingen (zie ook hoofdstukken 4 en 6 van dit rapport). Het is daarom van belang om specifieke aandacht te besteden aan de opkomst onder laagopgeleide jongeren. Hieronder verstaan we alle jongeren waarvan de hoogst gevolgde of afgeronde opleiding basisonderwijs, vmbo of mbo is. Voor hoogopgeleide jongeren is dit havo, vwo, hbo of wo. Figuur 5.3 laat zien dat de opkomst onder laagopgeleide jongeren met 59,0 procent vér onder het gemiddelde lag. Dit percentage staat in schril contract met de opkomst van 85,6 procent onder hoogopgeleide jongeren, waarmee deze groep zelfs boven de algehele opkomst scoorde. Dit betekent dat de leeftijdskloof in electorale participatie veel sterker is onder laagopgeleiden dan onder hoogopgeleiden. Omgekeerd is de opleidingskloof in electorale participatie dus veel sterker onder jongeren dan onder oudere kiezers.

Een verklaring voor deze sterke wisselwerking tussen leeftijd en opleiding zou kunnen liggen in de twee belangrijkste drijfveren voor mensen om te stemmen. Sommige kiezers stemmen uit gewoonte of omdat ze

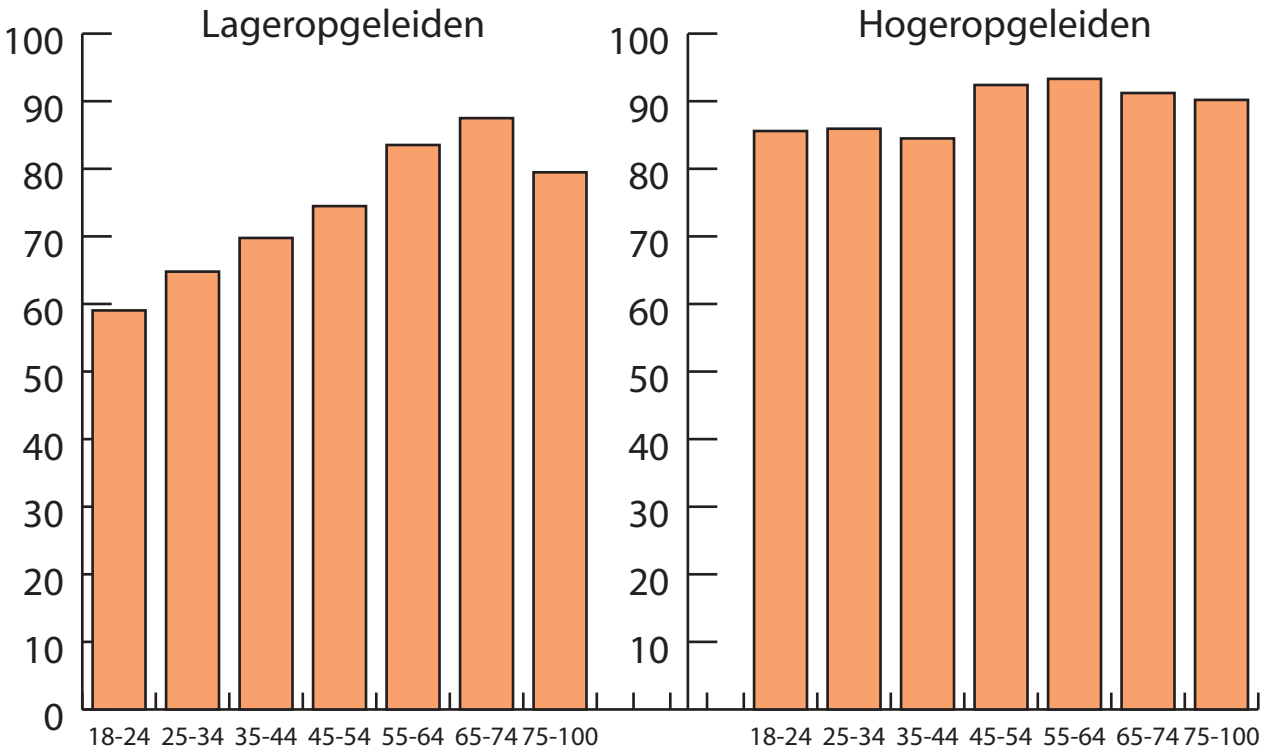

Figuur 5.3
Opkomst per leeftijdsgroep voor laag- en hoogopgeleiden (in procenten)

het zien als een burgerplicht. Anderen gaan naar de stembus omdat ze het gevoel hebben dat ze de politiek begrijpen en een verschil kunnen maken, wat ook wel 'politiek zelfvertrouwen' wordt genoemd. Mogelijk hebben laagopgeleide ouderen minder het politieke zelfvertrouwen (zie hoofdstuk 6), maar wél de gewoonte om naar de stembus te gaan. Hoogopgeleide jongeren hebben omgekeerd wellicht niet de gewoonte, maar wél het politieke zelfvertrouwen om te stemmen. Laagopgeleide jongeren blijven dan over als enige groep waarvoor beide motivaties om te stemmen relatief zwak zijn.

5.4 D66 en GroenLinks grote winnaars onder jongeren

In 2017 zijn dus uitzonderlijk veel jongeren naar de stembus gegaan, maar wat hebben ze gestemd? Figuur 5.4 laat zien dat D66 en GroenLinks de grote winnaars waren onder jongeren, zowel in absolute zin als in vergelijking met de algehele verkiezingsuitslag. Er zijn drie verklaringen denkbaar voor het feit dat deze partijen het onder jongeren zoveel beter deden dan in andere leeftijdsgroepen. De eerste reden ligt in de politieke opvattingen van jongeren. In vergelijking met oudere kiezers zijn jongeren cultureel progressiever (bv. pro-immigratie) en economisch liberaler (bv. tegen inkomensnivellering) dan oudere kiezers[2,4]. Daarbij wegen culturele thema's voor jongeren zwaarder dan economisch beleid[8]. Dit is een ideologisch profiel dat goed past bij D66 en in zekere mate bij GroenLinks.

Ook het hoge opleidingsniveau van jonge kiezers biedt een verklaring voor het succes van D66 en GroenLinks in deze leeftijdsgroep. Jongeren van tegenwoordig zijn hogeropgeleid dan oudere generaties. Daar komt bij dat relatief veel laagopgeleide jongeren thuisbleven op 15 maart (figuur 5.3). De combinatie van deze twee factoren maakte dat ongeveer 60 procent van de jonge kiezers hoogopgeleid was. In dat licht is het niet verwonderlijk dat partijen die populair zijn onder hoogopgeleiden, zoals D66 en GroenLinks, het goed deden in deze leeftijdsgroep.

Ten slotte heeft de trendgevoeligheid van jongeren waarschijnlijk in het voordeel gewerkt van D66 en GroenLinks, omdat deze partijen in zetelaantal vooruitgingen ten opzichte van 2012. Partijen die electoraal in de lift zitten, winnen namelijk vaak extra onder jongeren. Een analyse van alle NKO's sinds 1971 laat bijvoorbeeld zien dat Nederlandse partijen gemiddeld 1,24 procent wonnen onder jongeren voor elke 1,00 procent die ze voortuitgingen onder oudere kiezers. Oudere kiezers blijven vaker trouw aan een partij waar ze al hun hele leven op stemmen, ook als die partij in een bepaalde periode minder populair is. Jongeren laten zich daarentegen meer leiden door actuele ontwikkelingen, omdat ze nog geen stabiele stemgewoontes hebben ontwikkeld. Ditzelfde patroon zien we ook terug in de zeer lage populariteit van de PvdA onder jonge kiezers. Het grote electorale verlies van deze partij vertaalde zich in een nóg slechtere uitslag onder jongeren.

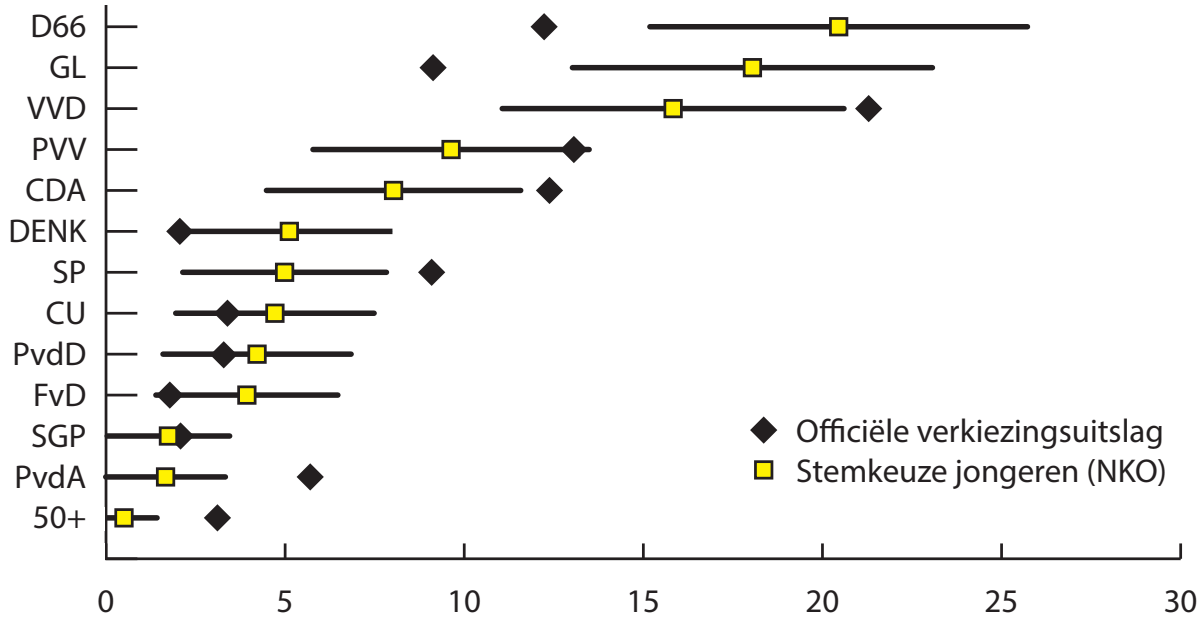

Figuur 5.4
Stemkeuze van jongeren (18-24) in vergelijking met de algehele verkiezingsuitslag (in procenten)

5.5 Jongeren droegen bij aan doorbraak nieuwe partijen

Een andere manier om te kijken naar de stemkeuze van jonge kiezers, is partijen te vergelijken op de gemiddelde leeftijd van hun electoraat. Deze vergelijking in figuur 5.5 laat wederom zien dat D66 en GroenLinks veel jonge kiezers hebben aangetrokken. Daarnaast blijkt echter dat de twee nieuw verkozen partijen, DENK en Forum voor Democratie, een nóg jonger electoraat aantrokken. Jongeren hebben dus substantieel bijgedragen aan de doorbraak van deze partijen.

Een verklaring voor het succes van nieuwe partijen onder jongeren ligt wederom in het gegeven dat die nog geen stabiele stemgewoontes hebben ontwikkeld. Jonge kiezers zijn nog niet sterk gebonden aan een bestaande partij[7], waardoor er in deze leeftijdsgroep meer kansen liggen voor nieuwe partijen. Het eerste NKO van 1971 liet bijvoorbeeld al zien dat D66, als relatief nieuwe partij, twee keer zoveel stemmen haalde onder jongeren dan onder oudere kiezers. Een andere verklaring voor de populariteit van DENK en FvD onder jongeren ligt in de nadruk die deze partijen hebben gelegd op culturele vraagstukken en identiteit[9]. Zoals eerder gezegd is het vormen van een identiteit een belangrijk aspect van de psychologische ontwikkeling van adolescenten en jongvolwassenen. Jongeren zijn veel bezig met vragen als 'wie ben ik?' en 'waar hoor ik bij?'. Vraagstukken rondom bijvoorbeeld de Nederlandse, Europese en Turkse identiteit maken deel uit van deze identiteitsontwikkeling[10]. Het is dus goed mogelijk dat DENK en FvD de aandacht van jongeren hebben getrokken door zich te profileren op dergelijke thema's. Ook het belang dat jongeren hechten aan het immigratiethema is iets dat ze gemeen hebben met DENK en FvD. Tenslotte zou ook de sterke aanwezigheid van DENK en FvD op sociale media kunnen hebben bijgedragen aan hun succes onder jonge kiezers.

5.6. Jongeren zijn economisch liberaal en cultureel progressief

Bij het verklaren van de opkomst en stemkeuze van jongeren werd al gerefereerd aan hun politieke opvattingen. Leeftijdsverschillen in fundamentele overtuigingen blijken voornamelijk voort te komen uit generatieverschillen[2,5], omdat dergelijke opvattingen slechts weinig veranderen gedurende de volwassen levensloop. Internationaal onderzoek laat zien dat jonge generaties economisch liberaler (bijvoorbeeld tegen inkomensnivellering) en cultureel progres-

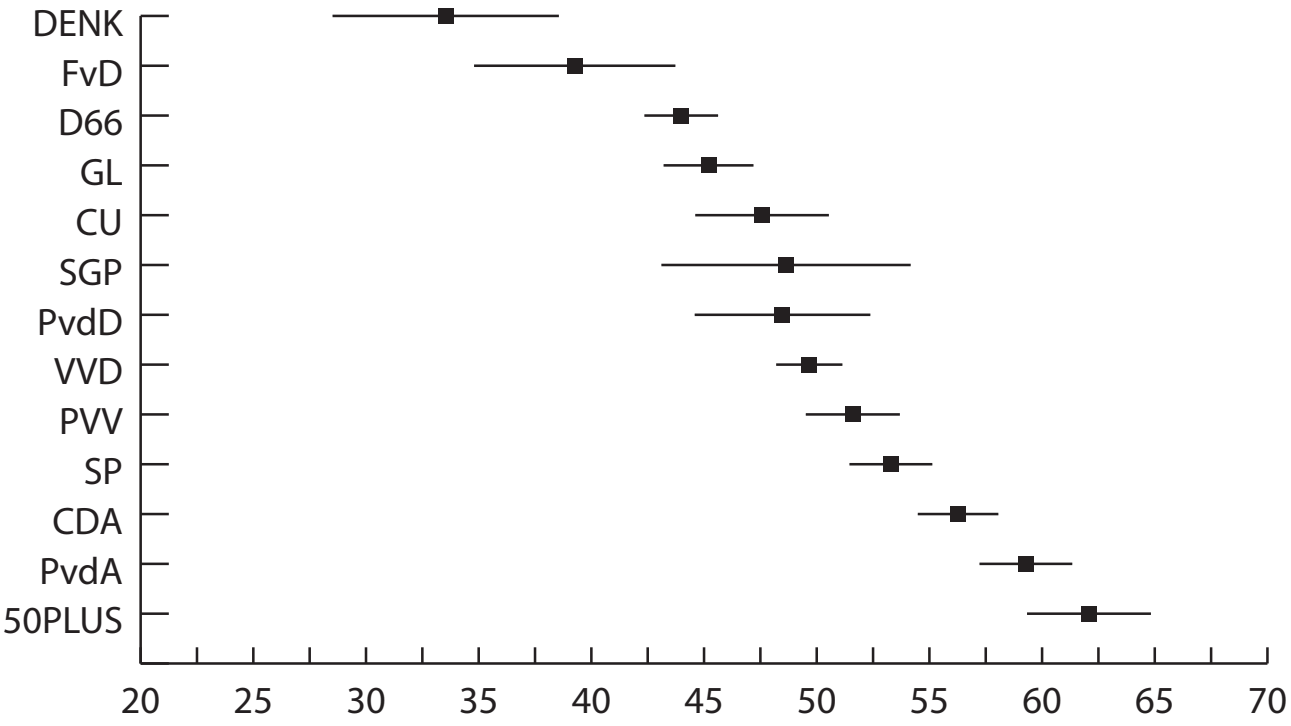

Figuur 5.5
Gemiddelde leeftijd van kiezers per partij

siever (bijvoorbeeld pro-immigratie) zijn dan oudere generaties.

Om vast te stellen of dit ook gold voor jonge Nederlandse kiezers in 2017 hebben we gebruik gemaakt van twee vragen uit het NKO. De eerste vraag is of inkomensverschillen groter of kleiner zouden moeten zijn, de tweede is of allochtonen hun eigen cultuur zouden moeten kunnen houden. Omdat generaties voor dergelijke opvattingen doorgaans meer bepalend zijn dan levensfases, hebben we bij deze analyse zowel gekeken naar jongeren als naar millennials. Dit is de generatie die geboren is sinds 1982 en dus de volwassenheid bereikte in de 21e eeuw. Millennials leggen electoraal aanzienlijk meer gewicht in de schaal dan jongeren, aangezien deze generatie inmiddels 26,7 procent van het electoraat uitmaakt. De bevindingen zijn afgebeeld in figuur 5.6 en laten duidelijk zien dat Nederlandse jongeren inderdaad economisch liberaler en cultureel progressiever zijn dan oudere kiezers. Dit leeftijdsverschil in opvattingen zou zowel de levensfase als de generatie van jongeren kunnen weerspiegelen, maar op basis van eerder onderzoek lijkt een generatiekloof waarschijnlijker.

Een verklaring voor de opvattingen van millennials ligt allereerst in hun hoge opleidingsniveau. De combinatie van economisch liberale en cultureel progressieve opvattingen zien we immers voornamelijk bij hoogopgeleiden. Het economische liberalisme van millennials zou daarnaast kunnen voortkomen uit het feit dat ze zijn opgegroeid in een tijd dat klassieke socialistische ideologie minder invloedrijk was dan voorheen. De periode waarin Joop den Uyl regeerde onder het motto 'Spreiding van kennis, macht en inkomen' hebben millennials bijvoorbeeld nooit meegemaakt. Onderzoek naar de opvattingen van jonge generaties heeft daarnaast uitgewezen dat hun kosmopolitische denkbeelden verband houden met het opgroeien in een geglobaliseerde samenleving[2]. Generaties die zijn opgegroeid in een tijd van vervagende grenzen en multiculturalisme lijken positiever te staan tegenover immigratie, globalisering en Europese eenwording. Dit doet vermoeden dat millennials globalisering en diversiteit als een bekend gegeven zien, terwijl oudere generaties het vaker ervaren als een ongewenste verandering van de samenleving die ze kennen.

5.7. Vooral culturele thema's belangrijk voor jongeren

De vier partijen met de jongste kiezers, DENK, FvD, D66 en GroenLinks, hadden elk een sterk profiel op culturele thema's. Een verklaring hiervoor ligt, zoals eerder gezegd, in het gegeven dat immigratie

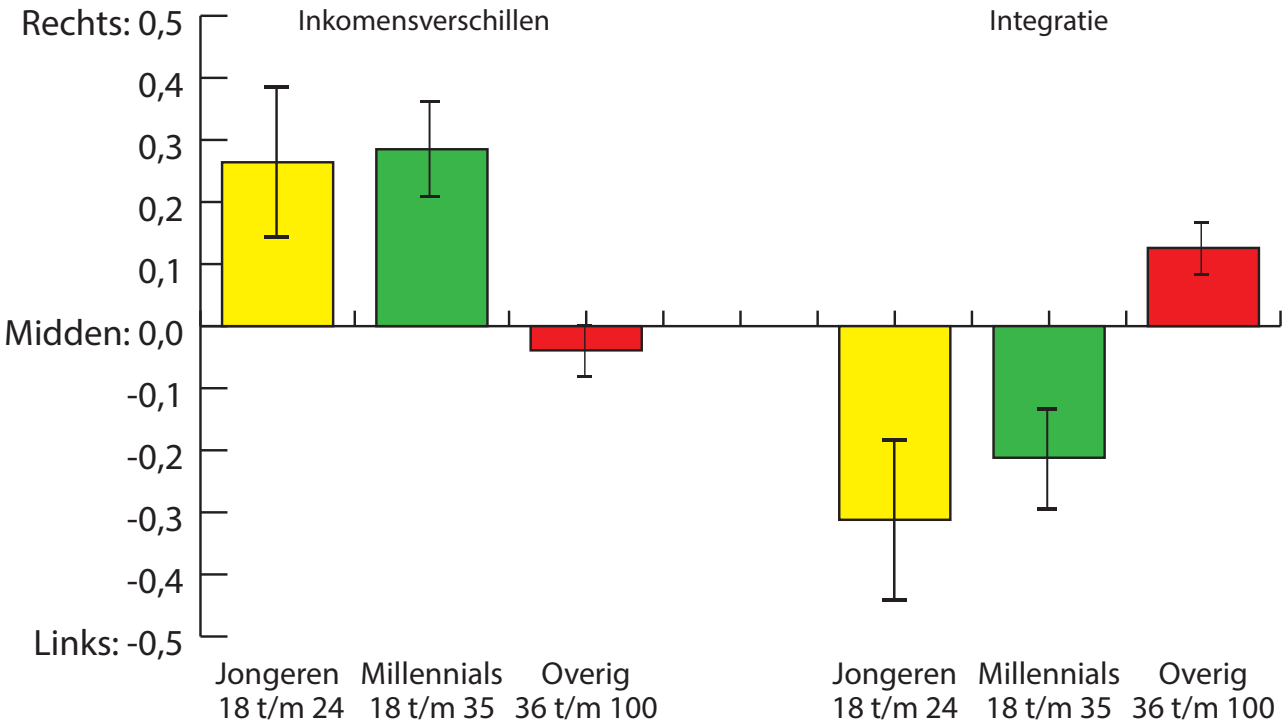

Figuur 5.6
Opvattingen per leeftijdsgroep (scores op de y-as zijn gestandaardiseerd)

een belangrijk thema is voor jongeren[5]. Om vast te stellen in welke mate dit een rol heeft gespeeld voor Nederlandse jongeren in 2017, vergeleken we het relatieve belang van opvattingen over inkomensverschillen en over integratie. Specifiek vergeleken we in hoeverre beide thema's samenhangen met de positie van kiezers op een links-rechts dimensie. Figuur 5.7 laat zien dat jongeren de links-rechts dimensie inderdaad meer associëren met integratie dan met inkomensverschillen, terwijl voor oudere kiezers juist het omgekeerde het geval is. Dit doet vermoeden dat culturele thema's voor jongeren een grotere rol spelen in de manier waarop ze zich met politiek identificeren.

Eerder onderzoek laat zien dat dit verschil tussen jongeren en ouderen voornamelijk een generatiekloof is[5]. De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk in het feit dat millennials de eerste generatie zijn die volwassen werd in het tijdperk van anti-immigratie partijen en het immigratiedebat. Het is daarom aannemelijk dat het immigratiethema een centrale rol heeft gespeeld bij hun vroege politieke bewustwording. Economische verdelingsvraagstukken stonden na de eeuwwisseling juist minder centraal, waardoor deze waarschijnlijk ook een minder grote rol hebben gespeeld in de politieke socialisatie van millennials.

5.8 Conclusie

Dit hoofdstuk onderzocht hoeveel jongeren naar de stembus gingen, waarop ze stemden en wat hen hierbij bewoog. De algemene conclusie is dat jongeren flink van zich hebben laten horen op 15 maart 2017. De opkomst onder jongeren was in zowel historisch als in internationaal vergelijkend perspectief uitzonderlijk hoog. Sinds 1981 is er in het NKO niet meer zo'n hoge opkomst gemeten in de leeftijdsgroep onder 25 jaar. De stem van jongeren is ook duidelijk terug te zien in de verkiezingsuitslag. Jonge kiezers hebben bijgedragen aan zowel de zetelwinst van D66 en GroenLinks als aan de doorbraak van DENK en Forum voor Democratie. Het belang dat jongeren hechten aan culturele thema's heeft hierbij waarschijnlijk een grote rol gespeeld. Ook de cultureel progressieve opvattingen en het hoge opleidingsniveau van jonge kiezers hebben vermoedelijk bijgedragen aan de populariteit van GroenLinks en D66 in deze leeftijdsgroep.
Een zorgelijke bevinding is dat de opkomst onder laagopgeleide jongeren sterk is achtergebleven bij zowel die onder hoogopgeleide jongeren als die onder oudere laagopgeleiden. De vraag hoe juist laagopgeleide jongeren kunnen worden aangezet tot een sterkere electorale participatie is een belangrijke uitdaging voor toekomstig onderzoek en beleid.

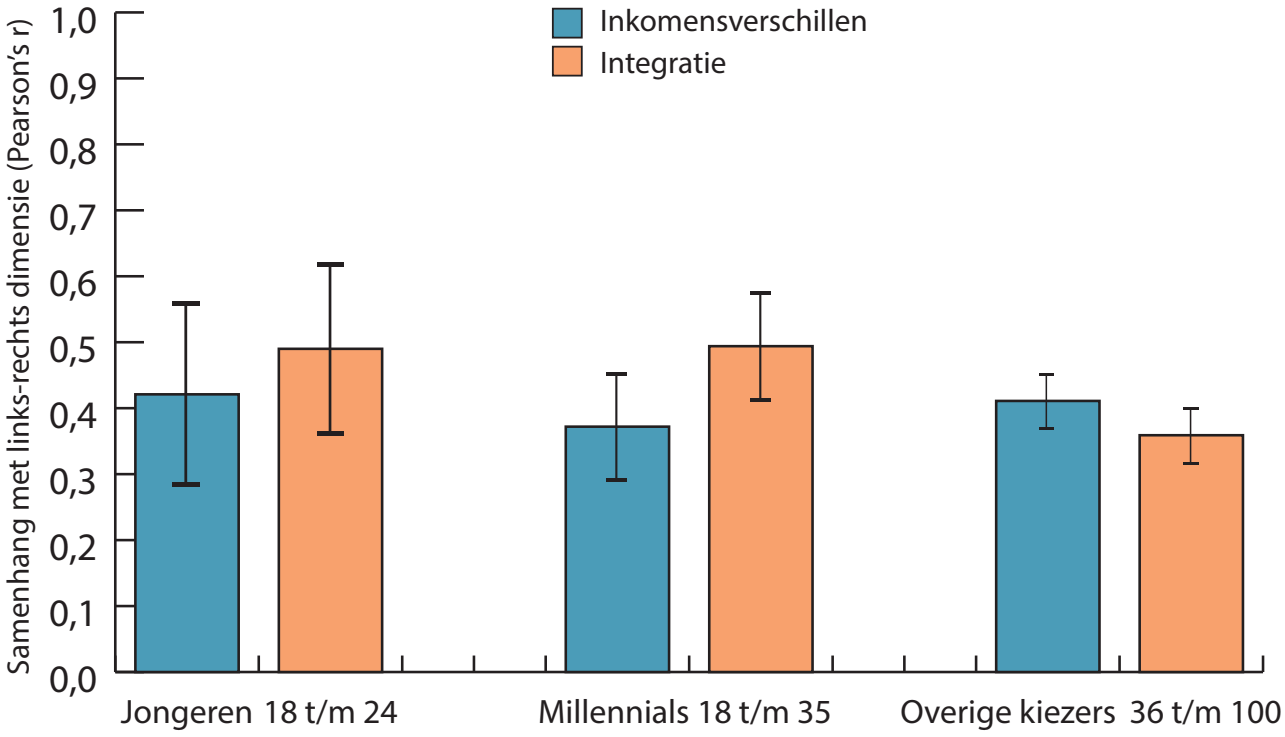

Figuur 5.7
Samenhang van thema's met de links-rechts dimensie per leeftijdsgroep

Referenties en eindnoten

1. Dassonneville, R. (2016). Age and voting. In Arzheimer, K., Evans, J., & Lewis-Beck, M. S. (red.), The Sage handbook of electoral behavior (pp. 137 - 158). New York: Routledge.
2. Rekker, R. (2018). Growing up in a globalized society: Why younger generations are more positive about the European Union. Young, 26(45), 1-22.
3. Sears, D. O. & Funk, C. L. (1999). Evidence of the long-term persistence of adults' political predispositions. Journal of Politics, 61(1), 1-28.
4. Grasso, M. T., Farrall, S., Gray, E., Hay, C., & Jennings, W. (2017). Thatcher's children, Blair's babies, political socialization and trickle-down value change: An age, period and cohort analysis. British Journal of Political Science, 1-20.
5. Rekker, R. (2016). The lasting impact of adolescence on left-right identification: Cohort replacement and intracohort change in associations with issue attitudes. Electoral Studies, 44, 120-131.
6. Rekker, R., Keijsers, L., Branje, S., & Meeus, W. (2018). The formation of party preference in adolescence and early adulthood: How and when does it occur in the multiparty context of the Netherlands? Young, 27(1), 1-21.
7. Van der Brug, W. & Franklin, M. N. (2018). Generational replacement: Engine of electoral change. In Fisher et al. (red.), The Routledge Handbook of elections, voting behavior and public opinion (pp. 429-424). New York: Routledge.
8. Rekker, R., Keijsers, L., Branje, S., & Meeus, W. (2017). The dynamics of political identity and issue attitudes in adolescence and early adulthood. Electoral Studies, 46, 101-111.
9. Otjes, S. & Krouwel, A. (2018). Why do newcomers vote for a newcomer? Support for an immigrant party. Journal of Ethnic and Migration Studies, 1-20.
10. Meeus, W. (2017). Adolescent ethnic identity in social context: A commentary. Child Development, 88(3), 761-766.

6
Ongelijkheid en de hoog-opgeleide participatie-elite

Anchrit Wille

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Hogeropgeleiden zijn politiek actiever en oververtegenwoordigd in alle politieke arena's.
- Hogeropgeleiden zijn beter politiek geïnformeerd en meer politiek betrokken, en hebben meer vertrouwen in de politiek.
- Nieuwe vormen van politieke participatie zorgen voor nieuwe participatie-drempels en nieuwe participatie-ongelijkheden

6.1 Van pacificatie naar participatiedemocratie

Vanaf de late jaren zestig van de vorige eeuw heeft de parlementaire democratie in ons land, net als in vele andere westerse landen, een aantal vernieuwingen en moderniseringen ondergaan. Het repertoire aan politieke participatie is uitgebreid met nieuwe, meer rechtstreekse vormen van politieke actie, zoals handtekeningenacties, petities, bezettingen, blokkades, demonstraties en internetcampagnes. Daarnaast zorgden de steeds lagere opkomstcijfers bij gemeenteraadsverkiezingen in de jaren 90, de daling van ledentallen van politieke partijen, en de groeiende ontevredenheid met de traditionele politiek ervoor dat verschillende overheden (gemeenten, provincies, ministeries) zijn gaan experimenteren met nieuwe, meer participatieve en deliberatieve vorming van beleid. Door middel van inspraakavonden, vraagsturing, wijkaanpak, burgerinitiatieven, burgerpanels, buurtraden en klankbordgroepen moest beleid tot stand komen in een samenspel tussen overheden, burgers en andere 'stakeholders'. Met deze overgang van pacificatie- naar participatiedemocratie, zijn de mogelijkheden voor het uitoefenen van politieke invloed flink toegenomen.

De vraag is of de democratische vernieuwingen in Nederland een ruimere toegang tot de besluitvorming heeft opgeleverd voor iedereen. Of heeft de versterking van de democratie nieuwe drempels voor politieke participatie opgeworpen? Uit eerder onderzoek blijkt dat in de Nederlandse democratie burgers beduidend meer politiek participeren naarmate hun opleiding hoger is. Nederland is een diplomademocratie, een land waarin de hogeropgeleiden en professionals domineren in de formele en informele politieke arena's (Bovens & Wille 2011). Heeft de toename van het aantal participatiemogelijkheden geleid tot het vergroten van de politieke gelijkheid of worden ook de 'nieuwe' vormen van democratie gedomineerd door de hoogstopgeleiden? Aan de hand van een analyse van gegevens uit het Nationaal Kiezersonderzoek 2017 zal deze vraag worden beantwoord.

6.2 Hogeropgeleiden doen veel vaker mee aan nieuwe vormen van inspraak

Politieke participatie is de belangrijkste manier waarop burgers in een democratie hun belangen, voorkeuren en zorgen onder de aandacht van de overheid kunnen brengen. De meest grootschalig vormen van participatie zijn natuurlijk de nationale verkiezingen, wanneer elke burger op dezelfde dag zijn stem uit kan brengen en zo kan bepalen wie er in de Tweede Kamer zitting neemt. Tussen de verkiezingen door zijn er nog tal van andere manieren om politiek te participeren, zoals lid worden en actief zijn in een politieke partij, het benaderen van politici of media, het meedoen aan een demonstratie of een handtekeningenactie, of het steunen van actiegroepen en belangenorganisaties. Zijn hogeropgeleiden veel actiever en hoe groot zijn de verschillen tussen de verschillende opleidingscategorieën?

Allereerst stemmen en het lidmaatschap van politieke partijen, de meer traditionele vormen van politieke participatie. Stemmen is verreweg de minst veeleisende vorm van participatie. Toch zie je daar al opvallende verschillen tussen lager en hogeropgeleiden. Hoewel het NKO 2017 daar geen cijfers over biedt, laat ander onderzoek zien dat hogeropgeleiden veel vaker lid zijn van politieke partijen. In zekere zin is de moderne politieke partij een partij is van en voor hoogopgeleide professionals.

Stemmen is een eenmalige en egalitaire bezigheid. Iedere burger krijgt precies één stem per verkiezing, niet meer en niet minder. Op andere activiteiten staat echter nauwelijks een maat. Individuele burgers kunnen net zo veel dagen besteden aan campagne- of actievoeren, net zo veel inspraakavonden en demonstraties bijwonen, en net zo veel e-mails naar Kamerleden sturen, als ze zelf willen. Ook de mate van gedetailleerdheid verschilt sterk. Stemmen is een bot instrument dat nauwelijks ruimte laat voor nuances. Je stemt op een partij of een persoon en moet dan het hele verkiezingsprogramma voor lief nemen. Andere activiteiten bieden veel meer mogelijkheden om specifieke wensen en belangen naar voren te brengen.

Bij niet-electorale vormen van politieke participatie, die veel preciezer en op een veel krachtiger manier boodschappen kunnen overbrengen aan politieke bestuurders, zien we ook forse verschillen tussen lager en hogeropgeleiden. Hogeropgeleiden zoeken bijvoorbeeld wat eerder contact met ambtenaren of politici en doen wat vaker mee met actiegroepen en demonstraties, zoals blijkt uit figuur 6.1. De laatste jaren heeft het gebruik van internet, e-mail of sms, een hoge vlucht genomen als middel voor politieke communicatie en participatie. Deze nieuwe technologieën maken het

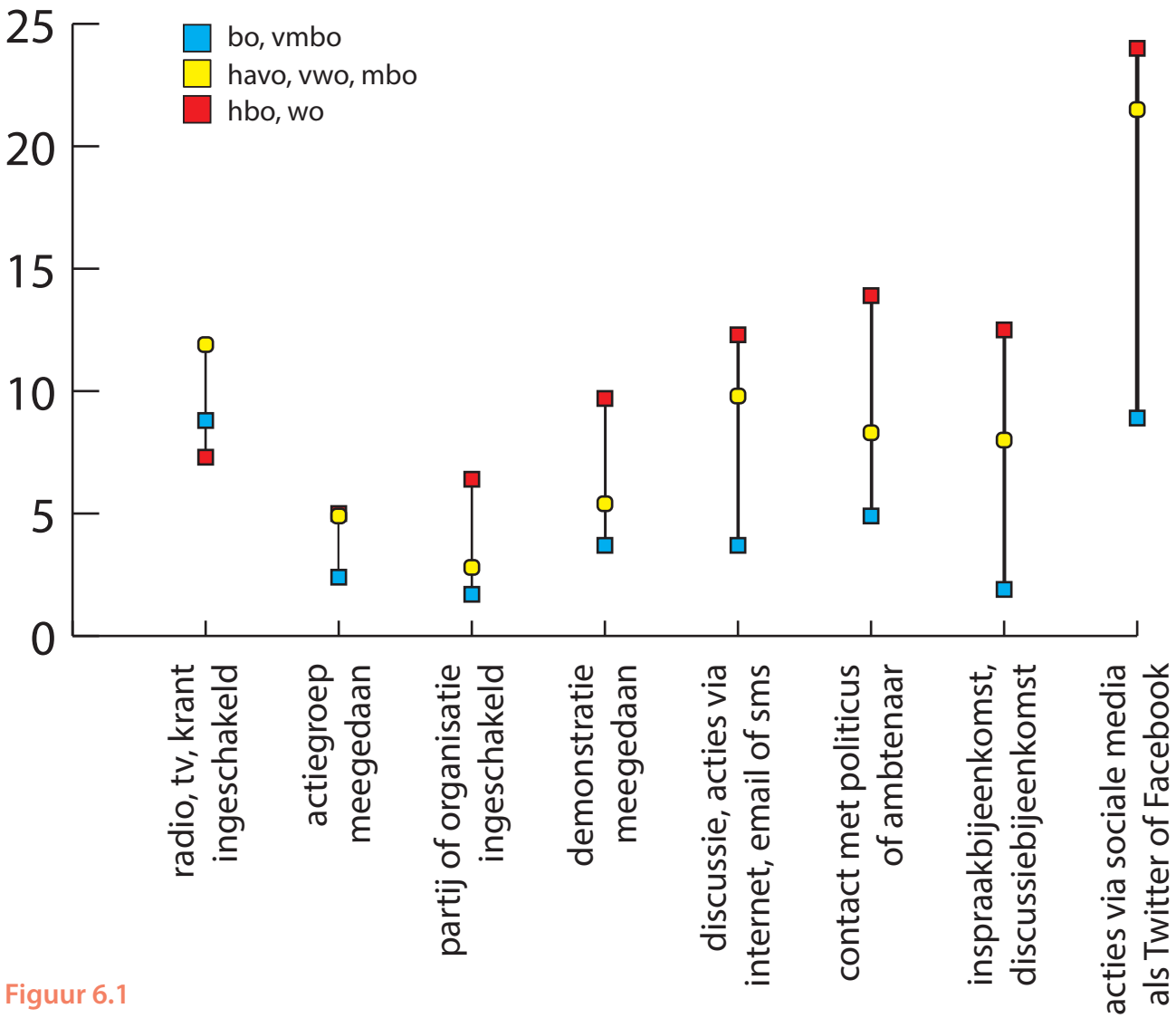

Figuur 6.1
Participatie van opleidingsgroepen in verschillende politieke activiteiten (in procenten)

mogelijk om sneller en gerichter met medeburgers en politieke bestuurders te communiceren en hen te mobiliseren. Bij deze relatief nieuwe vorm van activisme zijn hogeropgeleiden sterk oververtegenwoordigd. Hogeropgeleiden zijn drie keer zo vaak politiek actief via internet en ICT dan lageropgeleiden.

De participatiekloof tussen hoger en lageropgeleiden is eveneens zeer duidelijk zichtbaar in de reeks van meer deliberatieve vormen van democratie – in ons land meestal gelabeld als interactieve beleidsvorming - die in de afgelopen decennia zijn ontwikkeld en gepropageerd. We zien in figuur 6.1 dat hogeropgeleiden maar liefst zes keer vaker meedoen aan hoorzittingen en inspraakbijeenkomsten. Bijna één op de acht hogeropgeleiden heeft daar wel eens aan meegedaan, tegenover slechts één op de vijftig lageropgeleiden. De NKO-gegevens worden bevestigd door tal van ander, meer kwalitatief onderzoek. Interactieve beleidsvorming, burgerpanels, stadsgesprekken, inspraakbijeenkomsten zijn bij uitstek het domein van de hogeropgeleiden. Ze praten makkelijker, ze zijn retorisch bedreven en er wordt daardoor veel vaker naar hen geluisterd dan naar andere deelnemers.

Ook bij referenda stemmen lageropgeleiden minder vaak dan hogeropgeleiden

In de discussies over het versterken van de democratie neemt het referendum een vaste plek in. Referenda kunnen een aanvulling zijn op representatieve democratische instituties. Bij een referendum kunnen burgers zelf direct over specifieke kwesties of wetsvoorstellen stemmen. Zorgt het referendum voor een gelijkere toegang tot de politieke arena? Als we kijken naar de verschillen in opkomst, op basis van de NKO 2017 gegevens, dan blijkt dat minder dan de helft van de lageropgeleiden (49%) participeerde

in het referendum over het Associatieverdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne dat werd gehouden op 6 april 2016, terwijl 59% van de hogeropgeleiden opkwam. Deze percentages liggen aanzienlijk hoger dan de feitelijke opkomst in 2016 was, vanwege de ondervertegenwoordiging van niet-stemmers in dit type onderzoek en door sociaal gewenste antwoorden. Ook bij het eerste raadplegende referendum over het al dan niet accepteren van de ontwerptekst voor het EU grondwettelijk verdrag dat op woensdag 1 juni 2005 werd gehouden, blijkt opleiding sterk samenhing met de opkomst. Gegevens uit het NKO 2006 laten zien dat toen ruim de helft van de lageropgeleiden (56%) participeerde in het referendum, terwijl 83% van de hogeropgeleiden opkwam. Vanuit het oogpunt van gelijkheid is de (lagere) opkomst van lageropgeleiden bij referenda problematisch.

Lageropgeleiden minder vaak actief in het maatschappelijk middenveld

Het maatschappelijk middenveld wordt vaak gezien als de ruggengraat van de democratie. Maatschappelijke organisaties worden beschouwd als belangrijke oefenterreinen voor burgerschap en democratie. Het maatschappelijk middenveld is bovendien een belangrijke schakel tussen overheid en samenleving. Middenveldorganisaties fungeren als intermediair tussen de overheid en de burger, ze zijn spreekbuis voor maatschappelijke belangen, partner bij vorming van beleid en vervolgens vaak ook de uitvoerder wanneer het beleid wordt geïmplementeerd.

De organisatiegraad van de Nederlandse bevolking is sinds halverwege de jaren negentig echter gestaag teruggelopen. Steeds meer mensen zijn bij geen enkele organisatie aangesloten. Volgens tellingen van het SCP (2014: 64) was in de periode 1994-2012 het aantal donateur- en lidmaatschappen van consumenten-, ouderen-, natuur-, milieu- en sportorganisaties gestegen, terwijl die van omroep-, gezondheids-, welzijns-, vrouwen- en maatschappelijke organisaties op het gebied van internationale hulp en solidariteit zijn gedaald.

Binnen de bevolking verschilt de mate van lidmaatschap nogal tussen hoger en lageropgeleiden, zoals blijkt uit tabel 6.1. Lageropgeleiden kennen een veel lagere organisatiegraad dan hogeropgeleiden. De traditionele massaorganisaties die ooit verbonden waren met de zuilen, zoals de kerken en vakbonden, laten weinig verschil zien in de mate van lidmaatschap tussen hoger en lageropgeleiden. Dat wordt echter anders zodra het gaat om belangen- en beroepsverenigingen. Hogeropgeleiden zijn twee keer zo vaak lid van organisaties die opkomen voor specifieke belangen op het gebied van natuur en milieu, internationale solidariteit, en zelfs vijf keer zo vaak als het gaat om een organisatie in de beroepensfeer.

De niet-actieven en de participatie-elite

Voor een beter zicht op de verschillen in participatie tussen hoger en lageropgeleiden, is het belangrijk om te kijken hoeveel overlap er is tussen de verschillende soorten participatie. Zijn de verschillende vormen van participatie redelijk verspreid onder de bevolking en participeert soms de een en dan de ander, of is er een kleine groep van burgers, een participatie-elite, die veel meer dan gemiddeld actief is op allerlei terreinen? Wie zijn slechts toeschouwers en nemen nergens aan deel?

Om de participatie-elite in kaart te brengen, is voor elke respondent in het NKO het aantal opgegeven politieke activiteiten, buiten stemmen tijdens de verkiezingen, bij elkaar opgeteld en op basis daarvan is een indeling gemaakt. Daarbij kunnen we drie groepen onderscheiden. Als eerste de participa-

Tabel 6.1
Opleiding en lidmaatschap van maatschappelijke organisaties (in procenten) in 2017

	Opleiding respondent		
	Laag	Mid	Hoog
Kerk of levensbeschouwelijke organisatie	27	24	23
Vakbond	18	19	19
Werkgeversorganisatie	2	6	5
Milieu- en natuurorganisatie	12	16	27
Organisatie gericht op de derde wereld, mensenrechten of vrede	9	11	20
Beroepsorganisatie of beroepsvereniging	4	11	19

tie-elite: de actievelingen die aan drie of meer politieke activiteiten uit figuur 6.1 en/of verkiezingen hebben meegedaan. Daarnaast zijn er de af-en-toe activisten die aan een of twee activiteiten hebben deelgenomen. En ten slotte zijn er de niet-actieven, die nergens aan hebben deelgenomen. Op basis van deze indeling kunnen we zien wat de opleidingsachtergrond van de participatie-elite- en de (niet) actieven is.

Figuur 6.2 laat duidelijk zien dat de hoogopgeleiden oververtegenwoordigd zijn onder de activisten en de af-en-toe activisten. Een tiende van de hoogopgeleiden behoort bij de actievelingen, tegenover 1 op de 50 van de lageropgeleiden. Ruim een derde van de hoogopgeleiden participeerde af en toe (1 of 2 keer) tegenover een vijfde van de lageropgeleiden. Ruim driekwart van de lageropgeleiden is in het geheel niet actief tegenover 55% van de hogeropgeleiden.

Niet alleen het aantal mensen dat participeert, ook het aantal politieke activiteiten dat wordt ondernomen, neemt toe met het opleidingsniveau. Figuur 6.3 laat zien dat het gemiddeld aantal activiteiten waaraan men deelneemt, stijgt met het opleidingsniveau. Academici zijn driemaal zo actief als burgers die alleen lager onderwijs hebben gevolgd.

6.3 Waarom zijn hoger-opgeleiden zoveel actiever?

Wat is er dan zo belangrijk aan opleiding? Waarom zijn hogeropgeleiden zoveel actiever? Onderwijs kan op verschillende manieren een gunstige invloed op de

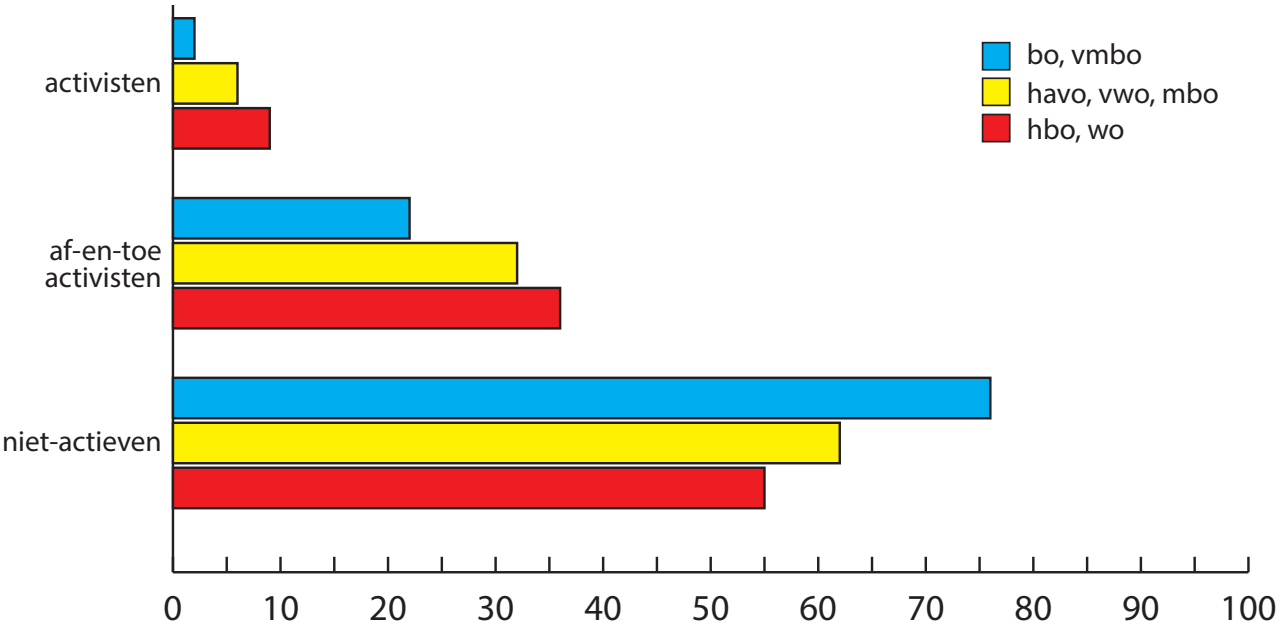

Figuur 6.2
Politieke participatie naar opleidingsniveau, 2017 (in procenten)

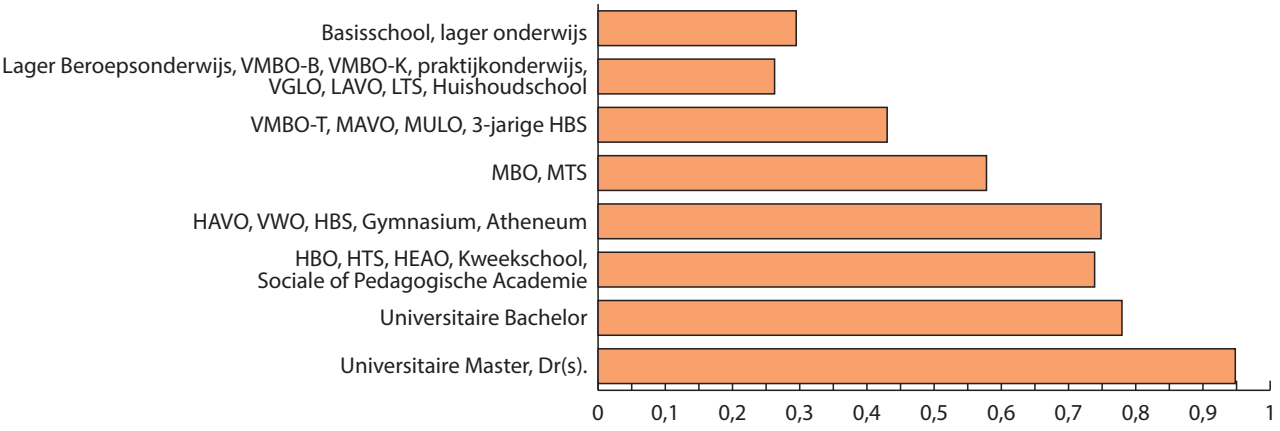

Figuur 6.3
Politieke participatie naar opleidingsniveau, 2017 (gemiddeld aantal activiteiten)

Tabel 6.2
Opleiding en kennis van de politiek (in procenten) in 2017

	Opleiding respondent		
	Laag	Mid	Hoog
Weet u welke politieke partijen er tot 15 maart samen de regering vormden?	67	70	86
Wie van de volgende personen was de minister van Financiën in het kabinet Rutte II?	63	63	83
Welke politieke partij was de op één na grootste partij tijdens de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart?	63	67	73
Door wie worden de leden van de Eerste Kamer gekozen?	28	38	56
Wie maakt of maken in Nederland nieuwe wetten?	72	85	89
Als de regering en de Tweede Kamer een wet aannemen die niet overeenkomt met de Nederlandse Grondwet, mag de rechter deze wet dan afkeuren?	69	75	76

aard en de mate van politieke participatie van burgers uitoefenen. Opleiding heeft vooral een indirecte invloed op politieke participatie. Het volgen van (hoger) onderwijs kan de politieke kennis, de betrokkenheid, de politieke vaardigheden van mensen en het politiek (zelf)vertrouwen vergroten, zoals we eerder al in hoofdstuk 4 zagen.

Politieke kennis neemt toe door opleiding

Een hogere opleiding kan allereerst de politieke participatie bevorderen omdat ze burgers van meer relevante politieke kennis voorziet. Opleiding heeft een grote invloed op cognitieve vaardigheden, zoals het vermogen om snel over allerlei onderwerpen informatie te kunnen verzamelen, feiten op een rij te zetten en efficiënt met grote hoeveelheden informatie om te gaan. Tabel 6.2 laat zien dat er voor de gegevens van het NKO van 2017 een verband is tussen politieke kennis en opleiding.

Politieke betrokkenheid neemt toe door opleiding

Een noodzakelijke voorwaarde voor deelname aan meer veeleisende vormen van politieke participatie is politieke betrokkenheid. Veel burgers hebben gewoon geen zin of geen tijd om maatschappelijk of politiek actief te zijn. Politiek kost gewoon 'te veel avonden'. Het werk, het gezinsleven en de verleidingen van tv, film, sport en uitgaan, hebben voor de gemiddelde burger een hogere prioriteit dan de politiek. Veel burgers zien politieke processen bovendien als rommelig, inefficiënt, weinig verheffend en vol van conflicten. Zij bemoeien zich er liever niet mee en laten dat graag aan anderen over. Voor veel gewone burgers is de politiek een lastig en onaangenaam bedrijf, waar ze liever zo min mogelijk mee te maken hebben. Veel burgers beperken zich daarom tot stemmen en slechts een minderheid ontplooit andere politieke activiteiten of wordt lid van een politieke partij.

Zijn ook in Nederland de hogeropgeleiden meer betrokken bij de politiek? Politieke betrokkenheid kun je op verschillende manieren meten. Je kunt bijvoorbeeld kijken naar de mate waarin mensen over politiek nieuws lezen of meepraten over politiek. Tabel 6.3 laat zien dat in ons land hogeropgeleiden aanzienlijk meer interesse hebben in politiek dan lageropgeleiden. Hogeropgeleiden lezen vaker de krant, en in die krant lezen ze vaker het binnenlands en het buitenlands politiek nieuws. Verder is te zien dat voor bijna twee derde (64 procent) van de hogeropgeleiden het discussiëren over politiek en het nieuws tamelijk vanzelfsprekend is. Van de lageropgeleiden daarentegen geeft slechts 39 procent aan dat ze dit ook doen, 43 procent luistert voornamelijk, en één op de vijf is in het geheel niet geïnteresseerd.

Daarnaast denken hogeropgeleiden veel vaker dan lageropgeleiden dat ze politiek begrijpen en kunnen beïnvloeden (zie tabel 6.4). Opleiding zorgt voor een forse dosis politieke interesse en politiek zelfvertrouwen. Dit zijn belangrijke ingrediënten van politieke betrokkenheid.

Hogeropgeleiden denken positiever over politiek en politici

Lageropgeleiden zijn ook veel cynischer over politiek en politici dan hogeropgeleiden. Zij zien politici als

Tabel 6.3
Opleiding en politieke betrokkenheid (in procenten) in 2017

	Opleiding respondent		
	Laag	Mid	Hoog
Leest vrijwel dagelijks de krant	45	40	53
Leest bijna altijd in de krant binnenlands nieuws	28	27	38
Praat in gezelschap mee over binnenlands nieuws	39	51	64
Leest bijna altijd in de krant buitenlands nieuws	27	33	39
Is zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen	9	14	24

Tabel 6.4
Opleiding en politieke competentie (in procenten) in 2017

	Opleiding respondent		
	Laag	Mid	Hoog
Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek: (helemaal) mee eens	11	26	35
Ik begrijp de belangrijkste politieke onderwerpen die spelen in ons land: (helemaal) mee eens	65	72	84
De Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt: (zeer) grote kans dat respondent daar iets probeert tegen te doen	14	19	24

Tabel 6.5
Opleiding en politiek vertrouwen (in procenten) in 2017

	Opleiding respondent		
	Laag	Mid	Hoog
Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik	51	41	22
De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening	65	56	36
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek	67	48	30
Kamerleden stellen de juiste problemen aan de orde	35	37	47
Kamerleden maken te veel ruzie	53	53	39

zakkenvullers die zich meer bekommeren om hun eigen belang dan om de belangen van gewone burgers. Ruim de helft van de lageropgeleiden vinden dat Kamerleden en politieke partijen niet zijn geïnteresseerd in de mening van mensen zoals zij. Ze hebben het gevoel dat politici niet naar hen luisteren en dat de stem van gewone mensen er in de hedendaagse politiek niet toe doet. Slechts een derde van de lageropgeleiden denkt dat politici in staat zijn om de juiste maatschappelijke problemen aan de orde te stellen, tegenover bijna de helft van de hogeropgeleiden, zoals blijkt uit tabel 6.5. Hogeropgeleide groepen denken veel positiever over politici en politiek.

6.4 Gebrekkige participatie van lageropgeleiden is een risico

De politiek actieven zijn geen afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Dat kan directe gevolgen hebben voor de signalen die politici bereiken vanuit

de maatschappij. Hoger en lageropgeleiden hebben soms verschillende politieke voorkeuren. Dat geldt in het bijzonder voor de brandende kwesties van de afgelopen decennia: de integratie van minderheden, het toelaten van asielzoekers en de Europese eenwording. De verschillen tussen de opleidingsgroepen in de inhoudelijke keuze bij de twee referenda in 2005 en 2016 zijn hiervan een illustratie. Volgends de gegevens uit het NKO, stemde in 2016 26% van de lageropgeleiden vóór het ratificeren van het Associatieverdrag (tussen de EU en Oekraïne) en 56% van de hogeropgeleiden. Tien jaar eerder in 2005 bij de goedkeuring van de Europese grondwet stemde zo'n 36% van de lageropgeleiden voor de grondwet en 48% van de hogeropgeleiden. Deze verschillen werken door in de politieke agenda.
Uit onderzoek van Hakhverdian en Schakel blijkt dat de opvattingen en preferenties van (hoog opgeleide) Kamerleden veel dichter staan bij de wensen van de hogeropgeleide kiezers dan bij de wensen van de rest van het electoraat. Er is dus niet alleen een probleem van feitelijke afspiegeling, maar ook een risico van scheve politieke agenda's. De zorgen en opvattingen van lager en middelbaar opgeleiden komen minder makkelijk op de politieke agenda. Voorbeelden hiervan zijn de uniforme verhoging van de AOW-leeftijd die veel ongunstiger uitpakt voor lageropgeleiden dan voor academici, de nadelige economische en sociale effecten van migratie, zoals bijvoorbeeld de verdringing op de arbeidsmarkt door EU-arbeidsmigratie; en de sterke verliesgevoelens in buurten met een instroom van veel lageropgeleide migranten.

6.5 Nieuwe vormen, nieuwe ongelijkheden

De roep om democratische vernieuwing is de laatste 50 jaar met enige regelmaat gehoord. In veel voorstellen wordt ervan uitgegaan dat het verdiepen en verbreden van de participatiemogelijkheden ook automatisch de kwaliteit van de democratie vergroot. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat dit niet altijd het geval is, en dat er sprake is van een participatie paradox: nieuwe vormen van participatie hebben voor nieuwe drempels en nieuwe ongelijkheden gezorgd. Het zijn vooral minderheden van politiek vaardige en gemotiveerde burgers die veel vaker gebruik maken van de nieuwe democratische mogelijkheden om politiek te participeren. Het heeft iets ironisch dat juist de nieuwe vormen van politieke participatie die de kloof tussen burger en politiek moesten dichten, de ongelijkheid in politieke participatie hebben versterkt. Participatie in die nieuwe vormen is tijdrovend, vereist de nodige verbale vaardigheden en voorkennis over politieke kwesties. Daarnaast vraagt het uitdragen van een mening ook nog eens een forse dosis politiek zelfvertrouwen. Mensen hebben misschien wel een eigen mening, maar durven en willen die niet altijd publiekelijk te uiten. Het is dan ook vooral de actieve, goed geïnformeerde en assertieve burger die aan de nieuwe vormen deelneemt.
De oplossing van het probleem van ongelijkheid van politieke participatie ligt in het scheppen van laagdrempelige structurele voorzieningen die het grote groepen van burgers relatief eenvoudig maken om deel te nemen aan minder intensieve vormen van politieke participatie. Correctieve referenda en sommige deliberatieve vormen van democratie passen daar bijvoorbeeld bij, maar niet als op zichzelf staande oplossingen. Deze procedures zouden moeten worden ingebouwd in een institutioneel kader van de representatieve democratie om zo uiteindelijk onderdeel te vormen van een breder proces van open besluitvorming. Niet alleen omdat het ons dichter brengt bij een democratisch ideaal; maar ook omdat het de kwaliteit van de besluitvorming kan verbeteren: meer tevredenheid over het proces, meer draagvlak voor uiteindelijke besluiten en minder politiek wantrouwen.

7
Populisme, immigratie en Europa

Henk van der Kolk

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Populisme kan worden gezien als een houding van kiezers ten aanzien van de nationale elite.
- Alle kiezers zijn in een bepaalde mate populistisch.
- Populisme hangt sterk samen met opleiding en veel minder met geslacht en leeftijd.
- Populisme hangt sterkt samen met negatieve opvattingen over Europese samenwerking en immigratie.
- Populisme hangt samen met onvrede over de Nederlandse democratie en met een roep om meer referenda.
- Populisme leeft sterker onder niet-stemmers en aanhangers van de PVV, SP, 50PLUS, DENK en FvD dan onder aanhangers van andere partijen.

7.1 Populisme als een opvatting van kiezers

Dit hoofdstuk gaat over populisme. Het woord 'populisme' wordt zowel in wetenschappelijke literatuur als in het publieke en politieke debat gebruikt voor ten minste vier deels verschillende zaken.[1] In de eerste plaats worden politici en politieke partijen populistisch genoemd als zij een rechtstreeks beroep doen op 'de kiezers' en 'het volk'. Als politici vaak naar die groepen verwijzen, en vooral als ze daarbij doen alsof 'het volk' een homogene eenheid is waarbinnen onderlinge verschillen zijn te verwaarlozen, wordt dat als een aanwijzing voor hun populisme gezien. Het woord populisme verwijst dan vooral naar een strategie van politici om aan de macht te komen.[2] Bij die strategie past het afwijzen van alles wat er tussen die politici en het volk in de weg staat: media, parlement, de overheidsbureaucratie.[3] In het verlengde van deze betekenis wordt naar kiezers gekeken: kiezers die stemmen op dit soort politici en politieke partijen worden 'populistische kiezers' genoemd. Onderzocht wordt waarom ze op die partijen stemmen.

In een tweede betekenis van het woord verwijst 'populisme' naar politieke keuzes en naar overheidsbeleid. Als die keuzes en dat beleid op korte termijn voordelig lijken te zijn voor grote groepen burgers (de middenklasse, de gewone man of vrouw), maar op iets langere termijn desastreuse gevolgen hebben, wordt die politiek 'populistisch' genoemd.[4]

In een derde betekenis verwijst populisme naar een regeringsvorm waarbij overheidsbeleid voornamelijk is gebaseerd op de voorkeuren van burgers die bijvoorbeeld via referenda worden vertaald in regeringsbeleid. Horizontale en verticale machtenscheiding spelen dan geen rol meer.[5]

In dit hoofdstuk gebruiken we het woord populisme in een vierde betekenis om te verwijzen naar opvattingen van kiezers. Zoals Mudde en Kaltwasser kort en bondig uitdrukken, is populisme "a thin-centered ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic camps, "the pure people" versus "the corrupt elite", and which argues that politics should be an expression of the *volonte general* (general will) of the people."[6] Populisme is het idee van kiezers dat de opvattingen van 'de gewone man of vrouw' in grote lijnen met elkaar overeen stemmen, maar niet of onvoldoende doorklinken in politieke keuzen en beleid. Dat zou komen doordat er tussen die opvattingen van het volk enerzijds en het beleid anderzijds een elite van wetenschappers, journalisten en politici staat, die ervoor zorgt dat er andere dingen gebeuren dan het volk eigenlijk wenst. Die elite wordt gezien als de oorzaak van dit gebrek aan responsiviteit.

Op een bepaalde manier is een populistische houding van kiezers optimistisch en diepgeworteld in een democratische ideologie.[7] Hoewel het populisme op dit moment een probleem ziet in de relatie tussen overheidsbeleid en de wil van het volk, biedt het er ook een oplossing voor. Als er bijvoorbeeld referenda zijn (een aspect dat ook in de hiervoor genoemde derde betekenis van populisme centraal staat), of juist een sterke leider die de wil van het volk wel representeert, komt het allemaal nog goed. Op die manier liggen de eerste en vierde betekenis van het begrip populisme in elkaars verlengde: populistische politici omarmen dit idee als strategie om zelf aan de macht te blijven of te komen, hetzij omdat ze oprecht geloven dat dit beeld klopt, hetzij omdat ze denken daarmee zetels te winnen.

Populisme is in deze betekenis niet links of rechts: het is een *'thin-centered ideology'.* De opvatting dat het volk op dit moment niet voldoende wordt gehoord, kan zich verenigen met verschillende ideologische stromingen en zal zich in het ene land vooral rechts en in andere landen links uiten. Rechts populisme, of beter wellicht etnisch populisme is dan de opvatting dat de elite de oren te veel laat hangen naar allerhande vreemde culturen, godsdiensten of minderheden.[8] 'Ze' laten allerhande groepen binnen die 'ons' en 'onze cultuur' bedreigen. Links populisme is daarentegen de opvatting dat die elite vooral luistert naar banken, grote bedrijven en multinationals. 'Ze' gebruiken de overheid om de banken en multinationals te beschermen die 'onze' banen naar verre landen verplaatsen en laten ons bovendien opdraaien voor de kosten van die bescherming. Beide opvattingen kunnen ook op verschillende manieren worden vermengd, waarbij vooral mondialisering wordt gezien als de ontwikkeling die de elite wel, maar de gewone man of vrouw niet begunstigt.[9]

In hoeverre bestaan dit soort opvattingen in Nederland anno 2017? Wie hebben dit soort opvattingen? Zijn het vooral mensen die een relatief zwakke positie hebben op de arbeidsmarkt, of gaat het vooral om culturele

opvattingen en zorgen? En welke rol spelen Europa en immigratie in de ogen van populisten? Welke oplossingen zien populisten voor de kloof tussen het volk en het beleid. En ten slotte: wat stemmen populisten? Welke partijen komen het meeste aan hun wantrouwen richting de elite tegemoet?

7.2 Alle kiezers hebben in meer of mindere mate populistische opvattingen

Als we willen weten in hoeverre kiezers populistisch zijn, heeft het geen zin ze daar rechtstreeks naar te vragen. Het woord heeft zoveel (deels negatieve) betekenissen, dat de antwoorden op zo'n vraag niet goed vergelijkbaar zijn en mensen niet snel zullen zeggen dat zij populist zijn. Om het begrip populisme te meten is daarom een paar jaar geleden voorgesteld stellingen te gebruiken en die samen te voegen tot een populisme schaal.[10] Ook in het NKO 2017 zijn enkele van deze stellingen opgenomen (zie tekstbox 7.1). Op alle stellingen konden respondenten aangeven of ze het er zeer mee eens, mee eens, mee eens noch mee oneens, mee oneens of zeer mee oneens zijn.

In de lijst ontbreekt een stelling over mainstream media. Verder is het een lijst die de elite en politici aan elkaar gelijkstelt. Maar dit zijn wel stellingen die we samen populisme zouden kunnen noemen. Uit een analyse van de antwoorden blijkt dat de stellingen samen een buitengewoon sterke schaal vormen: de antwoorden hangen sterk samen en analyses duiden erop dat we met deze stellingen een enkele houding van kiezers meten.[11] Het lijkt er dus op dat er zoiets bestaat als een populistische houding. De populistische houding blijkt normaal verdeeld te zijn in de Nederlandse bevolking (figuur 7.1): de meest kiezers zitten ergens in het midden en zowel sterk anti-populistische als sterk populistische opvattingen komen minder voor. Dat maakt direct duidelijk dat de simpele opvatting dat er populisten zijn en mensen die dat niet zijn weinig vruchtbaar is: populisme komt in meer of mindere mate voor bij alle kiezers.

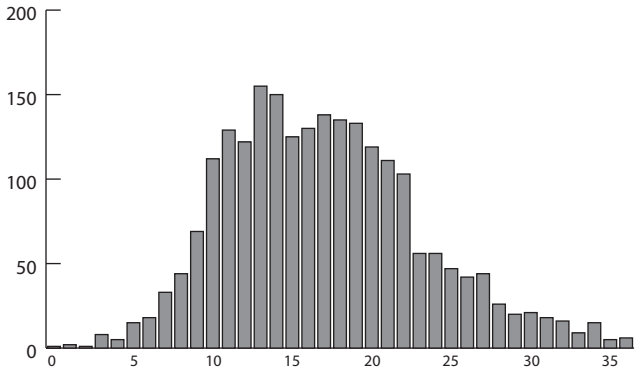

Figuur 7.1
Populistische opvattingen onder Nederlanders

Tekstbox 7.1 Stellingen over populisme

1. Wat men in de politiek 'het sluiten van compromissen?' noemt, is eigenlijk gewoon het verraden van je principes.
2. De meeste politici geven niets om het volk.
3. De meeste politici zijn te vertrouwen. (omgekeerd gebruikt)
4. Politici vormen het grootste probleem in Nederland.
5. De meeste politici zijn alleen maar geïnteresseerd in de belangen van rijke en machtige mensen.
6. Politici in de Tweede Kamer moeten zich laten leiden door de mening van het volk.
7. De politieke tegenstellingen zijn groter tussen de elite en gewone burgers dan tussen burgers onderling.
8. Ik word liever vertegenwoordigd door een gewone burger dan door een beroepspoliticus.
9. Politici praten te veel en doen te weinig.

7.3 Populisme hangt vooral samen met opleiding

Wie zijn populistisch? Uit onderzoek naar de aanhang van populistische partijen lijkt er een seksekloof te bestaan bij het stemmen op populistische partijen: mannen stemmen vaker op partijen die een populistische strategie gebruiken dat vrouwen.[12] Dat zou onder meer komen doordat vrouwen relatief minder populistische opvattingen hebben dan mannen.[13]
Uit het NKO blijkt echter van een (groot) verschil in populistische opvattingen tussen mannen en vrouwen geen sprake. Als er al een verschil bestaat zijn vrouwen gemiddeld juist een klein beetje *meer* populistisch dan mannen (figuur 7.2). Ook het verband met leeftijd is zwak: ouderen hebben weliswaar iets vaker populistische opvattingen dan jongeren, maar de verschillen zijn klein (figuur 7.3).

Veel sterker dan het verband met leeftijd en geslacht is het verband met opleiding: lageropgeleiden zijn beduidend populistischer dan hogeropgeleiden (figuur 7.4).

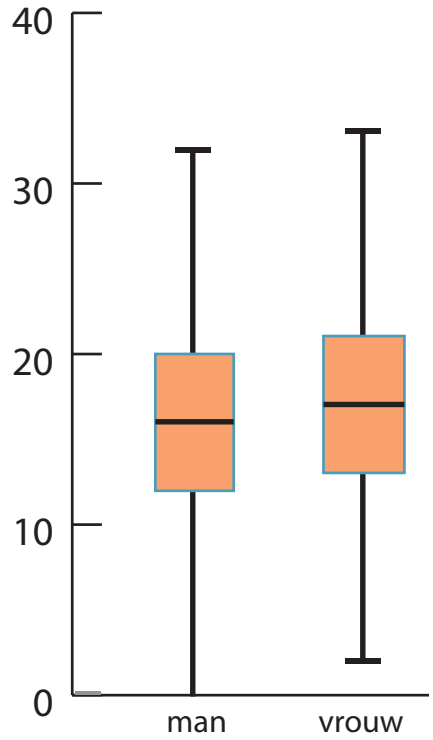

Figuur 7.2
Populisme naar geslacht (box plot)

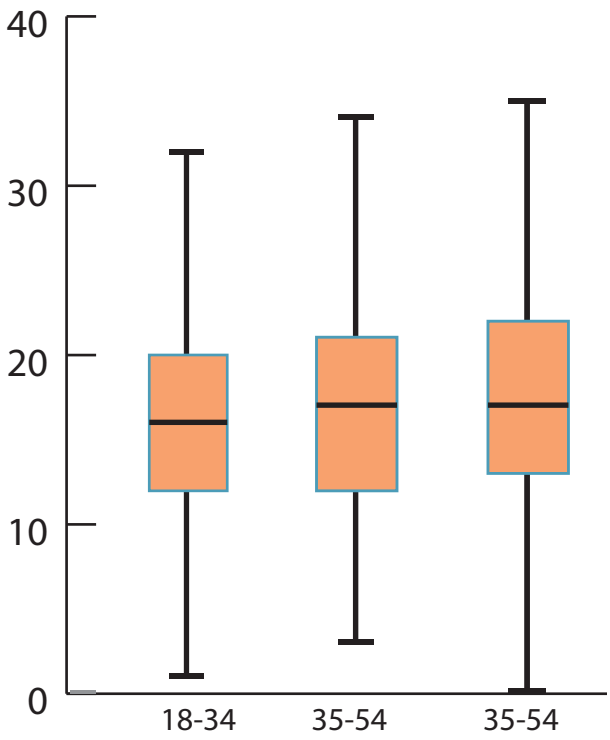

Figuur 7.3
Populisme naar leeftijdsgroep (box plot)

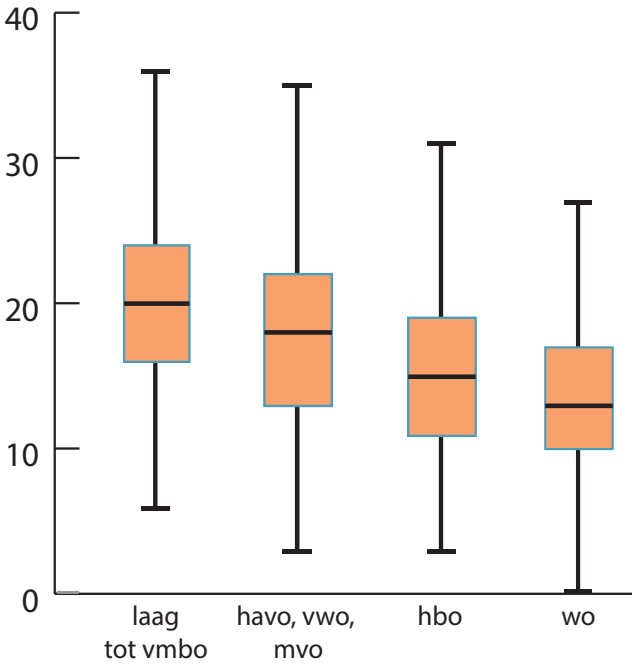

Figuur 7.4
Populisme naar opleidingsniveau (box plot)

Omdat leeftijd en opleiding onderling negatief samenhangen (ouderen zijn relatief wat minder hoogopgeleid) blijft van het toch al zwakke verband met leeftijd uiteindelijk weinig over als we rekening houden met opleiding. In een analyse waarin alle drie de achtergrondvariabelen worden meegenomen, hangt alleen opleiding sterk samen met populisme. Het is dus niet zo dat vooral lageropgeleiden mannen populistisch zijn, lageropgeleide vrouwen zijn dat net zo goed.

7.4 Populisme hangt sterk samen met negatieve opvattingen over Europa

De discussie over populisme gaat in Nederland ook over Europese samenwerking en mondialisering. De poging nationale grenzen te slechten en een deel van de soevereine macht over te dragen aan supranationale organisaties zou een eliteproject zijn, dat vooral ten koste gaat van de belangen van de rest van de bevolking. Voor deze opvatting over Europese samenwerking worden twee elkaar aanvullende argumenten gebruikt: economische en culturele.

Economische argumenten hebben vooral te maken met de verwachte effecten van verdwijnende grenzen op ongelijkheid en baanzekerheid: de verwachting dat sommige mensen er financieel op vooruitgaan (vooral de elite) en de meeste andere mensen er op achteruit.[14] Die economische argumenten vormen een eerste mogelijke verklaring waarom er zo'n sterk verband bestaat tussen opleiding en populisme. Lageropgeleiden zijn in een mondialiserende wereld extra kwetsbaar.

Culturele argumenten hebben vooral te maken met het verlies aan soevereiniteit en eigenheid: het vermogen eigen keuzes te maken tegen de wil van de rest van de wereld neemt af, of dat nu gaat om de dominante taal op straat, Zwarte Piet of om de euro. Ook dit kan een mogelijke verklaring bieden voor het sterke verband met opleiding: lageropgeleiden vinden dit soort gevoelens van eigenheid belangrijker dan hogeropgeleiden.[15] Uiteraard lopen dit soort argumenten in het debat door elkaar. De euro wordt zowel bekritiseerd op basis van culturele als op basis van economische argumenten.

Het ligt dus voor de hand te verwachten dat er een sterk verband is tussen opvattingen over Europa enerzijds en populisme anderzijds en dat verband is er inderdaad (figuur 7.5). De minst populistische respondenten vinden gemiddeld relatief vaak dat de Europese samenwerking verder moet gaan en zijn dus positief over Europese samenwerking. De kiezers met een meer populistische opvatting vinden juist relatief vaker dat de Europese eenwording al te ver is gegaan en zijn daarover negatief.[16] Uiteraard is de onzekerheid over de gemiddelde plaatsing aan de extremen van de populismeschaal groter, omdat nu eenmaal minder mensen extreem (niet-)populistische opvattingen hebben.

7.5 Populisme gaat samen met negatieve houdingen ten aanzien migranten

In de Nederlandse discussie is populisme vooral verbonden met negatieve houdingen ten aanzien van immigratie. Opvattingen van kiezers over immigratie kunnen onder meer worden afgelezen aan de hand van de vraag of allochtonen nu wel of niet hun eigen cultuur moeten behouden. Ook nu weer is er een sterk verband tussen populisme en houdingen over immigratie (zie figuur 7.6): onder mensen met weinig populistische opvattingen bestaat het idee dat allochtonen zich niet sterk hoeven aan te passen en hun eigen cultuur mogen behouden, terwijl die opvatting bij kiezers met sterkere populistische opvattingen juist veel minder aanwezig is, zij vinden gemiddeld vaker dat allochtonen zich moeten aanpassen.

Wat opvalt is dat de houdingen ten aanzien van Europa sterker samenhangen met populisme, dan houdingen ten aanzien van immigratie.

7.6 Populisme hangt samen met onvrede over de democratie en een wens voor meer referenda

Zoals in de inleiding al werd opgemerkt, is populisme een optimistische houding: als de voorkeuren van het volk zonder meer worden vertaald in beleid, komt het allemaal goed. Het is daarom in een bepaalde betekenis van het woord ook een democratische opvatting. Welk verband bestaat er tussen populistische opvattingen en opvattingen over het functioneren van de huidige democratie in Nederland en over de gewenste democratie?

Hoewel de tevredenheid met de democratie in Nederland best wel groot is (de gemiddelden liggen relatief vaker bij de positieve pool), laat het Nationaal Kiezersonderzoek niet geheel onverwacht zien dat naarmate mensen populistischer zijn, ze ook minder tevreden zijn over het functioneren van de democratie in Nederland (figuur 7.7).

Populisme gaat dus samen met relatieve ontevredenheid over democratie. De populistische oplossing van dit probleem is ook helder: referenda. Dat blijkt bijvoorbeeld als we kijken naar opvattingen over referenda: "Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum." Respondenten konden aangeven of ze het met die stelling helemaal eens, eens, eens noch oneens, oneens of helemaal oneens zijn.

Zoals verwacht hangt de steun voor de stelling sterk samen met populistische opvattingen: naarmate men negatiever denkt over de elite, is steun voor referenda groter.

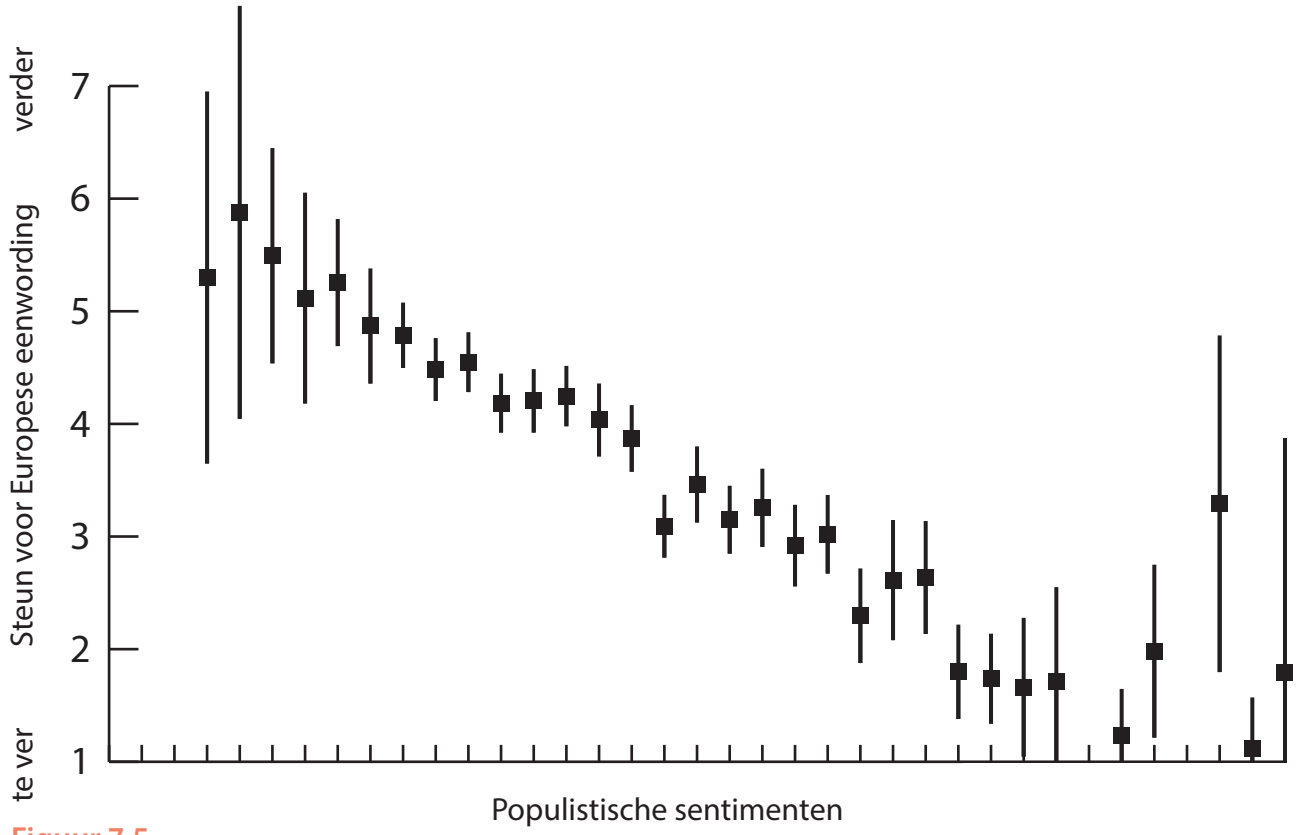

Figuur 7.5
Opvattingen over de gewenste Europese samenwerking naar populisme

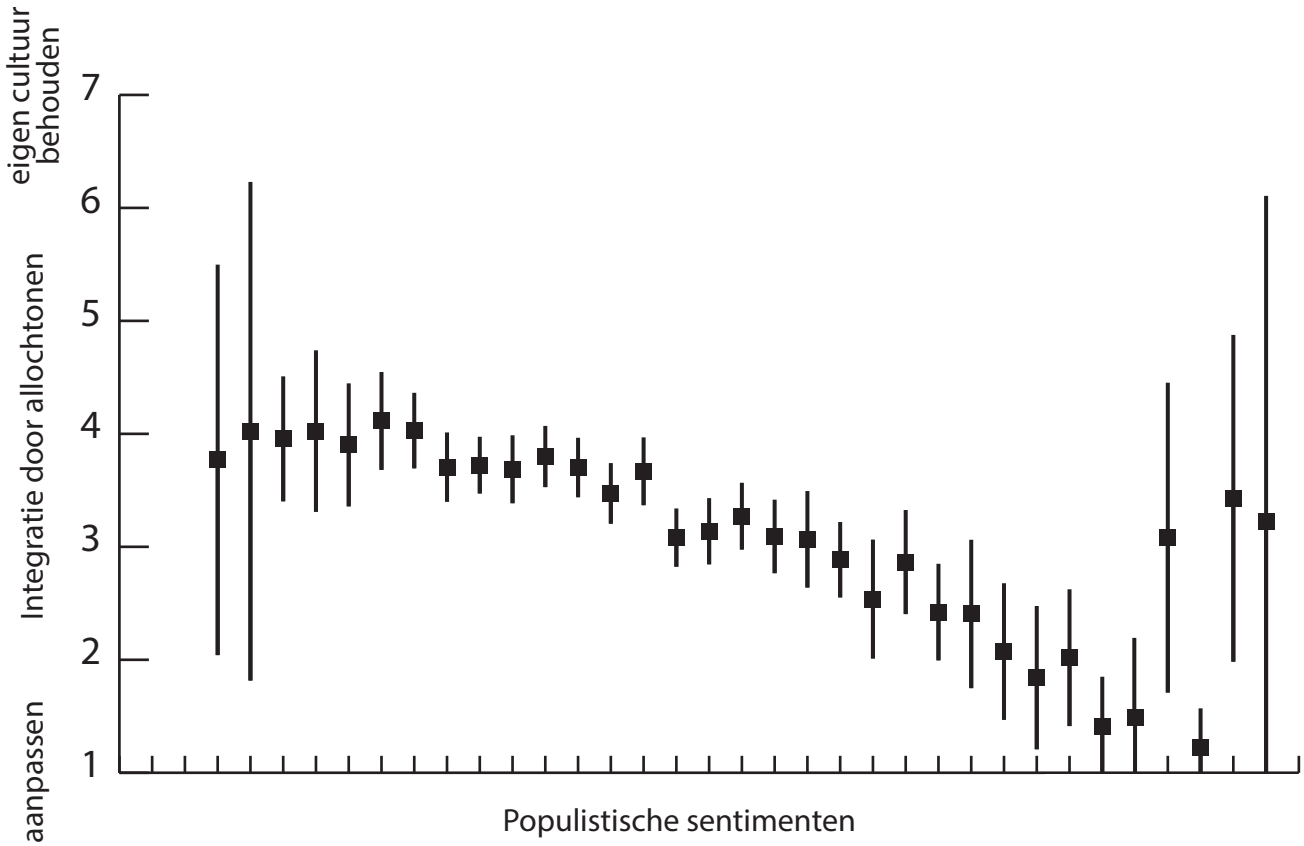

Figuur 7.6
Opvattingen over het behoud van de eigen cultuur door allochtonen naar populisme

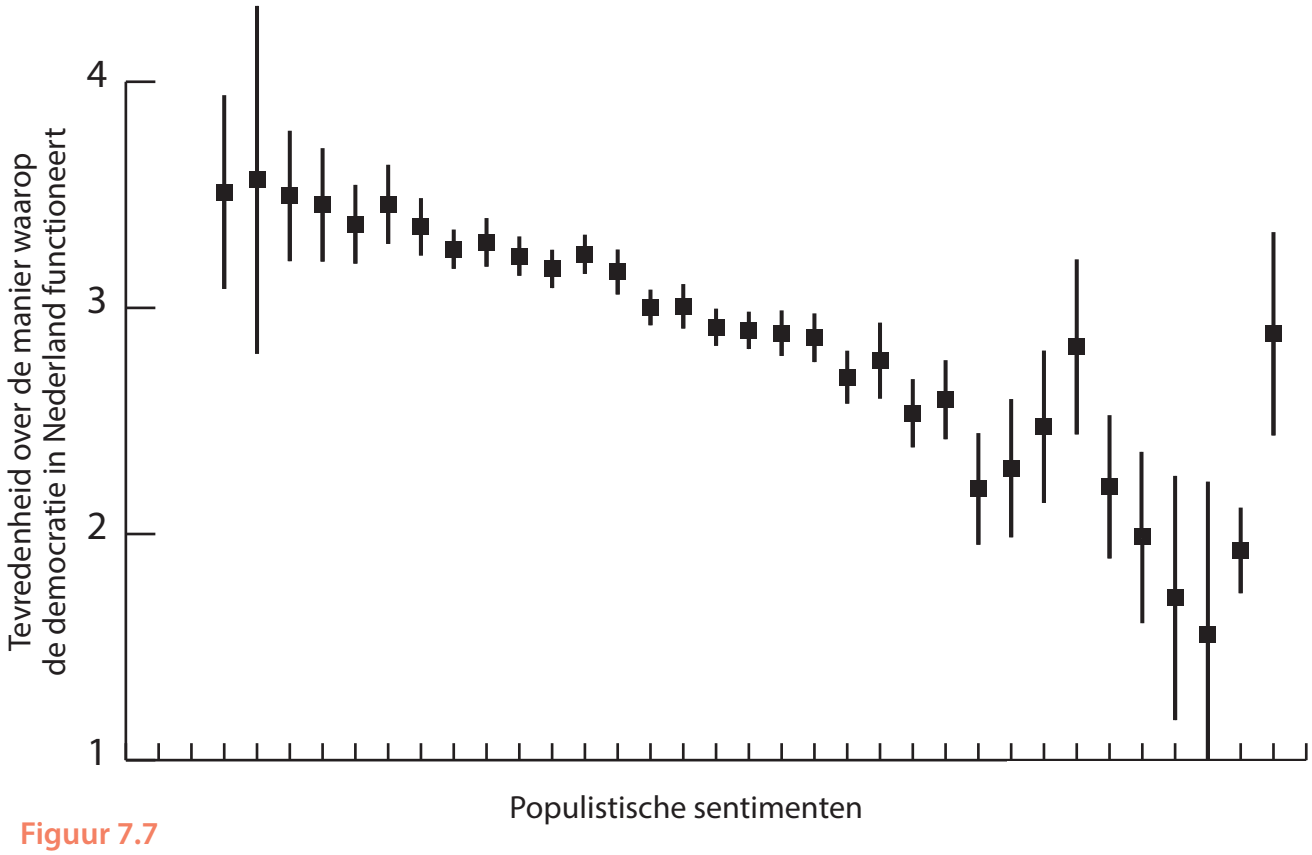

Figuur 7.7
Tevredenheid over het functioneren van de Nederlandse democratie naar populisme

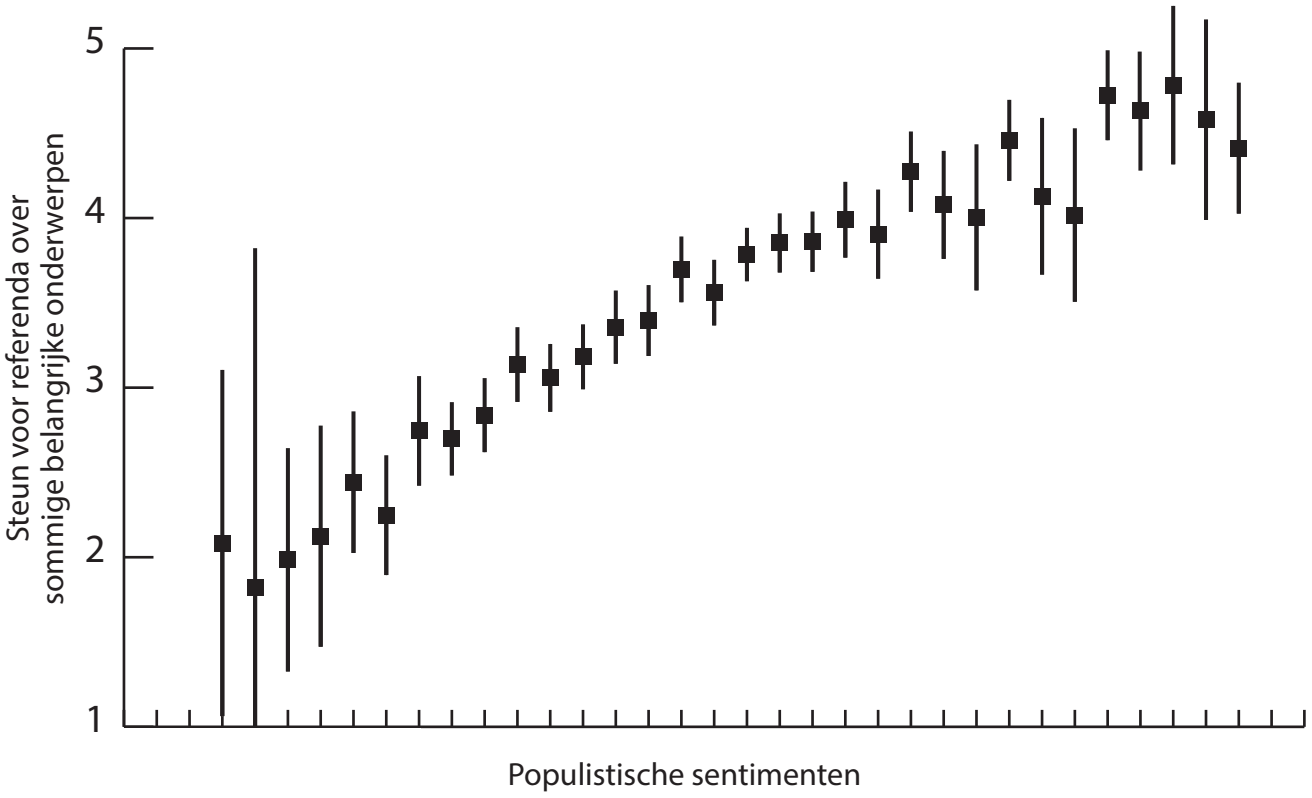

Figuur 7.8
Steun voor referenda over sommige belangrijke onderwerpen naar populisme

7.7 Het is de vraag of populisme meer is dan een ander woord voor politieke onvrede

Onderzoek naar populisme is al heel lang populair en staat door onder meer de Brexit campagne en de verkiezingen die Donald Trump aan de macht brachten in het middelpunt van de belangstelling. En zolang dat onderzoek zich richt op strategieën van politici is er ook een duidelijke meerwaarde ten opzichte van onderzoek op basis van politieke ideologieën als sociaaldemocratie, conservatisme en liberalisme. Dat soort onderzoek laat zien dat de populistische strategie al veel vaker is gebruikt door bijvoorbeeld mensen als de Franse president Charles De Gaulle, die probeerde door middel van referenda en het rechtstreeks aanspreken van het volk zijn politieke agenda te realiseren.[18] Uit dat onderzoek blijkt verder dat de populistische strategie door meer politici wordt gebruikt, alleen door sommigen intensiever dan door anderen en zowel aan de linker als aan de rechterkant van het politieke spectrum. Ook blijkt uit kiezersonderzoek dat sommige kiezers zich daar meer of minder door aangesproken voelen.

Als het onderzoek zich richt op houdingen van burgers in plaats van op het gedrag van politici en de reactie van kiezers daarop, is het echter de vraag of we met iets bijzonders te maken hebben. Is populisme een specifiek soort houding, of is die houding nauwelijks zijn te onderscheiden van vergelijkbare houdingen als politiek cynisme en (extern) politiek zelfvertrouwen. Naar die opvattingen wordt al decennialang onderzoek gedaan, terwijl onderzoek naar populisme *als houding van kiezers* van veel recenter datum is.

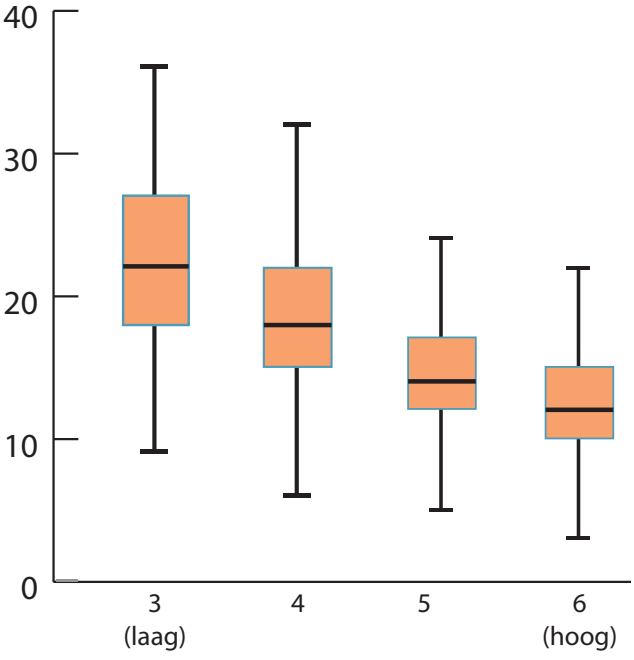

Figuur 7.9
Politiek zelfvertrouwen en populisme (box plot)

Eerdere pogingen om deze vraag te beantwoorden hebben laten zien dat populisme iets anders is dan bijvoorbeeld extern politiek zelfvertrouwen, hoewel de houdingen sterk samenhangen.[19] Dat het wellicht om twee deels *verschillende* houdingen gaat, valt ook wel te verklaren. Hoewel beide houdingen gaan over de relatie tussen kiezers en de elite, heeft populisme, anders dan extern politiek zelfvertrouwen en politiek cynisme, een optimistische component. Populisten hebben immers het idee dat referenda of specifieke politici en partijen de kloof kunnen overbruggen. Mensen met weinig extern politiek zelfvertrouwen en veel cynisme zijn eerder fatalistisch zijn: het was niks, het is niks en het zal nooit wat worden.

Het voert hier wat te ver om te onderzoeken in hoeverre populisme echt wat anders is dan die andere houdingen ten aanzien van politiek, maar de relatie tussen bijvoorbeeld politiek zelfvertrouwen[20] enerzijds en populisme anderzijds is wel bijzonder sterk (zie figuur 7.9). Wellicht is 'populisme' als kenmerk van kiezers een (relatief) nieuw begrip voor een houding die al veel langer door politicologen wordt waargenomen.

7.8 Populisme komt meer voor bij PVV- en SP-kiezers, minder bij VVD-, D66- en PvdA-kiezers

In de inleiding hebben we opgemerkt dat populisme zowel links als rechts kan worden ingevuld. De begrippen links en rechts zelf hebben in de Nederlandse context geen heldere betekenis (meer). De tegenstelling tussen grotere of juist *kleinere* inkomensverschillen is waarschijnlijk helderder. Deze tegensteling hangt positief maar zwak samen met populisme: naarmate men populistischer is, wil men ook graag dat de inkomensverschillen kleiner worden (figuur 7.10).

De achterban van Nederlandse politieke partijen heeft in verschillende maten populistische opvattingen (figuur 7.11).[20] Dit soort opvattingen leeft het meest bij de aanhangers van PVV en SP, op de voet gevolgd door

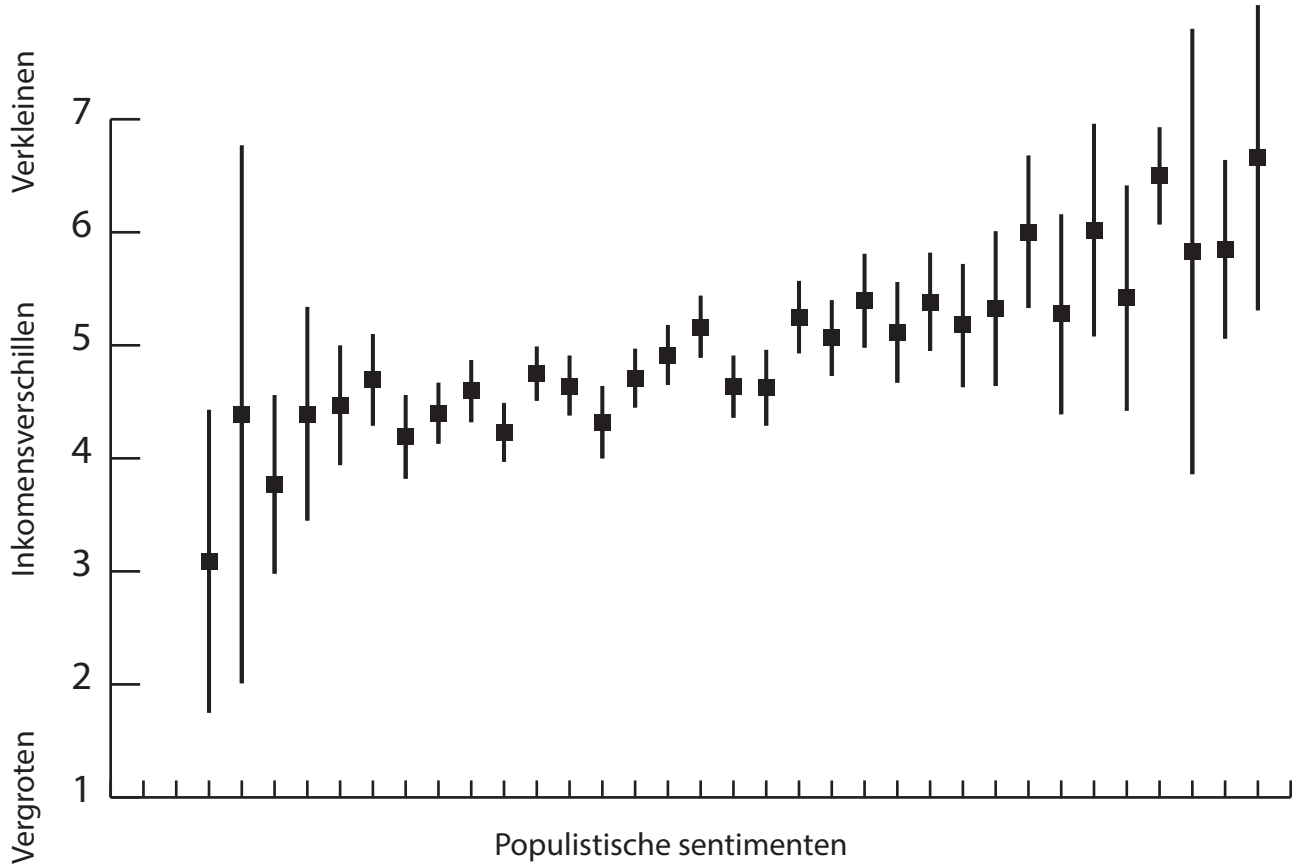

Figuur 7.10
Opvattingen over inkomensverschillen. naar populisme

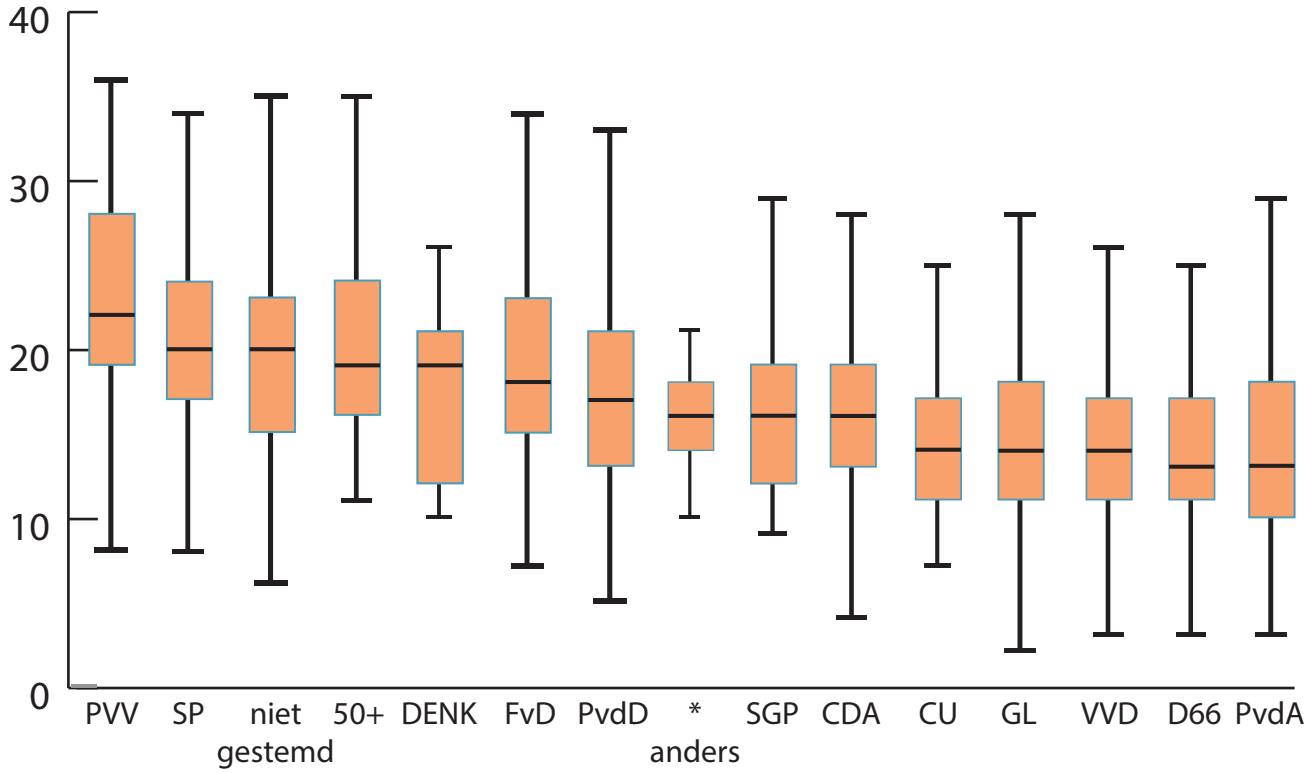

Figuur 7.11
Populisme onder de aanhang van Nederlandse politieke partijen

de groep niet-stemmers en aanhangers van 50PLUS, DENK en FvD. Populistische opvattingen bestaan veel minder bij de achterban van de (voormalige of huidige) regeringspartijen.

Er blijkt bovendien een interessant verband te bestaan tussen populisme, stemgedrag en geslacht. Hoewel de verschillen klein zijn, stemmen populistische vrouwen iets minder op partijen die populistisch worden genoemd, dan populistische mannen. Zo stemt van mannen die sterk populistisch zijn bijna 29 procent op de PVV, terwijl van de vergelijkbare groep vrouwen maar 25 procent op de PVV stemt. Een dergelijk verschil is bij de SP daarentegen niet zichtbaar.[21]

7.9 Populisme lijkt onderdeel van een tweede conflictdimensie in de Nederlandse politiek

Naar aanleiding van de analyses van de verkiezingen van 1998 tot en met 2012 werd geconstateerd dat opvattingen over Europa en migratie en integratie zich naast de traditionele links-rechts dimensie langzaam begonnen te verbinden tot een tweede conflictdimensie in Nederland.[22] In deze bijdrage hebben we laten zien dat de twee belangrijkste elementen van die tweede conflictdimensie ook sterk samenhangen met negatieve houdingen ten aanzien van de huidige politieke elite en met een onvrede over de manier waarop de democratie in Nederland functioneert, opvattingen die we populistisch hebben genoemd. Dit soort opvattingen heeft een andere inhoud dan de klassieke conservatief-progressief dimensie die in Nederland leek te bestaan naast de dominante links-rechts dimensie.

Het ligt voor de hand te denken dat het ontstaan van die tweede dimensie In Nederland ten minste deels kan worden verklaar door de aanbodzijde: politieke partijen die deze opvattingen (over de elite, Europa en immigratie) in samenhang presenteren als alternatief voor de opvattingen voor de huidige politieke partijen. Dat betekent echter niet dat die populistische opvattingen nieuw zijn en worden gecreëerd door politici. De sterke samenhang van wat we nu populisme noemen met politiek cynisme en politieke onvrede doet vermoeden dat dit soort gevoelens al langer bestaan en slechts worden gemobiliseerd wellicht versterkt door dit soort partijen en worden gecombineerd met bepaalde opvattingen (Europa en immigratie). Het lijken dus latente ideeën die al lang bestaan en die door het politieke debat worden versterkt en uitgesproken, die door het open kiesstelsel in Nederland een plaats krijgen en die een min of meer coherente vorm krijgen.

Referenties en eindnoten

1. Politicologen hanteren vooral de eerste, derde en vierde betekenis, waarbij de nadruk tot enkele jaren geleden op de eerste betekenis lag. Economen gebruiken het begrip vooral in de tweede betekenis. Dit hoofdstuk kan geen overzicht bieden van het vele onderzoek naar (de verschillende betekenissen van) populisme. Verwezen zij slechts naar een aantal betrekkelijk recente studies zoals die van Mudde en Kaltwasser (Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press) of het recent verschenen handboek over dit onderwerp (Kaltwasser, C. R., Taggart, P. A., Espejo, P. O., & Ostiguy, P. (2017). *The Oxford Handbook of Populism*: Oxford University Press).
2. Dat partijen op deze manier aan hun stemmen komen, betekent niet dat die populistische opvatting ook veel invloed heeft op hun stemgedrag in de Tweede Kamer. Daar lijken ideologische links-rechts tegenstellingen een grotere rol te spelen (Otjes, S., & Louwerse, T. (2015). Populists in Parliament: Comparing Left-Wing and Right-Wing Populism in the Netherlands. *Political Studies, 63*(1), 60-79).
3. Een fraaie verbeelding van de opvatting dat media instaan tussen politici en het volk is de cartoon van Dana Summers (Color Editorial Cartoon – 20161122edsuc-b.tif) van 22 november 2016 die op 10 december van dat jaar instemmend werd getweet door Geert Wilders. De cartoon laat Donald Trump zien die een rugbybal met het woord 'social media' over de hoofden van de verzamelde pers toewerpt aan de kiezer.
4. Dornbusch, R., & Edwards, S. (1991). *The macroeconomics of populism in Latin America* (pp. 7-13): University of Chicago Press.
5. De tegenstelling tussen liberalisme en populisme staat bijvoorbeeld centraal in (Riker, W. (1982). *Liberalism versus Populism: A Confrontation between the Theory of Social Choice and Democracy*. San Francisco: William Freeman).
6. (Mudde & Kaltwasser, 2017)
7. Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk van Hawkins et al. (2017), die onder meer betogen dat populisme deels moet worden gezien als een uiting van een democratische gezindheid. Zie Hawkins, K. A., Read, M., & Pauwels, T. (2017). Populism and its Causes. *The Oxford Handbook of Populism*, 267-286.
8. Het woord 'rechts' heeft immers ook een associatie met 'vrije markt' en dat wordt hier niet bedoeld.
9. Akkerman, A., Zaslove, A., & Spruyt, B. (2017). 'We the People' or 'We the Peoples'? A Comparison of Support for the Populist Radical Right and Populist Radical Left in the Netherlands. *Swiss Political Science Review*.
10. Akkerman, A., Mudde, C., & Zaslove, A. (2014). How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies, 47*(9), 1324-1353.
    Hawkins, K. A., Riding, S., & Mudde, C. (2012). *Measuring populist attitudes*: Committee on Concepts and Methods.
11. De schaal heeft een alfa van 0,87. Exploratieve factor analyse duidt er niet op dat er meer factoren moeten worden onderscheiden: de eigenwaarde van een tweede factor komt nauwelijks boven 1 uit en het verloop van de eigenwaarden geeft overduidelijk aan dat een-factoroplossing het meest voor de hand ligt.
12. Bijvoorbeeld (Harteveld, E., Van Der Brug, W., Dahlberg, S., & Kokkonen, A. (2015). The gender gap in populist radical-right voting: examining the demand side in Western and Eastern Europe. *Patterns of Prejudice, 49*(1-2), 103-134). Overigens lijkt het er op dat dit verschil niet moet worden overschat (Spierings, N., & Zaslove, A. (2015). Gendering the vote for populist radical-right parties. *Patterns of Prejudice, 49*(1-2), 135-162).
13. Spierings, N., & Zaslove, A. (2017). Gender, populist attitudes, and voting: explaining the gender gap in voting for populist radical right and populist radical left parties. *West European Politics, 40*(4), 821-847. doi:10.1080/01402382.2017.1287448
14. Elchardus en Spruyt (2016, p. 115) bestuderen populisme als politieke houding en maken ook een tegenstelling tussen twee groepen argumenten. Hun eerste groep heeft duidelijk te maken met economische overwegingen en argumenten van financiële kwetsbaarheid. Hun twee groep is iets breder dan de hier gepresenteerde 'culturele' argumenten. De tegenstelling zoals wij die presenteren wordt wel gebruikt door bijvoorbeeld Inglehart en Norris, die zich echter niet bezighouden met populistische houdingen van kiezers, maar met het stemmen op populistische partijen. De tegenstelling wordt ook gebruikt door Hawkins et al. (2012).
    Elchardus, M., & Spruyt, B. (2016). Populism,

persistent republicanism and declinism: An empirical analysis of populism as a thin ideology. *Government and Opposition, 51*(1), 111-133. Inglehart, R., & Norris, P. (July 29, 2016). *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash.* Retrieved from https://ssrn.com/abstract=2818659

15. Tillie, J., van Holsteyn, J., van der Kolk, H., & Aarts, K. (2016). *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
16. Een analyse met een tweede stelling, over het vertrouwen in de Europese Unie als instelling, laat een vergelijkbaar beeld zien.
17. Wesseling, H. L. (2012). *De man die nee zei: Charles de Gaulle 1890-1970*: Prometheus.
18. Dit is onder meer onderzocht in (Spruyt, B., Keppens, G., & Van Droogenbroeck, F. (2016). Who supports populism and what attracts people to it? *Political Research Quarterly, 69*(2), 335-346). In (Schulz, A., Müller, P., Schemer, C., Wirz, D. S., Wettstein, M., & Wirth, W. (2017). Measuring Populist Attitudes on Three Dimensions. *International Journal of Public Opinion Research*, edw037) wordt populisme gezien als een hogere orde construct, waarbij enkele sterk samenhangende aspecten van populisme worden onderscheiden.
19. Deze schaal is gemeten met drie variabelen waarmee mensen het mee eens of oneens konden zijn: Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik. De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening. Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.
20. De cijfers geven de mediane hoeveelheid populisme weer, niet het gemiddelde. Het gemiddelde is bij de kleinere partijen immers zeer gevoelig voor uitbijters. Zie voor Europees vergelijkend onderzoek naar populistische opvattingen onder de achterban van politieke partijen (Van Hauwaert, S. M., & Van Kessel, S. (2017). Beyond protest and discontent: A cross-national analysis of the effect of populist attitudes and issue positions on populist party support. *European Journal of Political Research*).
21. Voor een uitvoeriger analyse van dit verschil zie (Harteveld et al., 2015).
22. (Tillie et al., 2016, pp. 89-95; 180-181).

8
Kiezers over politieke vertegenwoordiging

Armen Hakhverdian en Wouter Schakel

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Twee derde van de Nederlanders oordeelt positief over politieke vertegenwoordiging.
- Opleidingsniveau en in mindere mate inkomen zijn de belangrijkste voorspellers van gevoelens van ondervertegenwoordiging: vooral lageropgeleiden voelen zich minder goed vertegenwoordigd.
- Factoren als geslacht, leeftijd en etniciteit spelen bij gevoelens van ondervertegenwoordiging een marginale rol, urbanisatiegraad geen.
- Een aanzienlijke groep kiezers combineert economisch linkse en cultureel rechtse houdingen.
- Links-nationalistische kiezers voelen zich beduidend slechter vertegenwoordigd dan de kiezers in de overige ideologische kwadranten. Links-nationalistische kiezers hebben dan ook geen partij die hen op beide thema's bedient.
- Ongeveer de helft van de Nederlanders stelt dat Kamerleden de eigen kiezers zouden moeten vertegenwoordigen boven partijleden en het bredere electoraat.
- Veruit de grootste groep Nederlanders meent dat Kamerleden vooral partijleden vertegenwoordigen boven de eigen kiezers of alle kiezers.

8.1 Gevoelens van ondervertegenwoordiging

In het publieke debat van de afgelopen jaren was de al dan niet gebrekkige afspiegeling van de samenleving in vertegenwoordigende organen een terugkerend thema. Ter linkerzijde maken velen zich zorgen om het witte, mannelijke karakter van de nationale politiek. Voor anderen is Den Haag juist weer te veel een Randstedelijk onderonsje van hoogopgeleide kosmopolieten die geen binding hebben met de rest van het land. Ook leeftijd stak de kop op als mogelijke basis voor politieke identiteit. Volgens jongerenbeweging G500 was de politiek te zeer vergrijsd waardoor jongerenbelangen over het hoofd werden gezien, terwijl aan de andere kant 50PLUS juist zei op te komen voor de ondergesneeuwde belangen van senioren.

Het fenomeen van 'descriptieve vertegenwoordiging' waarbij de kiezer en gekozene op elkaar lijken en elkaars zorgen en ervaringen delen geniet dus de nodige aandacht. Maar hoe ervaren kiezers dit zelf? Maken zij zich zorgen om afspiegeling? Vinden zij partijen waarbij zij zich kunnen aansluiten of geven zij aan dat er wat hun betreft niets te kiezen valt? En kunnen we gevoelens van ondervertegenwoordiging verklaren aan de hand van demografische, sociaaleconomische en ideologische kernmerken van burgers? Hiernaast onderzoeken we ook de opvattingen van burgers over vertegenwoordiging. Wie zouden Kamerleden moeten vertegenwoordigen en hoeveel komt hiervan in de praktijk terecht?

Het Nationaal Kiezersonderzoek bevat een aantal vragen die zich lenen om de bovenstaande problematiek nader te onderzoeken. De volgende twee vragen zijn een goede indicator voor gevoelens van ondervertegenwoordiging:

- "Zijn de opvattingen van Kamerleden een goede afspiegeling van de opvattingen van de kiezers, een redelijk goede, een niet zo goede of een slechte?" [1]
- "Is er een partij waarmee u het grotendeels eens bent, of is zo'n partij er niet?"

Op basis van de antwoorden op deze vragen kunnen we concluderen dat een meerderheid van de Nederlanders positief oordeelt over politieke vertegenwoordiging. Dat wil zeggen, 66% geeft aan dat er een politieke partij bestaat waarmee de respondent het grotendeels eens is. 65% stelt dat de opvattingen van Kamerleden een goede of redelijk goede afspiegeling vormen van de opvattingen van kiezers; min of meer hetzelfde percentage als in 2012.[2]

Nu lijkt dit op het eerste gezicht een bemoedigend resultaat, maar voor een land met een van de meest proportionele kiesstelsels ter wereld is het toch zorgwekkend dat een derde van de kiezers aangeeft dat politieke vertegenwoordiging te wensen overlaat. Het Nederlandse partijlandschap is de afgelopen jaren steeds verder versplinterd geraakt, vooral door een leegloop bij gevestigde partijen van sociaaldemocratische en christendemocratische signatuur. Ondanks de toetreding tot het parlement van een bont gezelschap aan nieuwe partijen zegt alsnog een aanzienlijke groep kiezers dat de opvattingen van Kamerleden niet representatief zijn voor de opvattingen van het electoraat en dat zij geen geschikte partij vinden om op te stemmen.

8.2 Wie voelt zich ondervertegenwoordigd? Opleidingsniveau heeft grootste invloed

Vanuit de politicologische literatuur zouden we gevoelens van ondervertegenwoordiging moeten kunnen herleiden tot gebrekkige descriptieve en inhoudelijke vertegenwoordiging[2]. Met andere woorden, we verwachten dat burgers aangeven dat afspiegeling te wensen overlaat wanneer zij zelf tot ondervertegenwoordigde groepen behoren of wanneer zij vinden dat op inhoudelijke onderwerpen de politiek afwijkt van hun eigen voorkeuren.

We onderzoeken eerst of beide bovengenoemde houdingen over vertegenwoordiging samenhangen met geslacht, leeftijd, herkomst, urbanisatiegraad, opleiding en inkomen. Figuur 8.1 laat zien dat mannen over het algemeen eerder aangeven dat er een partij bestaat waar ze het grotendeels mee eens zijn dan vrouwen. Onder Nederlanders zonder migratieachtergrond zien we een positiever beeld van politieke vertegenwoordiging dan onder Nederlanders met niet-Westerse dan wel Westerse migratieachtergrond. Maar voor zowel geslacht als herkomst zijn de verschillen marginaal te noemen. Aanzienlijk grotere verschillen zien we bij inkomen en met name opleidingsniveau. Rijke, hogeropgeleide Nederlanders geven veel eerder aan een geschikte partij te kunnen vinden dan armere, lageropgeleide Nederlanders. Leeftijd en urbanisatiegraad spelen geen rol in het verklaren van deze houdingen.

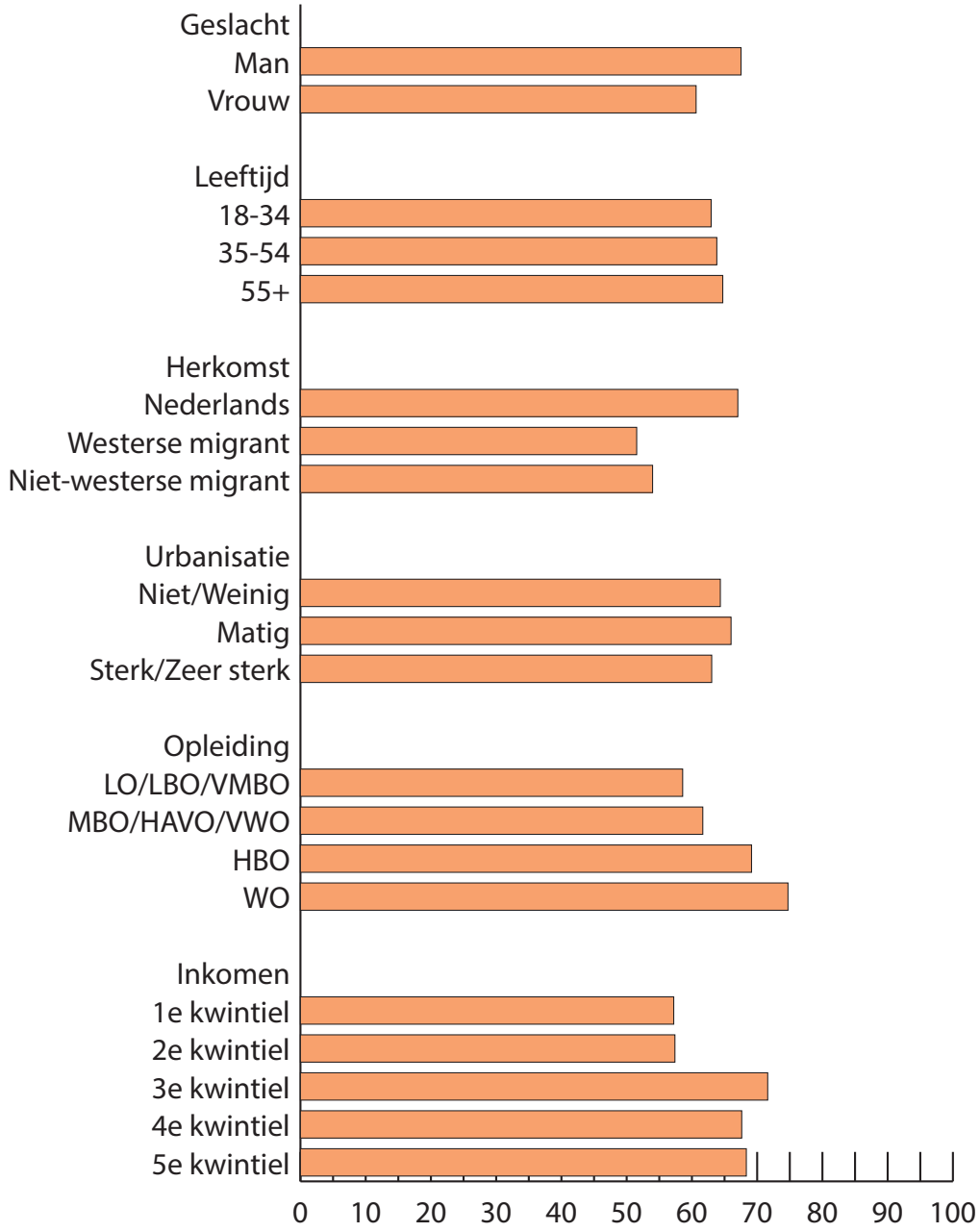

Figuur 8.1
Percentage dat het (zeer) eens is met de stelling dat er een partij bestaat waar de respondent het grotendeels mee eens is

Wanneer we kijken naar houdingen over de ideologische afspiegeling in de Tweede Kamer (figuur 8.2) spelen de meeste demografische factoren een bescheiden rol. Alleen jongeren lijken wat positiever over de aansluiting van de opvattingen van Kamerleden bij de opvattingen van de burger dan ouderen. De grootste verschillen zien we wederom bij de sociaaleconomische variabelen opleiding en inkomen waarbij hogeropgeleide en rijke Nederlanders veel positiever zijn over ideologische afspiegeling dan lageropgeleide en arme Nederlanders. Natuurlijk houden de bovenstaande analyses geen rekening met het feit dat een aantal van de gebruikte verklarende variabelen onderling samenhangen. Zo bevinden zich onder oudere generaties relatief meer lageropgeleiden dan onder jongere generaties. Om te kijken in hoeverre de bovenstaande variabelen ook onafhankelijk van elkaar houdingen over politieke vertegenwoordiging voorspellen voeren wij een tweetal regressieanalyses uit die zijn gevisualiseerd in figuur 8.3. De bolletjes in de figuur geven de regressiecoëfficiënten weer met aan weerszijden het 95%-betrouwbaarheidsinterval. Wanneer de waarde 0 zich niet in dit interval bevindt kunnen we spreken van

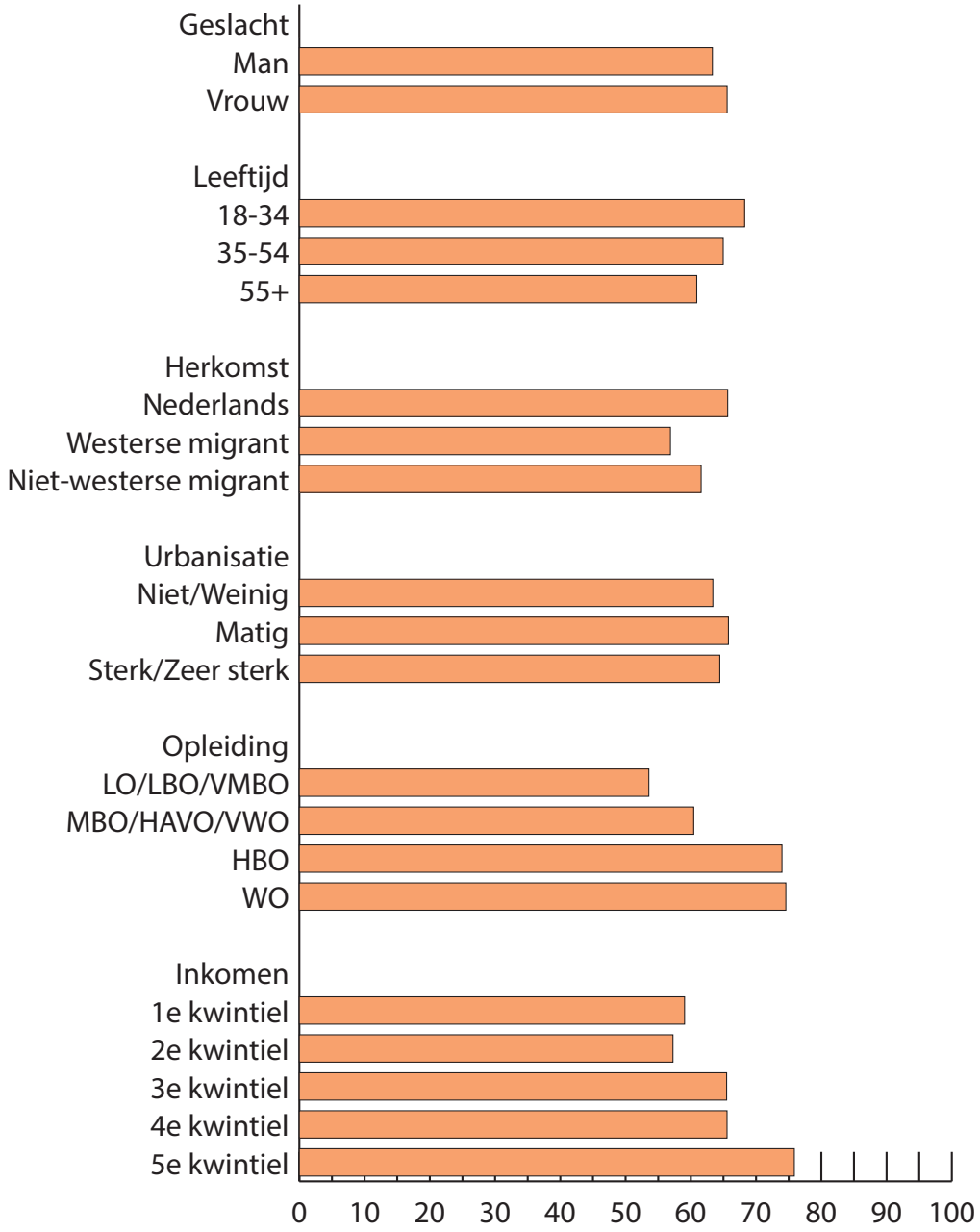

Figuur 8.2
Percentage dat het (zeer) eens is met de stelling dat de opvattingen van Kamerleden een afspiegeling vormen van de opvattingen van het electoraat

een statistisch significant resultaat, waarbij de kans klein is dat het gevonden resultaat op toeval berust. Positieve waarden voor de coëfficiënten geven een positief verband weer, negatieve waarden een negatief verband.

We zien dat niet veel van de demografische variabelen onafhankelijk van de overige variabelen in het model samenhangen met gevoelens van ondervertegenwoordiging. Voor geslacht geldt dat vrouwen iets minder vaak dan mannen aangeven dat er geen partij bestaat waar ze het grotendeels mee eens zijn. Tegelijkertijd zien we geen verschil tussen mannen en vrouwen als het gaat om hun evaluatie van de mate van ideologische afspiegeling in de Tweede Kamer. Voor leeftijd en urbanisatiegraad zien we insignificante resultaten voor beide houdingen.

Ook herkomst lijkt geen goede voorspeller te zijn van gevoelens van ondervertegenwoordiging. Natuurlijk deden bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 een aantal zichtbare antiracismepartijen mee, zoals DENK en Artikel1, wat gepercipieerde ondervertegenwoordiging onder burgers met een niet-Westerse

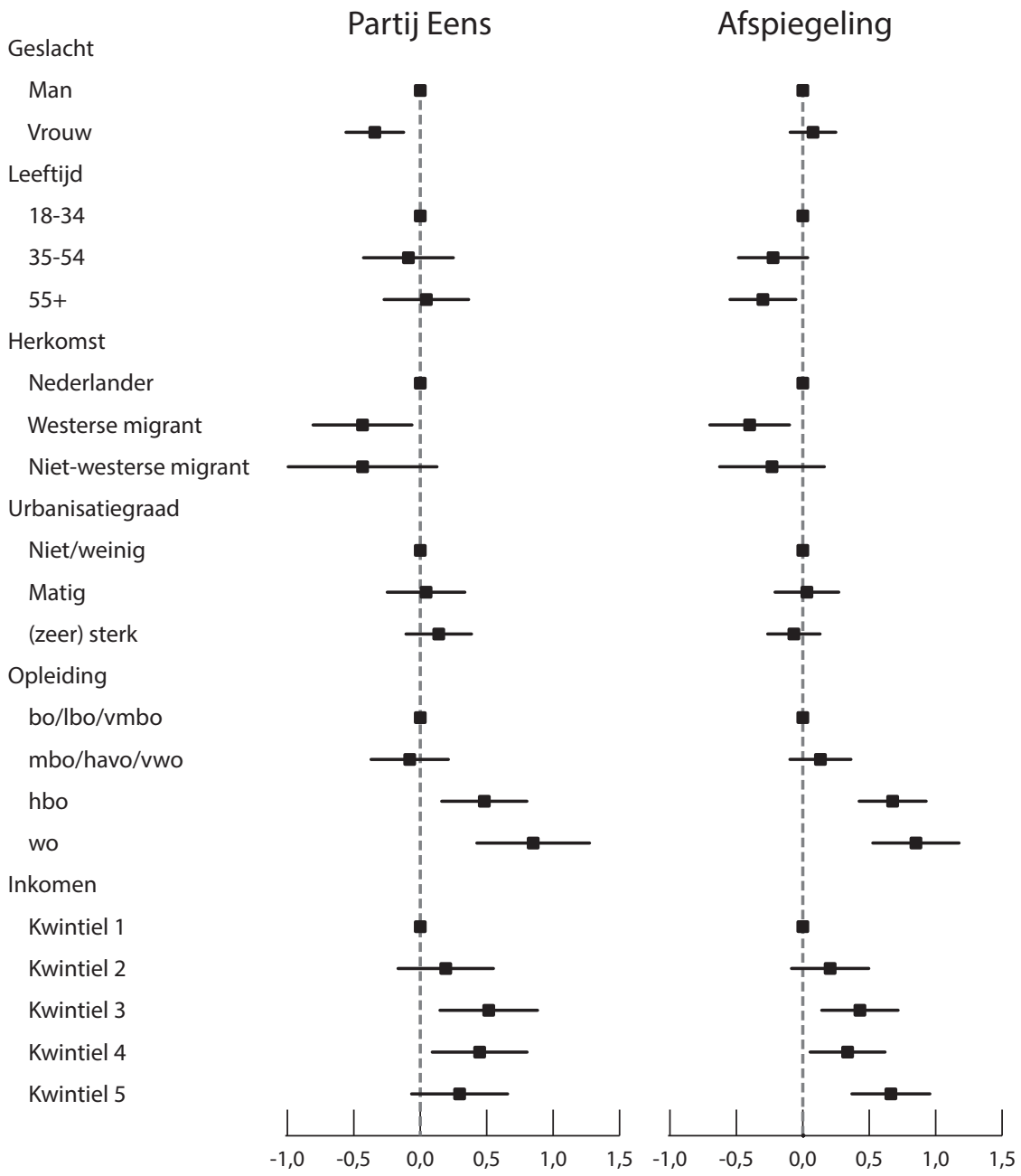

Figuur 8.3

Gevoelens van ondervertegenwoordiging en demografische en sociaaleconomische verklaringen (multivariaat)

achtergrond wellicht heeft getemperd. Bovendien zijn niet-witte Nederlanders grosso modo goed vertegenwoordigd in de Tweede Kamer, althans in proportie tot hun aandeel in het electoraat[3]. Tegelijkertijd is het belangrijk om op te merken dat de groepen met migrantenachtergrond in de steekproef klein zijn, waardoor de resultaten wat minder betrouwbaar zijn dan voor de overige variabelen. Al te sterke uitspraken kunnen we op basis van deze analyse dus niet doen.

De samenhang tussen inkomen en oordelen over vertegenwoordiging is een stuk minder duidelijk wanneer we controleren voor opleiding. De gevonden inkomensverschillen in figuren 8.1 en 8.2 zijn dus hoogstwaarschijnlijk eerder een gevolg van opleiding dan van inkomen per se. Toch zien we dat zelfs na rekening te houden met opleiding de hoogste inkomens positiever oordelen over ideologische afspiegeling van Kamerleden dan de laagste inkomens. Tenslotte zien we dat van alle kenmerken uit de voorgaande analyses opleidingsniveau de sterkste en meest consistente samenhang met houdingen jegens vertegenwoordiging vertoont, waarbij hogeropgeleiden een positiever oordeel vellen dan lageropgeleiden.

8.3 Links-nationalistische kiezers oordelen het negatiefst over vertegenwoordiging

Gevoelens van vertegenwoordiging zijn dus tot op zekere hoogte te herleiden tot de daadwerkelijke samenstelling van regering en parlement. Groepen die afwezig zijn in vertegenwoordigende organen – met name lageropgeleiden – zijn eerder geneigd om politieke vertegenwoordiging negatief te beoordelen. Maar wat als we voorbij de demografische en sociaaleconomische eigenschappen van kiezers en gekozenen ons vizier richten op de standpunten die zij innemen?

In 2009 publiceerden de politicologen Wouter van der Brug en Joost van Spanje een invloedrijke analyse van politieke competitie in West-Europa waaruit bleek dat bijna dertig procent van het electoraat economisch linkse voorkeuren voor meer economische herverdeling combineerde met nationalistische voorkeuren ten opzichte van immigratie en Europese eenwording[4]. Recenter onderzoek laat soortgelijke resultaten zien en toont tegelijkertijd dat deze 'links-nationalistische' groep in Nederland tot de grootste van Europa behoort[6]. Van der Brug en Van Spanje lieten tevens zien dat er nauwelijks politieke partijen bestaan die dit links-nationalistische segment vertegenwoordigen. Verreweg de meeste politieke partijen in West-Europa zijn links dan wel rechts op beide politieke dimensies of anders in economisch opzicht rechts en in cultureel opzicht links, dat wil zeggen, kosmopolitisch. Het links-nationalistische kwadrant blijft leeg qua partijen, maar allerminst qua burgers. Het ideologische gat dat Van der Brug en Van Spanje waarnemen komt ook in eerder onderzoek van onze hand bovendrijven. Zo zijn de opvattingen van Kamerleden economisch rechtser en cultureel linkser dan de opvattingen van het Nederlandse electoraat[2,5].

Het NKO 2017 stelt ons in staat om deze kwestie nader te onderzoeken. Geven links-nationalistische kiezers bijvoorbeeld eerder aan dat zij geen partij kunnen vinden waar ze zich thuis bij voelen en dat Kamerleden geen ideologische afspiegeling vormen? We gebruiken in navolging van Van der Brug en Van Spanje twee vragen uit het NKO als indicatoren voor de economische en culturele dimensie in de Nederlandse politiek. In tabel 8.1 zien we hoe het electoraat verdeeld is in deze tweedimensionale politieke ruimte. Een substantieel deel van het electoraat combineert ook anno 2017 economisch linkse en cultureel rechtse houdingen.

Tegelijkertijd gold ook in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017 dat geen enkele partij ondubbelzinnig als links-nationalistisch bestempeld kan worden. Ex-PvdA-Kamerlid Jacques Monasch probeerde met zijn partij Nieuwe Wegen wel uit dit vaatje te tappen, maar kwam uiteindelijk niet in de buurt van een Kamerzetel. De PVV is op economisch vlak nauwelijks links te noemen, terwijl de SP op het culturele vlak vrij gematigd is[7]. Op basis van dit alles is onze verwachting dat onder links-nationalistische kiezers gevoelens van ondervertegenwoordiging sterker zullen zijn dan onder kiezers in de overige drie ideologische kwadranten.

Om dit nader te onderzoeken delen we het electoraat op basis van de twee ideologische NKO-items op in vier groepen die overeenkomen met de bovengenoemde ideologische kwadranten. Links-nationalisten zijn die kiezers die het eens zijn met beide stellingen uit tabel 8.1 en dus als economisch links en cultureel rechts bestempeld kunnen worden. Links-kosmopolieten zijn voorstanders van inkomensnivellering maar ervaren immigranten niet als bedreiging van de Nederlandse cultuur. Rechts-nationalisten vinden verdere maatregelen om inkomensongelijkheid terug te dringen onnodig en staan sceptisch ten opzichte

Tabel 8.1

Economische en culturele houdingen in het Nederlandse electoraat

		De overheid moet maatregelen nemen om de inkomensverschillen te verkleinen		
		(Zeer) eens	Neutraal	(Zeer)
De Nederlandse cultuur wordt bedreigd door immigranten	(Zeer) eens	20,3%	12,0%	8,9%
	Neutraal	12,7%	10,0%	3,8%
	(Zeer) oneens	18,2%	7,5%	6,6%

N = 1884

van immigratie. Rechts-kosmopolieten, ten slotte, kenmerken zich door economisch rechtse maar cultureel progressieve houdingen.

In de figuren 8.4 en 8.5 zien we duidelijk dat onder links-nationalistische kiezers gevoelens van ondervertegenwoordiging het sterkst zijn. Terwijl in de overige kwadranten ruim driekwart van de kiezers vindt dat er een partij bestaat waar zij het grotendeels mee eens zijn, ligt dit percentage voor links-nationalistische kiezers aanmerkelijk lager. Tevens zien we dat onder deze laatstgenoemde groep ongeveer de helft vindt dat de opvattingen van Kamerleden geen afspiegeling vormen van de opvattingen van het electoraat. Onder de overige drie groepen deelt ongeveer een kwart van de kiezers die mening. Het is belangrijk om te benadrukken dat deze patronen overeind blijven wanneer we controleren voor de demografische en sociaaleconomische factoren uit het eerste deel van dit hoofdstuk die zowel ideologie als gevoelens van ondervertegenwoordiging zouden kunnen verklaren[8]. Nu is het natuurlijk mogelijk dat mensen ten onrechte menen dat er geen geschikte partij bestaat omdat ze bijvoorbeeld een verkeerd beeld hebben van de standpunten van partijen. Maar zelfs wanneer wij controleren voor de politieke kennis van respondenten vinden wij dat het links-nationalistische segment zich ondervertegenwoordigd voelt. Het is daarom aannemelijk dat deze negatieve houdingen over politieke vertegenwoordiging het resultaat zijn van de daadwerkelijke afwezigheid van een links-nationalistische partij in het parlement.

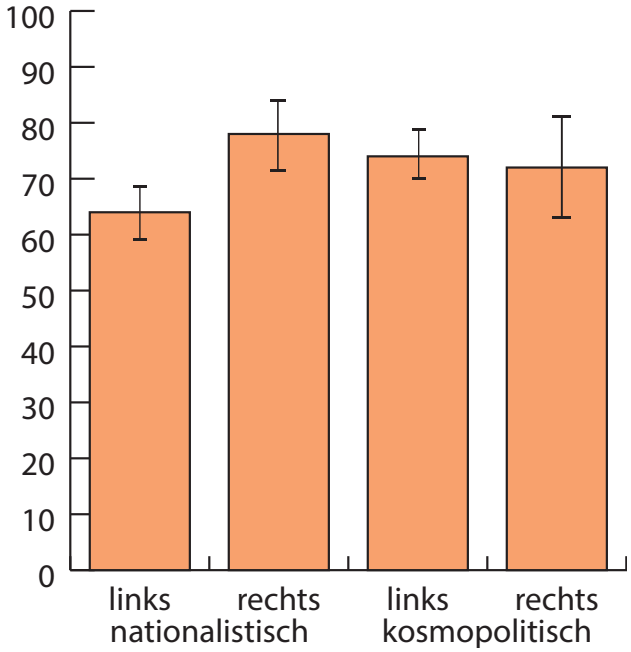

Figuur 8.4
Ideologie en gevoelens van vertegenwoordiging: er is een partij waarmee kiezer het grotendeels eens is

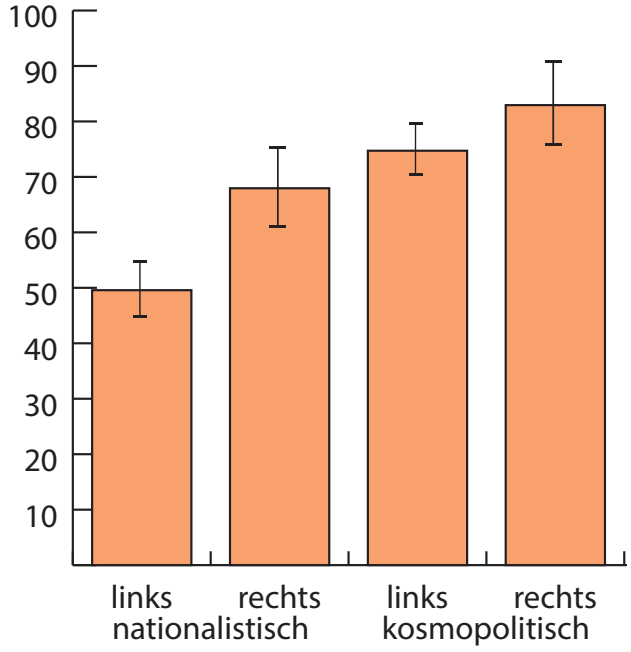

Figuur 8.5
Ideologie en gevoelens van vertegenwoordiging: vindt Kamerleden als afspiegeling van de bevolking

8.4 Kiezers vinden hun eigen partij te multicultureel, te pro-Europees en sociaal-economisch te radicaal

We zien een soortgelijke dynamiek aan het werk wanneer we de ideologische positie van partijaanhangers afzetten tegenover waar diezelfde aanhangers hun partij plaatsen. In figuur 8.6 hebben we voor de grotere partijen de positie van hun kiezers en de plaatsing van de partij door diezelfde kiezers in kaart gebracht voor het thema integratie. De lijnen rondom de punten zijn wederom 95%-betrouwbaarheidsintervallen. We zien dat voor vrijwel alle partijen geldt dat de kiezers de eigen partij een meer multiculturele score toedichten dan aan zichzelf. De voornaamste uitzondering op dit patroon is de PVV. PVV-kiezers plaatsen de partij nog monocultureler dan zichzelf.

Voor economische onderwerpen zien we soortgelijke resultaten, zij het in veel zwakkere mate. Kiezers plaatsen zichzelf en hun partij aanmerkelijk dichter bij elkaar dan op culturele onderwerpen. Over het algemeen geldt voor rechtse partijen dat hun achterban de eigen partij te rechts vindt, terwijl we

ter linkerzijde juist zien dat kiezers de partij eerder te links vinden. Maar aangezien het rechter kamp electoraal sterker is dan het linker kamp is het netto resultaat dat kiezers de Tweede Kamer als geheel in economisch opzicht net wat rechtser plaatsen dan zichzelf.

We hebben tot dusver vooral economische en culturele houdingen behandeld. Een ander beleidsdossier waarop kiezers en gekozenen divergeren is Europese integratie. Kiezers stellen zich over het algemeen terughoudender op dan hun vertegenwoordigers[2]. In figuur 8.8 zien we dat bijna over de gehele linie

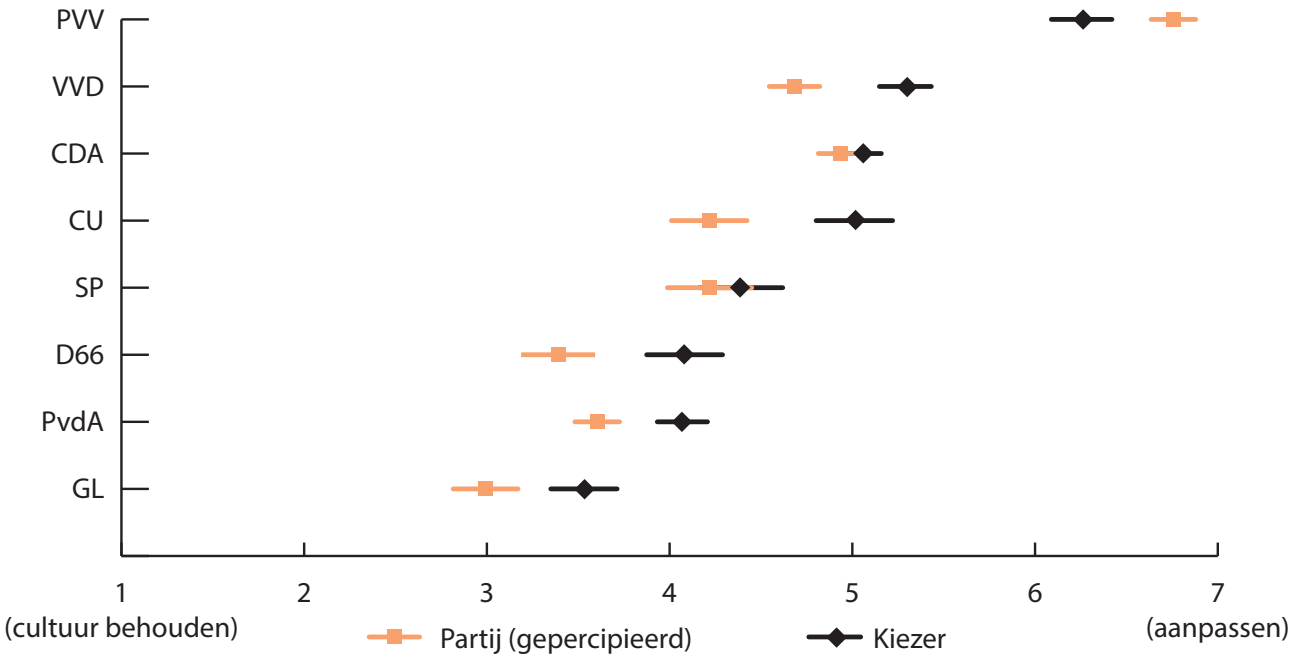

Figuur 8.6
Plaatsing van achterbannen en partijen op culturele onderwerpen

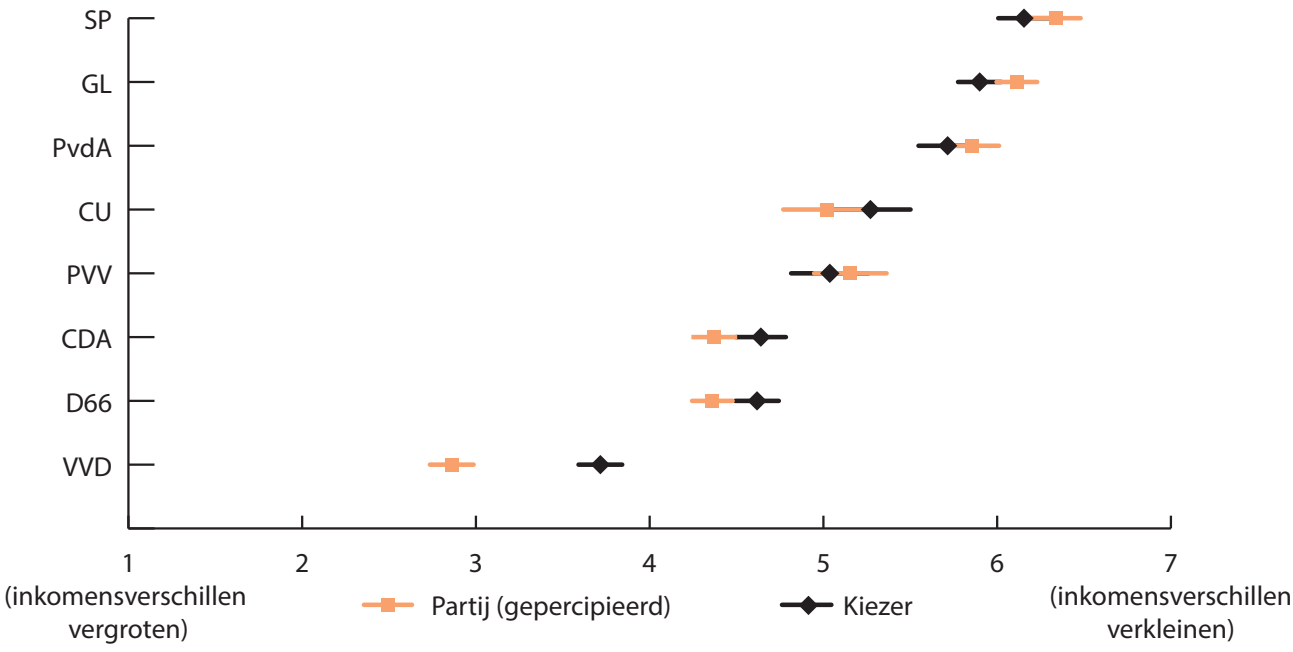

Figuur 8.7
Plaatsing van achterbannen en partijen op economische onderwerpen

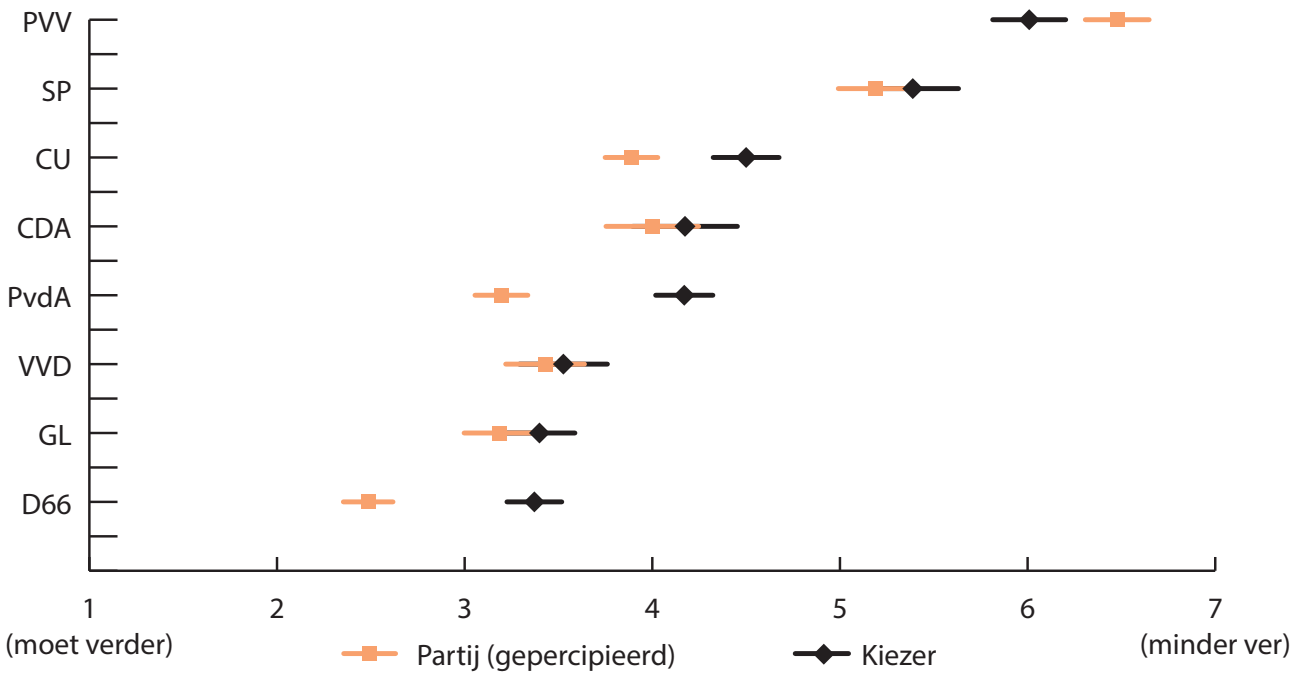

Figuur 8.8
Plaatsing van achterbannen en partijen op Europese eenwording

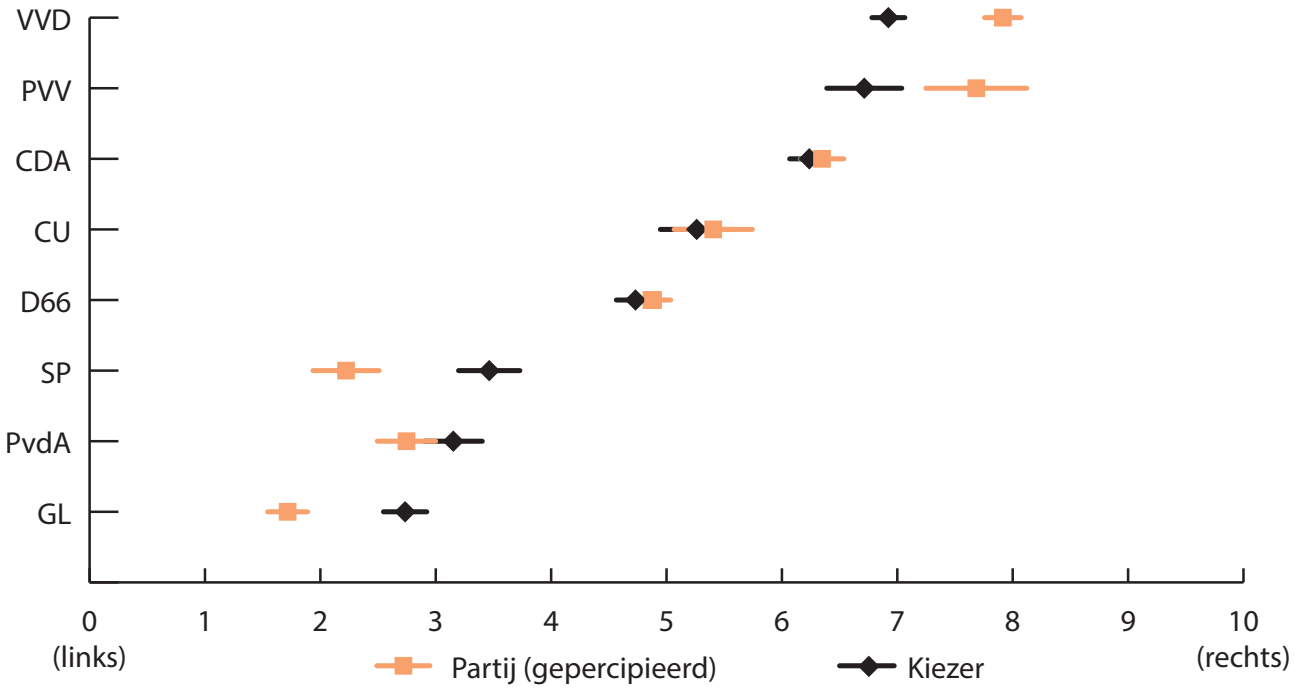

Figuur 8.9
Plaatsing van achterbannen en partijen op de links-rechts schaal

achterbannen hun eigen partij als grotere voorstander van Europese integratie zien dan zichzelf. Dit geldt met name voor kiezers van de PvdA en D66. Voor PVV-kiezers geldt andermaal dat zij de partij een nog uitgesprokener eurosceptisch profiel toedichten dan aan zichzelf.

Tot slot kijken we nog naar dezelfde voorstelling van kiezers en hun perceptie van de eigen partij maar dan in termen van links-rechts. Wanneer burgers, politici, journalisten en ook politicologen spreken over politieke competitie doen zij dat vaak in links-recht-stegenstellingen, al is het vaak onduidelijk wat links en rechts inhoudelijk precies zou moeten betekenen.

Daarom hechten wij meer waarde aan de bovenstaande figuren waarin concrete politieke standpunten centraal staan.
Dat gezegd hebbende laat figuur 8.9 zien dat voor sommige partijen de eigen achterban zichzelf en de eigen partij nagenoeg dezelfde links-rechtsscore toekennen, terwijl voor andere partijen de divergentie aanzienlijk te noemen is. Met name voor GroenLinks, SP, PVV en VVD zien we dat de achterban van de partij zichzelf rechtser plaatst bij de twee eerstgenoemde partijen, maar linkser plaatst bij de laatstgenoemde partijen. Op basis van figuur 8.9 lijken de gepercipieerde ideologische positie van de partij en de eigen positie voor de overige achterbannen goed overeen te komen. Toch zouden we willen aanraden om voor dergelijke conclusies figuren 8.6-8.8 te raadplegen zodat duidelijk wordt op welke onderliggende onderwerpen de aansluiting goed is of juist te wensen overlaat. Links-rechts biedt weliswaar de eenvoudigste voorstelling van politieke competitie maar maskeert cruciale inhoudelijke verschillen.

8.5 Kiezers vinden dat politici te veel luisteren naar leden in plaats van achterban

Politieke vertegenwoordiging is een dusdanig ingewikkeld en gelaagd begrip dat men er lang niet altijd dezelfde opvattingen op nahoudt over wat de rol van politieke partijen en volksvertegenwoordigers idealiter *zou moeten* inhouden. Politicologen onderscheiden hierbij vaak twee aspecten: 1) *wie* zou moeten worden vertegenwoordigd, en 2) *hoe* deze groep vertegenwoordigd zou moeten worden[9]. Het eerste punt betreft een opvatting over vertegenwoordiging waarbij een brede of nauwe definitie van de achterban centraal staat. Het tweede punt gaat eerder over de stijl van de volksvertegenwoordiger en of deze zichzelf eerder ziet als een afgevaardigde (of 'lasthebber') van een groep die continu met de achterban in contact staat tegenover de zaakwaarnemer (of 'gemachtigde') die, eenmaal verkozen, het eigen inzicht volgt onafhankelijk van de achterban. Over deze stijl van vertegenwoordiging bevat het NKO 2017 geen vragen, maar uit eerder wetenschappelijk onderzoek is bekend dat onder het electoraat als geheel de taakopvatting van de vertegenwoordiger als lasthebber veel populairder is dan die als gemachtigde. Bovendien bestaat onder lager en middelbaar opgeleiden en onder lagere inkomensgroepen veel bredere steun voor de taakopvatting van de volksvertegenwoordiger als afgevaardigde dan onder hogeropgeleiden en onder hogere inkomensgroepen[2,10].

Om opvattingen over de focus van vertegenwoordiging te onderzoeken gebruiken we twee vragen uit het NKO 2017. In de eerste wordt gevraagd of Tweede Kamerleden de leden van hun partij, de kiezers van hun partij of alle kiezers zouden moeten vertegenwoordigen. In de tweede hoe Kamerleden zich daadwerkelijk gedragen. De categorieën in de vraagstelling sluiten goed aan bij het bovengenoemde onderscheid tussen een nauwe tegenover een brede opvatting van de achterban van vertegenwoordigers. Partijleden vormen een meer selectieve groep dan partijaanhangers die weer een meer selectieve groep vormen dan alle kiezers.

Tabel 8.2 legt een groot verschil bloot tussen ideaal en beeldvorming. Ongeveer de helft van de Nederlanders zegt dat Kamerleden de kiezers van hun partij moeten vertegenwoordigen. Een derde geeft de voorkeur aan alle kiezers en slechts 13,8% stelt dat zij de leden van hun eigen partij moeten vertegenwoordigen boven de kiezers van die partij of alle kiezers. Wanneer aan burgers wordt gevraagd wie Kamerleden feitelijk vertegenwoordigen, zegt veruit de grootste groep dat zij vooral de leden van hun eigen partij vertegenwoordigen boven de kiezers op die partij of alle kiezers.

Tabel 8.2
Opvattingen over de rol van volksvertegenwoordigers

	Leden van hun partij	Kiezers van hun partij	Alle kiezers	Totaal
"In de eerste plaats moeten Tweede Kamerleden vertegenwoordigers zijn van..."	13,8%	51,4%	34,8%	100% (N = 2918)
En hoe denkt u dat Tweede Kamerleden zich vandaag de dag feitelijk gedragen? In de eerste plaats zijn Tweede Kamerleden vertegenwoordigers van..."	51,6%	32,7%	15,8%	100% (N = 2803)

Tabel 8.3
Rolopvattingen en opleidingsniveau

	Opleidingsniveau			
	lo/lbo/vmbo	mbo/havo/vwo	hbo	wo
"In de eerste plaats moeten Tweede Kamerleden vertegenwoordigers zijn van: …"				
- Leden van hun partij	14,2%	13,7%	14,9%	10,4%
- Kiezers van hun partij	42,8%	48,1%	56,9%	66,9%
- Alle kiezers	43,0%	38,2%	28,2%	22,7%
	100%	100%	100%	100%

N = 2748

Tabel 8.4
Rolopvattingen en *stealth democracy*

	"Ik ben voorstander van een democratie waarbij…"					
	"…zoveel mogelijk beslissingen worden genomen op basis van referenda."			"…politieke besluiten worden genomen door niet-gekozen onafhankelijke experts."		
	(Zeer) eens	Neutraal	(Zeer) oneens	(Zeer) eens	Neutraal	(Zeer) oneens
"In de eerste plaats moeten Tweede Kamerleden vertegenwoordigers zijn van: …"						
- Leden van hun partij	12,3%	14,8%	14,3%	10,8%	15,7%	13,9%
- Kiezers van hun partij	41,5%	45,1%	58,0%	48,2%	45,2%	54,0%
- Alle kiezers	46,2%	40,1%	27,6%	41,0%	39,1%	32,1%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%

N = 1802

Deze resultaten suggereren dat partijleden te veel gewicht krijgen in de besluitvorming van Kamerleden, althans in de *perceptie* van de meeste kiezers.

Opvallend is verder dat met uitzondering van opleiding, de bovengenoemde demografische en sociaaleconomische eigenschappen niet of nauwelijks samenhangen met de opvattingen van burgers over deze focus van vertegenwoordiging. In tabel 8.3 zien we dat lageropgeleiden twee zo vaak aangeven dat Kamerleden alle kiezers zouden moeten vertegenwoordigen in vergelijking tot hogeropgeleiden. De laatstgenoemde groep vindt vooral dat Kamerleden de kiezers van de partij moeten vertegenwoordigen. Onder geen van de opleidingsgroepen vinden we brede steun voor de notie dat volksvertegenwoordigers bovenal partijleden moeten vertegenwoordigen.

Een nadere verkenning laat zien dat voorkeuren voor een brede rolopvatting voor volksvertegenwoordigers samenhangen met een voorkeur voor zogenaamde *stealth democracy*. In hun boek met diezelfde titel signaleren John Hibbing en Elizabeth Theiss-Morse een luide roep onder grote groepen burgers om wat in een recent SCP-rapport 'antipolitieke democratie' werd genoemd: minder partijpolitiek geharrewar, meer gestroomlijnde besluitvorming[11]. *Stealth democracy* is niet per se antidemocratisch, maar gaat wel uit van een democratieopvatting waar conflict en debat plaats maakt voor efficiëntie. Politieke partijen worden bij uitstek gewantrouwd aangezien zij juist het toonbeeld zijn van botsende maatschappijvisies.

We gebruiken twee stellingen uit het NKO 2017 die vaak als indicator van *stealth democracy* worden ingezet; de ene over het gebruik van referenda,

de ander over besluitvorming door niet-gekozen onafhankelijke experts. Beide stellingen zijn in de aard anti-partijpolitiek en dus zouden we verwachten dat mensen die hoog scoren op deze items eerder een brede rolopvatting voor volksvertegenwoordigers aanhangen. Tabel 8.4 laat zien dat onder burgers die voor referenda zijn een brede rolopvatting voor volksvertegenwoordigers veel populairder is dan onder burgers die tegen referenda zijn. Voor het item over experts zien we een soortgelijk maar minder sterk verband.

Al met al suggereren deze resultaten dat de houdingen van burgers over de focus van vertegenwoordiging aansluiten bij antipolitieke, en dan met name antipartijpolitieke, attitudes.

8.6. Afsluitend

In deze bijdrage hebben we laten zien dat de meeste Nederlanders positief oordelen over hun politieke vertegenwoordiging. Vooral lageropgeleiden en en in mindere mate lagere-inkomensgroepen voelen zich relatief minder goed vertegenwoordigd. Factoren als geslacht, leeftijd en etniciteit spelen een marginale rol. Urbanisatiegraad houdt geen verband met gevoelens van ondervertegenwoordiging. Politiek inhoudelijk zijn het vooral kiezers die economisch linkse en cultureel rechtse houdingen combineren, die zich relatief meer ondervertegenwoordigd voelen.

Hoewel de helft van de Nederlanders meent dat Kamerleden de eigen kiezers moeten vertegenwoordigen boven partijleden en het bredere electoraat, denken ze in meerderheid dat Kamerleden zich vooral richten op de eigen partijleden. Ondanks de positieve grondhouding valt er dus nog een wereld te winnen voor politieke vertegenwoordiging in Nederland.

Referenties en eindnoten

1. Voor het gemak groeperen we de twee positieve en de twee negatieve antwoordcategorieën samen, al is het belangrijk om te vermelden dat onze bevindingen nagenoeg identiek zijn wanneer we de oorspronkelijke vier categorieën hanteren.
2. Hakhverdian, A. & Schakel, W. (2017). *Nepparlement? Een pleidooi voor politiek hokjesdenken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
3. Zie Mügge, L., Van der Pas, D., Van de Wardt, M., & Van Gulpen, A. S. (2017). Diversity in Dutch provincial and national parliaments, 1994-2015. In L. Morales & T. Saalfeld (red.), *Pathways Vol. I.* Oxford: Oxford University Press.
4. Van der Brug, W. & Van Spanje, J. (2009). Immigration, Europe and the 'new' cultural dimension. *European Journal of Political Research, 48(3)*, 309-334. Zie ook Van der Brug, W., De Vries en Joost, C. & Van Spanje, J. (2011). Nieuwe Strijdpunten, Nieuwe Scheidslijnen? Politieke Vertegenwoordiging in Nederland. In R. Andeweg & J. Thomassen (red.) *Democratie Doorgelicht: Het Functioneren van de Nederlandse Democratie* (pp. 283-300). Leiden: Leiden University Press.
5. Thomassen, J. (2012). The blind corner of political representation, *Representation, 48(1),* pp. 13-27.
6. Lefkofridi, Z., Wagner, M. & Willmann, J. (2013). Left-authoritarians and polity representation in western Europe: Electoral choice across ideological dimensions, *West European Politics, 37(1),* pp. 65-90.
7. Pellikaan, H., De Lange, S., & Van der Meer, T. (2016). The centre does not hold: Coalition politics and party system change in the Netherlands, 2002-2012, *Government and Opposition*, 1-25,
8. We vinden soortgelijke resultaten wanneer we in een regressieanalyse beide houdingen meenemen en daarnaast een interactieterm tussen deze houdingen toevoegen.
9. Voor een overzicht van deze literatuur, zie R. Andeweg (2014). Roles in Legislatures. In S. Martin, T. Saalfeld & K. Strom (red.) *The Oxford Handbook of Legislative Studies* (pp. 267-285.). Oxford: Oxford University Press.
10. Onder Kamerleden zien we eerder het omgekeerde, zie Andeweg, R. & J. Thomassen, J. (2007). *Binnenhof van binnenuit: Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
11. Hibbing, J. & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth Democracy: Americans' Beliefs About How Government Should Work*. Cambridge: Cambridge University Press; Den Ridder, J. & Dekker, P. (2015). *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

9
Referenda en andere institutionele hervormingen

Kristof Jacobs

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De representatieve democratie geniet zeer brede steun, alternatieve vormen van democratie, zoals een loterij, directe democratie of technocratie zijn nauwelijks populair.
- Grotere institutionele hervormingen van de representatieve democratie genieten relatief weinig steun.
- Nederlanders zijn massaal tegen afsplitsingen in de Tweede Kamer, maar eveneens sceptisch over fractiediscipline.
- De verhoging van de kiesdrempel naar 5% en het referendum worden beide door een (nipte) meerderheid gesteund.
- Er is weinig begrip voor het naast zich neerleggen van referendumuitkomsten.

9.1 Inleiding

In 2017 ging een staatscommissie aan de slag met onderzoek naar de veerkracht van ons huidige parlementaire stelsel. Dit was geen unicum. Al meer dan vijftig jaar wordt er in de politiek gepraat over mogelijke institutionele hervormingen.[1] In het verleden hebben dergelijke discussies soms geleid tot grotere en minder grote wijzigingen van het representatieve staatsstelsel. De afschaffing van de opkomstplicht in 1970 en de invoering van het raadgevend referendum in 2014 zijn wellicht de meest in het oog springende wijzigingen. Anno 2017 staan de verhoging van de kiesdrempel en de verankering van regionale vertegenwoordiging in het kiesstelsel op de agenda. Beide worden vermeld in het regeerakkoord van VVD, CDA, D66, en ChristenUnie.[2]

In dit hoofdstuk onderzoeken we in welke mate kiezers voorstander zijn van institutionele hervormingen. We hebben daarbij aandacht voor het soort staatsbestel dat zij verkiezen (vertegenwoordigende democratie, loting, directe democratie of technocratie). Daarna gaan we in op enkele concrete voorstellen tot staatskundige vernieuwing binnen de vertegenwoordigende democratie. De focus ligt vooral op de direct gekozen Minister-President, regionale vertegenwoordiging, de verhoging van een kiesdrempel en het afschaffen van de Eerste Kamer. Weinig hervormingen blijken een brede steun onder de kiezers te hebben, al wordt bijvoorbeeld de verhoging van een kiesdrempel wel door een meerderheid van de respondenten gesteund. Vervolgens verschuiven we onze aandacht naar referenda. Het Nationaal Kiezersonderzoek bevatte vragen over verschillende typen referenda. Uit de antwoorden op deze vragen komt naar voren dat kiezers voorstander zijn van referenda over bijvoorbeeld internationale verdragen, maar niet van referenda over de begroting. Tot slot kijken we ook naar wat burgers verwachten in de nasleep van een referendum. We laten zien dat zelfs een groot deel van de tegenstanders van het referendum vindt, dat de regering niet zomaar een uitslag naast zich neer mag leggen.

9.2 Grote diversiteit in voorkeuren voor institutionele hervormingen

In het debat over bestuurlijke vernieuwing wordt er soms van uitgegaan dat er een groep conservatieven is die alles bij het oude wil laten en dat die tegenover een groep burgers staat die sowieso wil vernieuwen, ongeacht het type vernieuwing. Weer anderen zouden daar ergens tussenin zitten. Uit een verkennende factoranalyse blijkt echter dat dit niet het geval is: de analyse levert namelijk niet een, maar vijf factoren op (zie appendix 1). Dit suggereert dat er een grote diversiteit bestaat in voorkeuren voor institutionele hervormingen en dat die niet een enkele 'vernieuwings'-dimensie vormen. Zo zijn voorstanders van referendums ook vaker voorstander van het invoeren van de gekozen burgemeester, maar dat betekent niet dat zij ook automatisch voorstander zijn van maatregelen die het representatieve systeem daadkrachtiger moeten maken (invoeren van de kiesdrempel, afschaffing Eerste Kamer). Dit betekent dat de tegenstelling tussen hervormers en conservatieven geen standhoudt: veel mensen willen de democratie vernieuwen, maar zijn het totaal niet eens over de manier waarop dat dan moet gebeuren.

9.3 Ruime steun voor de representatieve democratie

Om wat zicht te krijgen op de gewenste hervormingen, kunnen we het beste beginnen met de globale manier waarop het bestuur vorm moet worden gegeven. De meest bekende is uiteraard de klassieke representatieve democratie, de basis voor het huidige staatsbestel. Daarin worden volksvertegenwoordigers gekozen in verkiezingen. De Belgische publicist en auteur David van Reybrouck suggereert in zijn boek `Tegen Verkiezingen` dat een representatieve democratie ook op een loterij gebaseerd kan zijn. Vertegenwoordigers worden dan niet gekozen in verkiezingen, maar iedereen (die dat wil) heeft een gelijke kans om in de Tweede Kamer te komen. Een veelgehoord alternatief voor de representatieve democratie is de directe democratie. Daarin hebben burgers via referenda een rechtstreekse invloed op het beleid. Vertegenwoordigers spelen dan een minder belangrijke rol. Een vierde en laatste vorm van bestuur is eigenlijk nauwelijks nog democratisch te noemen, maar wordt soms naar voren geschoven, bijvoorbeeld tijdens een economische crisis: technocratisch bestuur. Daarin hebben vooral deskundigen het voor het zeggen.

Uit figuur 9.1 blijkt dat de overgrote meerderheid van de respondenten (77%) voorstander van de klassieke representatieve democratie. Slechts een kleine minderheid (6,2%) is daar tegen. Een democratie

gebaseerd op een loterij, directe democratie en technocratie hebben een beduidend kleinere aanhang.[3] Omdat respondenten konden aangeven dat zij voorstander konden zijn van verschillende manieren om het bestuur van ons land vorm te geven, tellen de percentages overigens niet op tot 100 procent. Voorstanders van directe democratie, technocratie en op loterij gebaseerde democratie zijn niet geheel onverwacht gemiddeld genomen minder uitgesproken voorstander van de representatieve democratie. Opvallend is ook dat voorstanders van directe democratie relatief iets vaker ook voorstander zijn van technocratisch bestuur, terwijl die staatsvormen inhoudelijk heel ver uit elkaar liggen.[4] Het is mogelijk, dat voorstanders van dergelijke alternatieve vormen daarmee vooral kritiek hebben op het functioneren van de huidige representatieve democratie.

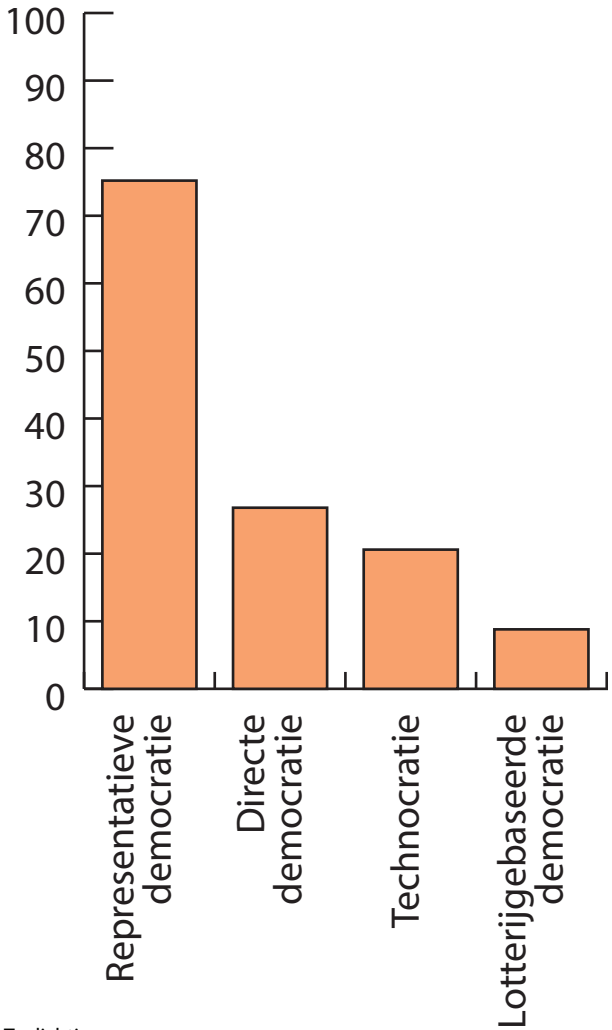

Toelichting:
[1] 'Ik ben voorstander van een democratie waarin burgers het parlement kiezen, en het parlement vervolgens beslissingen neemt.'
[2] 'Ik ben voorstander van een democratie waarbij zoveel mogelijk beslissingen worden genomen op basis van referenda'
[3] 'Ik ben voorstander van een democratie waarbij politieke besluiten worden genomen door niet-gekozen onafhankelijke experts.'
[4] 'Volksvertegenwoordigers moeten niet worden gekozen, maar worden aangewezen door een loterij onder alle kiesgerechtigde Nederlanders.'

Figuur 9.1
Voorkeur voor verschillende manieren om het staatsbestel te organiseren

Wie zijn die voor- en tegenstanders van de representatieve democratie? We voerden ook een analyse uit waarin we keken naar de invloed van geslacht, leeftijd en opleiding op steun voor de representatieve democratie. Elk van deze factoren heeft een significant effect. Vrouwen zijn iets positiever over de vertegenwoordigende democratie, evenals ouderen. Maar vooral met opleiding is er een sterke samenhang: hogeropgeleiden zijn aanzienlijk vaker voorstander van de representatieve democratie. Ook onvrede met het functioneren van de Tweede kamer leidt ertoe dat mensen wat minder enthousiast zijn over de vertegenwoordigende democratie.[5]

9.4 (Zeer) beperkte steun voor bestuurlijke vernieuwingen

Dat er zo'n ruime steun is voor de representatieve democratie, betekent niet dat men die helemaal niet zou willen aanpassen. Ook bij de regering en het parlement leeft de gedachte dat het parlementaire stelsel tegen het licht moet worden gehouden. De regering Rutte III heeft bijvoorbeeld aangegeven een wijziging van het kiesstelsel te overwegen (VVD, CDA, D66 en ChristenUnie, 2017:8). In het regeerakkoord staat hierover:

> *'De Staatscommissie Parlementair stelsel adviseert over de toekomstbestendigheid van het parlementair stelsel. De Staatscommissie wordt ook gevraagd om advies uit te brengen over opties voor een wijziging van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer, mede in het licht van de regionale functie van kiesstelsels in de omringende landen en over het initiatiefvoorstel tot grondwetsherziening in tweede lezing inzake artikel 120 Grondwet, mede in relatie tot de positie van de Eerste Kamer.'*

Hoe denkt de kiezer over deze plannen? In het NKO werd een aantal stellingen over bestuurlijke vernieuwing voorgelegd aan de respondenten. Figuur 9.2 geeft een overzicht van de belangrijkste stellingen ter zake.

Meeste steun is er voor de regel dat Kamerleden die uit hun partij stappen, ook hun zetel moeten opgeven. Dat lijkt een helder signaal. Tegelijkertijd vindt een meerderheid echter ook dat Kamerleden moeten kunnen stemmen zonder last van fractiediscipline. Veel kiezers vinden dus dat je niet uit je partij mag stappen,

maar dat je je verder van die partij ook niet teveel hoeft aan te trekken. Of de partij daarmee een helder standpunt zal weten uit te dragen valt te bezien.

Het referendum voor een beperkt aantal onderwerpen en de verhoging van de kiesdrempel kunnen ook op een meerderheid rekenen. De direct gekozen Minister-President en de invoering van regionale vertegenwoordiging kunnen op een substantiële steun rekenen, maar krijgen geen meerderheid achter zich. Dat geldt al helemaal voor de afschaffing van de Eerste Kamer. Bij alle stellingen werd overigens een groot aantal neutrale antwoorden gegeven We moeten dus oppassen met het trekken van verregaande conclusies op basis van deze data. Het lijkt erop dat veel kiezers zich over dit soort onderwerpen nog geen echte mening hebben gevormd. Iets wat ook blijkt uit de antwoorden op de eerste twee stellingen. Wanneer de regering dergelijke bestuurlijke vernieuwingen zou willen invoeren, kan de balans tussen voor- en tegenstanders veranderen wanneer deze groep neutrale kiezers een kant in het debat kiest, of wanneer men beseft dat sommige vernieuwingen ook een ongewenste keerzijde hebben.

Wie zijn vooral voorstander van dergelijke vernieuwingen? Analyses laten zien dat er in ieder geval aanzienlijke verschillen bestaan tussen de verschil-

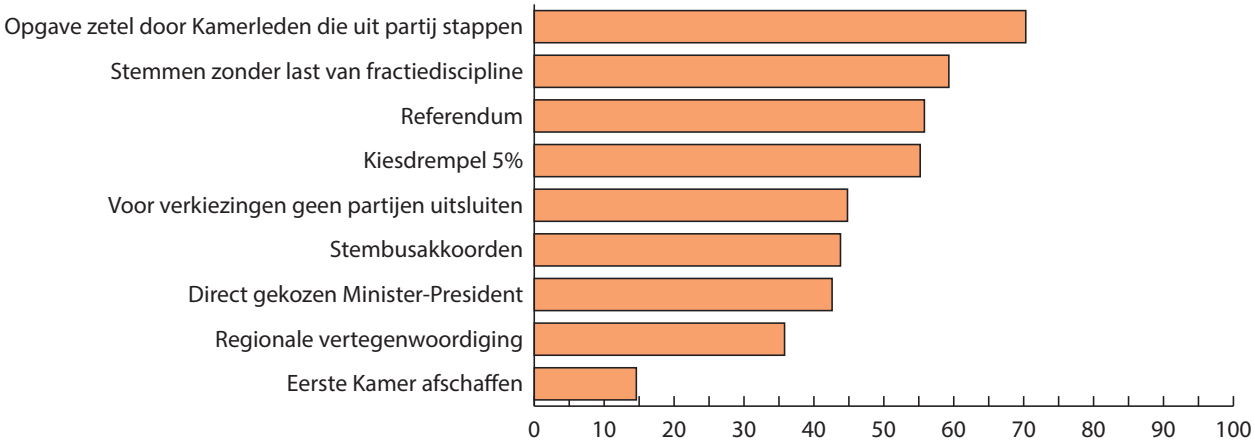

1 'Tweede Kamerleden die uit hun partij stappen, moeten hun zetel teruggeven aan de partij en mogen niet in de Tweede Kamer blijven zitten.'
2 'Tweede Kamerleden moeten vrij zijn om te stemmen zoals zij willen, ook als dat afwijkt van anderen in hun partij.'
3 'Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum.'
4 'Partijen met minder dan 5% van de stemmen moeten niet worden toegelaten tot de Tweede Kamer.'
5 'Politieke partijen moeten voor de verkiezingen geen partijen uitsluiten als mogelijke coalitiepartner.'
6 'Politieke partijen moeten voor de verkiezingen aangeven met wie ze willen regeren.'
7 'De Minister-President moet rechtstreeks door kiezers gekozen worden.'
8 'Iedere regio of provincie moet eigen Tweede Kamerleden hebben.'
9 'De Eerste Kamer moet worden afgeschaft.'

Figuur 9.2
Voorkeur voor enkele bestuurlijke vernieuwingen[6]

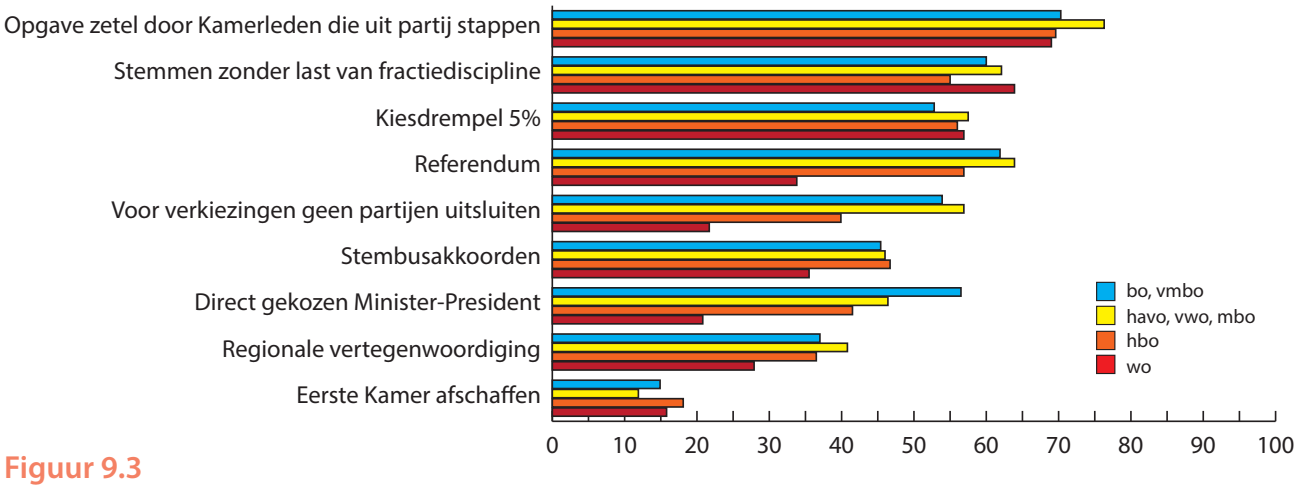

Figuur 9.3
Steun voor hervormingsvoorstellen onder verschillende opleidingsniveaus

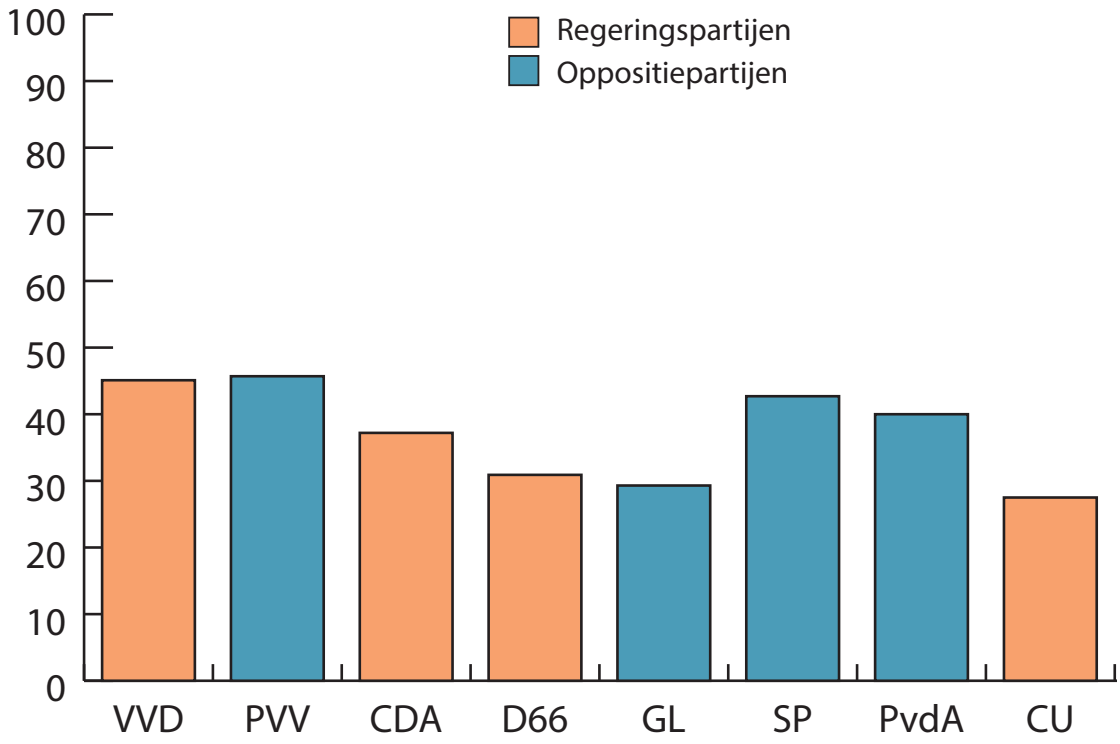

Toelichting: 'Iedere regio of provincie moet eigen Tweede Kamerleden hebben.'

Figuur 9.4

Voorstanders regionale vertegenwoordiging uitgesplitst naar partij

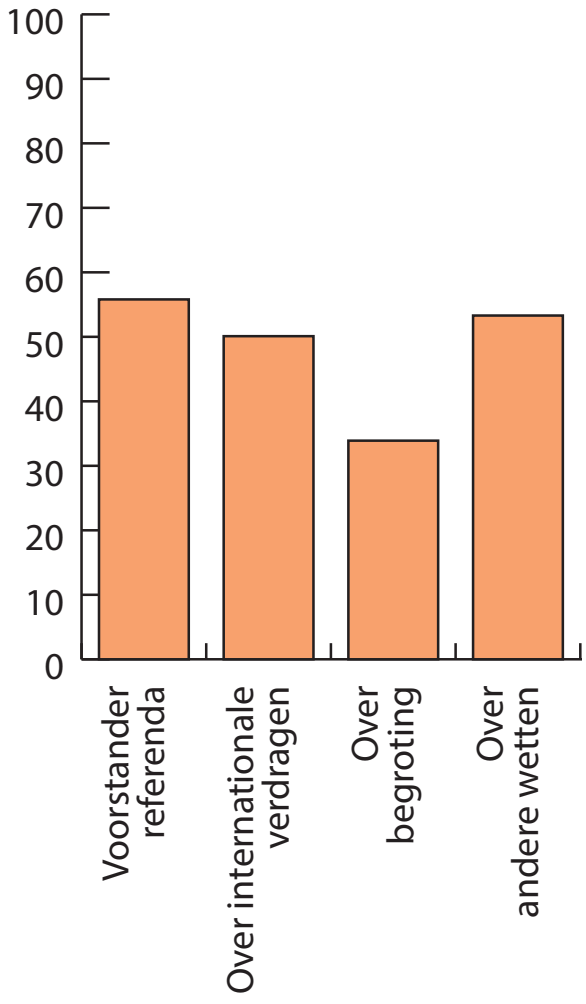

Toelichting:
[1] 'Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum.'
[2] 'Wat vindt u, moet het wel of niet mogelijk zijn om referenda te organiseren bij de begroting?'
[3] 'Wat vindt u, moet het wel of niet mogelijk zijn om referenda te organiseren bij internationale verdragen?'
[4] 'Wat vindt u, moet het wel of niet mogelijk zijn om referenda te organiseren bij overige wetten?'

Figuur 9.5

Steun voor verschillende types onderwerpen voor een referendum

lende opleidingsgroepen (zie figuur 9.3). De steun voor het referendum en de gekozen minister-president is bijvoorbeeld het populairst onder lager- en middelbaar opgeleiden, het minst populair onder academici. Verder vinden lageropgeleiden relatief vaker dat partijen vooraf geen andere partijen moeten uitsluiten van regeringsdeelname. Andere hervormingen, zoals het afschaffen van de Eerste Kamer, laten minder uitgesproken verschillen zien tussen opleidingsgroepen.

9.5 Verdeeldheid kiezers regeringspartijen over regionale vertegenwoordiging

Gegeven de eerder aangehaalde passage in het regeerakkoord is de invoering van de regionale vertegenwoordiging in het kiesstelsel actueel. Het is daarom de moeite waard om wat preciezer te bekijken hoe de kiezers van de verschillende partijen staan tegenover deze aanpassing van de representatieve democratie. We beginnen met de kiezers van de vier regeringspartijen. Hier zien we meteen grote verschillen: CDA-kiezers (45%) zijn duidelijk meer voorstander dan onder D66-kiezers (31%). Bij die laatste partij zijn er zelfs meer tegenstanders (41%) dan voorstanders. Dat is toch wel opmerkelijk voor de aanhangers van een partij die in 2003 tegen de klippen op pleitte voor een kiesstelsel met een sterke regionale component. Bij de grootste oppositiepartijen zien we een gelijkaardige verdeeldheid. Waar onder PVV-kiezers steun voor regionale vertegenwoordiging behoorlijk groot is (46%), zijn GroenLinks-kiezers duidelijk minder gecharmeerd van dit idee (29%).

9.6 Nog steeds brede steun voor het referendum

Zowel in de verkiezingscampagne als in het regeerakkoord is aandacht uitgegaan naar het (correctief) referendum. Het regeerakkoord spreekt over de intrekking van de wet raadgevend referendum en eind februari 2018 stemden de regeringsfracties in de Tweede Kamer in met de afschaffing ervan.[7]
Uit de cijfers van het nationaal kiezersonderzoek blijkt dat referenda ondanks (of dankzij) de ervaringen met het Oekraïne-referendum nog steeds de steun genieten van een vrij brede groep kiezers. Dat betekent niet dat er een brede steun is voor referenda over elk willekeurig onderwerp (zie figuur 9.5). Zo geeft een meerderheid van de respondenten aan in algemene zin voorstander te zijn van referenda (56%). Deze steun is lager wanneer men doorvraagt en uitsplitst naar verschillende potentiele onderwerpen voor een referendum. Er is weinig steun voor referenda over de begroting (34%). Referenda over internationale verdragen krijgen meer steun; ongeveer de helft van de respondenten is voor (50%).[8] Voor referenda over de overige wetten is er nog iets meer steun: 53% van de respondenten is voorstander.

De steun voor referenda is bij de kiezers van de verschillende politieke partijen niet even groot. Opvallend is bijvoorbeeld dat de steun voor referenda onder CDA-kiezers relatief hoog is (52,5% voorstanders), terwijl die partij altijd tegenstander is geweest van het referendum. Het omgekeerde zien we bij D66. Die partij is al zeer lang voorstander van het referendum en stond zelfs aan de wieg van de huidige Wet raadgevend referendum. De D66-kiezer is echter niet in meerderheid gecharmeerd door het onderwerp: slechts 43% is voorstander van het referendum.

Tussen de electoraten van de oppositiepartijen bestaan ook grote verschillen wat betreft hun algemene steun voor het referendum. PVV- en SP-kiezers zijn massaal voor (respectievelijk 80,4 en 67,5%), maar kiezers van GroenLinks en de PvdA zijn dat beduidend minder vaak (beide 35%). Zowel aan linker- als aan rechterzijde van het politieke spectrum is er dus verdeeldheid over het referendum, waarbij de electoraten van centrumpartijen minder voorstander van het referendum lijken te zijn dan de electoraten van de partijen aan de buitenkant van het spectrum. Het aantal uitgesproken *tegenstanders* van het referendum is overigens beperkt. Alleen bij de PvdA zijn er meer tegen- dan voorstanders (42% tegenover 35%). Bij de andere partijen neemt een relatief grote groep een middenpositie in.

Eén van de onderwerpen die in de aanloop naar en naweeën van het Oekraïne-referendum was: wat verwacht de burger dat er met de uitslag gebeurt? Uit het nationaal referendum-onderzoek kwam naar voren dat veel kiezers vooral wilden dat de regering ´luisterde´ naar de uitslag.[9] In het NKO werd ook expliciet gevraagd naar de mening van de respondenten over deze kwestie (zie tabel 9.1). Een groot deel van de respondenten vindt dat de regering hoe dan ook de uitslag van een referendum moet uitvoeren (38%). Ongeveer evenveel respondenten (40%) vinden dat het afhangt van bepaalde factoren. Hoewel er in het NKO niet is doorgevraagd naar wat deze

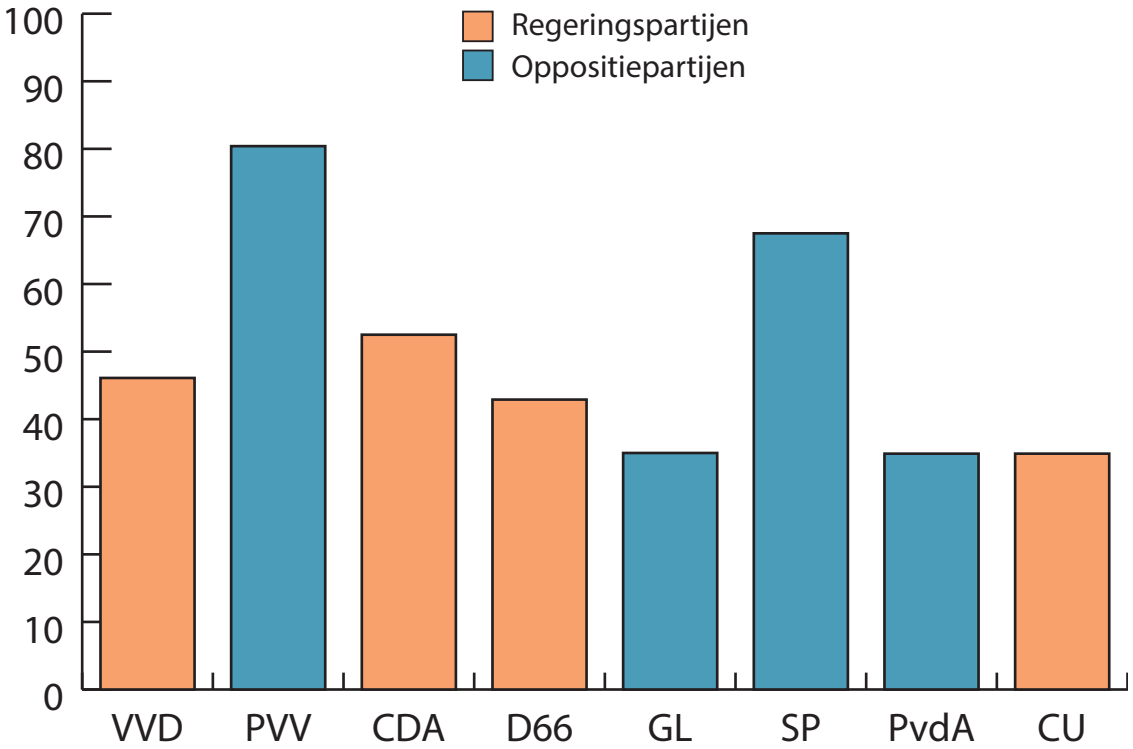

Toelichting: ´Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum.'

Figuur 9.6
Steun voor het referendum onder de achterban van verschillende partijen

factoren zijn, kan men dan denken aan factoren als de opkomst(drempel), het percentage tegenstanders, en de hoeveelheid tegenstanders. Slechts een klein deel van de respondenten (20%) vindt dat een regering de uitslag hoe dan ook naast zich neer kan leggen.

Je zou wellicht verwachten dat vooral tegenstanders van het referendum vinden dat een regering de uitslag naast zich neer mag leggen. Dat is echter niet het geval.[10] Ook onder de tegenstanders van het referendum vindt bijna de helft dat de regering de uitslag niet zomaar naast zich neer mag leggen. Een deel van hen vindt zelfs dat de regering de uitslag altijd moet uitvoeren. Dit suggereert dat de kiezer vindt dat *als* er dan een referendum wordt georganiseerd, de regering de uitslag moet volgen of op zijn minst moet overwegen.

Tabel 9.1
Wat moet de regering doen met de uitslag van een referendum?

	Percentage respondenten
Altijd uitvoeren	38,0%
Hangt ervan af	39,7%
Mag uitslag naast zich neerleggen	19,9%
Totaal (+2,4% geen mening)	100%

Toelichting:
´Zou de regering de uitslag van een referendum volgens u altijd moeten uitvoeren, of mag de regering besluiten de uitslag naast zich neer te leggen?´

9.7 Afsluitend

In deze bijdrage onderzochten we de steun voor institutionele hervormingen onder de kiezers. Er blijkt een zeer grote steun te bestaan voor de representatieve democratie. Zij die hier geen voorstander van zijn, lijken directe democratie en expertdemocratie als een als alternatief te zien. Gegeven dat de steun voor beide types democratie behoorlijk samenhangt, ondanks het feit dat beide tegenovergesteld zijn, suggereert dit vooral dat kiezers eerder ontevreden zijn met de werking van de representatieve democratie dan dat ze grote inhoudelijke voorstander zijn van directe democratie, technocratie of loterij.
Deze grote tevredenheid met de representatieve democratie blijkt ook uit de beperkte steun voor institutionele hervormingen. Van de hervormingen die momenteel op de politieke agenda staan, is een

Tabel 9.2

Verwachting ten aanzien van opvolgen uitslag[2] per categorie voorstander van referenda[1]

	helemaal eens	eens	niet mee eens, niet mee oneens	oneens	helemaal oneens
Moet de uitslag altijd uitvoeren	**63,1%**	**48,8%**	**21,0%**	**17,7%**	10,9%
Dat hangt er van af	**28,8%**	**39,7%**	**56,2%**	**41,3%**	27,2%
Mag de uitslag naast zich neerleggen	6,9%	10,9%	19,1%	39,9%	**59,2%**

Toelichting:
[1] 'Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum.' ((helemaal) mee eens, niet mee eens/niet mee oneens, (helemaal) oneens.
[2] 'Zou de regering de uitslag van een referendum volgens u altijd moeten uitvoeren, of mag de regering besluiten de uitslag naast zich neer te leggen?'

meerderheid te vinden voor het referendum en voor de verhoging van een kiesdrempel. Ook vinden kiezers het moeilijk te verteren dat leden van de tweede kamer hun fractie zomaar kunnen verlaten. Regionale vertegenwoordiging en de direct gekozen Minister-President worden al veel minder ondersteund en de afschaffing van de Eerste Kamer is simpelweg impopulair bij kiezers.

De steun voor het referendum is in 2017 lager dan in eerdere Nationale Kiezersonderzoeken. Desalniettemin is er nog steeds een meerderheid voor het houden van referenda. Kiezers maken onderscheid naar het type onderwerp dat geschikt is voor een referendum, maar zijn wel duidelijk over wat er met de uitslag van een referendum moet gebeuren: er is nauwelijks steun voor het simpelweg naast zich neerleggen van dergelijke uitslagen.

Referenties en eindnoten

1. Andeweg, R. en Irwin, G. (2014). *Politics and Governance in the Netherlands (4th edition)*. Houndsmills: Palgrave MacMillan.
2. Van der Meer, T. (2017). *Niet de Kiezer is Gek*. Houten: Het Spectrum; VVD, CDA, D66, ChristenUnie (2017). Vertrouwen in de Toekomst.

3. Er is overigens wel een grote groep respondenten die het neutrale antwoord geeft (respectievelijk 30,5; 35,6% en 35,5%).
4. Het verband tussen een voorkeur voor directe democratie en voor een regering door experts is vrij sterk (0,327; p<0,01).
5. Alle genoemde verbanden zijn significant, ook in multivariate toetsing.
6. Antwoordmogelijkheden waren (helemaal) mee eens, niet mee eens/niet mee oneens, (helemaal) oneens.
7. Over de verschillende types referendum (bindend versus niet-bindend; wel of geen opkomstdrempel, correctief referendum versus burgerinitiatief) is elders uitvoerig geschreven. Zie oa Hendriks, F., Van der Krieken, K. en Wagenaar, C. (2017). *Democratische zegen of vloek?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
8. Referenda over de uitbreiding van de EU zijn wel relatief populair: 54,5% van de respondenten is hier voorstander van.

9. Jacobs, K., Klingeren, M., Van der Kolk, H., Van der Meer, T., Steenvoorden, E. (2016). *Het Oekraïne-referendum: Nationaal referendumonderzoek 2016*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON).

10. Wat logisch is: het percentage respondenten dat zegt dat de regering de uitslag naast zich neer mag leggen is lager dan het aantal respondenten dat tegen het referendum is.

10 Onderzoeksverantwoording

Roderik Rekker, Tom van der Meer en Henk van der Kolk

10.1 Hoe kwam de vragenlijst van het NKO tot stand?

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) heeft als doel om zoveel mogelijk relevante vragen te kunnen beantwoorden rondom Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen. Omdat veel van dergelijke vragen een historische dimensie hebben, streeft het NKO een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid na met eerdere NKO's die sinds 1971 zijn uitgevoerd. Voor internationale vergelijkingen is het NKO aangesloten bij de 'Comparative Study of Electoral Systems' (CSES), waarin kiezersonderzoeken uit verschillende landen samenwerken.

De vragen in het NKO 2017 hebben daarom een drieledige oorsprong. Allereerst zijn er 'trendvragen' opgenomen die in eerdere NKO's op precies dezelfde manier gesteld zijn. Een voorbeeld hiervan zijn de opvattingen van kiezers over een aantal vaste thema's zoals inkomensverschillen. Daarnaast zijn er vragen die afkomstig zijn uit de vijfde module van de CSES. Deze vragen zijn op dezelfde manier gesteld in andere deelnemende landen. Een voorbeeld hiervan is de vragenlijst over populistische opvattingen. Ten slotte zijn er vragen door de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) toegevoegd om onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden die specifiek op dit moment van belang zijn. Een voorbeeld hiervan zijn de vragen over het Oekraïne-referendum.

10.2 Hoe zijn de data van het NKO verzameld?

De data van het NKO 2017 zijn verzameld door middel van een combinatie van verschillende survey methoden, zoals afgebeeld in Figuur 10.1. Voor een eerste groep deelnemers werd gebruik gemaakt van 'computer-assisted personal interviewing' (CAPI). Bij deze methode leggen veldwerkers huisbezoeken af aan respondenten, waarbij ze de vragenlijst voorlezen en antwoorden invoeren op een tablet. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) trok de CAPI-deelnemers willekeurig uit de populatie van kiesgerechtigde Nederlanders, zoals dat gebruikelijk is bij een enkelvoudige kanssteekproef. Het CAPI-veldwerk werd vervolgens uitgevoerd door onderzoeksbureau Kantar Public.

Bij een tweede groep deelnemers zijn data verzameld door middel van 'computer-assisted web interviewing' (CAWI). Bij deze methode is er geen interviewer aanwezig, maar vullen respondenten zelf online de vragenlijst in. Deze groep deelnemers werd, evenals die van het CAPI-gedeelte, aangeleverd door het CBS als een enkelvoudige kanssteekproef. Ook de CAWI-afname werd verzorgd door onderzoeksbureau Kantar Public.

Een derde afname van het NKO 2017 vond plaats onder respondenten van het LISS panel, wat staat voor 'Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen'. Het LISS panel bestaat uit 5000

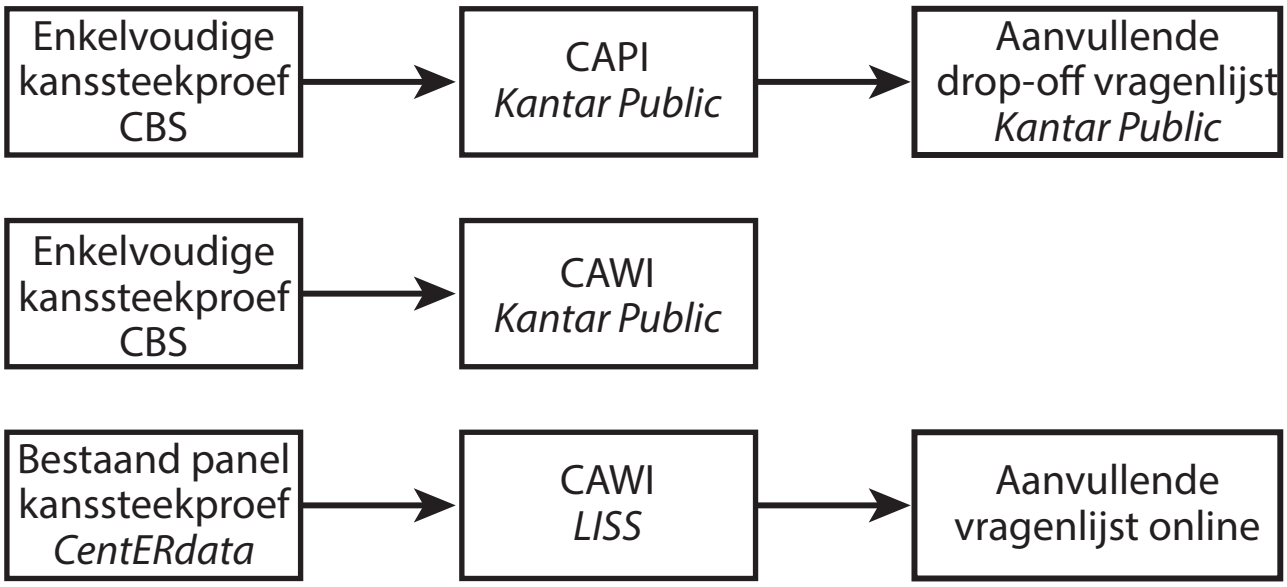

Figuur 10.1
Methoden van dataverzameling NKO 2017

huishoudens, die door CentERdata en het CBS zijn geselecteerd met het oog op landelijke representativiteit. De deelnemers van het LISS panel nemen gedurende een langere periode regelmatig deel aan online vragenlijsten. Ook bij deze NKO-afname werd gebruikt gemaakt van online vragenlijsten (CAWI).

Nadat de hoofdvragenlijst op deze drie manieren was afgenomen, werd de deelnemers verzocht nog een aanvullende vragenlijst te beantwoorden. Bij de CAPI-deelnemers liet de interviewer telkens een 'drop-off vragenlijst' achter na afronding van het interview. De respondent kreeg hierbij het verzoek om de aanvullende vragenlijst in te vullen en deze per post te retourneren. Ook bij de LISS-deelnemers is de aanvullende vragenlijst afgenomen, maar dan door middel van een tweede online vragenlijst (CAWI). Bij de CAWI-deelnemers die geen onderdeel uitmaken van het LISS panel is geen aanvullende vragenlijst afgenomen. Tenslotte heeft het CBS voor alle respondenten demografische gegevens aangeleverd, zoals bijvoorbeeld de urbanisatiegraad van hun gemeente.

10.3 Wat is de kwaliteit van de data?

Het Nationaal Kiezersonderzoek beoogt een representatieve steekproef te bieden van alle kiesrechtigde Nederlanders, wat wil zeggen dat de deelnemers niet systematisch verschillen van de populatie waarover uitspraken worden gedaan. Geen enkel onderzoek bereikt dit doel ooit volledig, maar de mate waarin een steekproef de populatie kan benaderen hangt af van twee factoren: de manier waarop de deelnemers zijn geselecteerd en de mate waarin de geselecteerde deelnemers ook daadwerkelijk hebben deelgenomen.

De deelnemers zijn voor 61 procent geselecteerd op basis van een enkelvoudige kanssteekproef, waardoor voor deze groep alle systematische verschillen met de populatie van kiesgerechtigde Nederlanders zijn uitgesloten. Voor de 39 procent respondenten die onderdeel uitmaken van het LISS panel kon geen gebruik worden gemaakte van een simpele enkelvoudige kanssteekproef, omdat in een panel studie altijd deelnemers afhaken in de loop van het onderzoek. Deelnemers die uitvallen worden vaak gekenmerkt door bepaalde eigenschappen. Om de representativiteit van de steekproef te waarborgen worden deze deelnemers daarom telkens door CBS en CentERdata vervangen door specifiek geselecteerde mensen met vergelijkbare kenmerken. Samenvattend bestaat er dus geen systematische vertekening van de populatie voor 61 procent van de respondenten die voor het NKO zijn geselecteerd. Voor de overige 39 procent is er hooguit sprake van een beperkte vertekening.

Omdat niet alle geselecteerde deelnemers ook daadwerkelijk besluiten deel te nemen, kan er ook hier een vertekening ontstaan. Deelnemers die meewerken aan een onderzoek hebben namelijk vaak andere kenmerken dan deelnemers die dat niet doen. Het is dan ook van belang dat de 'response rate', het percentage van de geselecteerde respondenten dat ook daadwerkelijk deelneemt, zo hoog mogelijk is. Voor het NKO 2017 zijn in eerste instantie 5743 deelnemers geselecteerd. Van 3453 deelnemers is vervolgens een positieve reactie ontvangen, maar in 25 gevallen bleek het te gaan om iemand anders dan het individu die voor het onderzoek was geselecteerd. Uiteindelijk hebben daarom 3428 van de 5743 geselecteerde deelnemers daadwerkelijk deelgenomen, waarmee de response rate uitkomt op 59,7 procent.

Bij een online vragenlijst komt het echter voor dat deelnemers tussentijds stoppen. Uiteindelijk hebben 3323 respondenten (57,9 procent) de vragenlijst tot het einde afgerond. Ten slotte hebben 1903 deelnemers ook de aanvullende vragenlijst beantwoord, wat gelijkstaat aan 45,9 procent van de 4143 respondenten die deze vragenlijst aangeboden kregen. Een uitsplitsing van het aantal deelnemers en de response rate per gebuikte methode is af te lezen in Tabel 10.1.

Tabel 10.1
Verloop van response per survey methode

	CAPI	CAWI	LISS	Totaal
Geselecteerde deelnemers	1900	1600	2243	5743
Reactie ontvangen	932 (49,1%)	731 (45,7%)	1790 (79,8%)	3453 (60,1%)
Juist geïdentificeerde deelnemers	927 (48,8%)	711 (44,4%)	1790 (79,8%)	3428 (59,7%)
Hoofdvragenlijst tot einde afgemaakt	927 (48,8%)	645 (40,3%)	1751 (78,1%)	3323 (57,9%)
Aanvullende vragenlijst ingestuurd	723 (38,1%)	NVT	1180 (52,6%)	1903 (45,9%)

10.4 Weging van de data ten behoeve van deze publicatie

Door de selectieve non-response van geselecteerde deelnemers, kunnen er vertekeningen ontstaan van de steekproef ten opzichte van de populatie van alle kiesgerechtigde Nederlanders. Zo hebben niet-stemmers minder belangstelling voor politiek en zijn ze dus minder vaak bereid mee te doen aan een kiezersonderzoek. Het percentage deelnemers dat gestemd heeft ligt in een kiezersonderzoek daarom vaak aanzienlijk hoger dan de werkelijke opkomst bij de verkiezingen.

Om voor dergelijke vertekeningen te corrigeren is er in alle hoofdstukken van dit rapport gebruik gemaakt van weging. Dit houdt in dat er voor een aantal kenmerken een vergelijking wordt gemaakt tussen de verdeling in de populatie en de verdeling in de steekproef. Op basis hiervan wordt een groter gewicht toegekend aan respondenten die over kenmerken beschikken die in de steekproef ondervertegenwoordigd zijn. Zo kunnen niet-stemmers bijvoorbeeld een groter gewicht krijgen dan deelnemers die wel naar de stembus gingen.

Voor dit rapport is gebruik gemaakt van gewichten op basis van kiesgedrag en demografische kenmerken. Onder kiesgedrag valt hier of de respondent al dan niet naar de stembus is gegaan, alsmede de partij waarop hij of zij heeft gestemd. Onder demografische kenmerken vallen leeftijd, geslacht, stedelijkheid, landsdeel, burgerlijke staat en herkomst. Afhankelijk van de vraagstelling is in de verschillende hoofdstukken gewogen op enkel stemgedrag, op enkel demografische kenmerken of op beide.

In veel hoofdstukken worden de NKO-data niet alleen gerapporeerd via puntschattingen, maar ook aan de hand van onzekerheidsmarges. Die onzekerheidsmarges, vaak weergegeven als lijnen aan weerszijden van de puntschattingen, komen overeen met een onzekerheidsmarge van kleiner dan 5 procent.